Robert J. Donia i John V. A. Fine, Jr.

Bosna i Hercegovina: IZNEVJERENA TRADICIJA

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Sarajevo, 2011.

Robert J. Donia i John V. A. Fine, Jr.

BOSNA I HERCEGOVINA: IZNEVJERENA TRADICIJA

POSEBNA IZDANJA
Knjiga 7

Izdavač:
Institut za istoriju, Sarajevo

Glavni i odgovorni urednik:
Dr. Husnija Kamberović

Prijevod s engleskog:
Daniela Valenta

Lektura:
Elma Begtašević

Izrada karata:
John C. Hamer

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

323.1:341.312(497.6)
94(497.6)

DONIA, Robert
Bosna i Hercegovina : iznevjerena tradicija / Robert J. Donia i John V. A. Fine ; prevela s engleskog Daniela Valenta. - Sarajevo : Institut za istoriju, 2011. - 234 str. : ilustr. ; 24 cm. - (Posebna izdanja / Institut za istoriju, Sarajevo ; knj. 7)

Bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-649-09-7
1. Fine, John
COBISS.BH-ID 19050758

Robert J. Donia i John V. A. Fine, Jr.

BOSNA I HERCEGOVINA: IZNEVJERENA TRADICIJA

Prevela s engleskog:
Daniela Valenta

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Sarajevo, 2011.

First published in the United Kingdom by C. Hurst & Co (Publishers) Ltd, 41 Great Russell Street, London WC1B 3PL. All Rights reserved.

Prvo izdanje ove knjige pod nazivom *Bosna and Hercegovina: A Tradition Betrayed* objavljeno je 1994. u Londonu u izdanju C. Hurst & Co (Publishers) Ltd.
Pravo prijevoda na bosanski jezik posjeduju Institut za istoriju u Sarajevu, John V. A. Fine, Jr. i Robert J. Donia.

Nevinim žrtvama tragičnog rata

SADRŽAJ

Predgovor 9

UVOD 13

POGLAVLJE I
Neshvaćeno društvo: izdaja bosanskohercegovačke tradicije tolerancije 13

POGLAVLJE II
Vjerska tolerancija i posebnost srednjovjekovne Bosne 17

POGLAVLJE III
Vjerske promjene i poseban položaj Bosne pod osmanskom vlašću 39

POGLAVLJE IV
Naslijeđe predmodernizma i savremeni identitet u Bosni i Hercegovini 67

POGLAVLJE V
Bosna i Hercegovina na pragu modernog doba 70

POGLAVLJE VI
Austrougarska vladavina (1878-1918) 85

POGLAVLJE VII
Kraljevina Jugoslavija (1918-1941): jugoslavenski ideal i kraljevska realnost 107

POGLAVLJE VIII
Drugi svjetski rat: jugoslavenska apokalipsa 120

POGLAVLJE IX
Socijalistička Jugoslavija: Titovo doba (1945-1980) 136

POGLAVLJE X
Sumrak Jugoslavije nakon Tita 166

POGLAVLJE XI
Potonuće u rat: Bosna i Hercegovina u ratovima
za jugoslavensko nasljeđe..... 187

PREDGOVOR

Ova knjiga izvorno je pisana za inozemnu publiku, a nastala je sredinom rata koji se od 1992. do 1995. vodio protiv Bosne i Hercegovine. Ubrzo nakon engleskog izdanja, u ratnom Sarajevu, u skromnom izdanju i ograničenom tiražu, pojavila se i bosanska verzija u prijevodu Nure Dike Kapić. Taj prijevod je danas teško naći čak i u specijaliziranim bibliotekama. To je razlog zašto smo odlučili ponovo prevesti i štampati ovu knjigu.

Autori knjige, dvojica američkih historičara, ne kriju da su se latili pisanja zbog tada dominirajućeg stereotipa u inozemnim političkim krugovima o ratu u Bosni i Hercegovini kao produktu stoljetne mržnje na ovim prostorima. Taj stereotip je otežavao situaciju u Bosni i Hercegovini, zaustavljao ideje o međunarodnoj vojnoj intervenciji radi omogućavanja preživljavanja Bosne i Hercegovine kao države i time omogućavao dalje jačanje prednosti onima koji su razbijali ovu zemlju upravo šireći takve stereotipe. Koliko god je tada (početak 1994.) objavljivanje ove knjige na engleskom jeziku bilo važno za razbijanje tog stereotipa u svijetu, čini se da je danas njeno objavljivanje na bosanskom jeziku jednako važno za domaću publiku, pogotovo jer se Bosna i Hercegovina danas nalazi ponovo pred velikim izazovima i prijetnjama. Za razliku od onih koji tvrde da je Bosna i Hercegovina samo "povijesni krajolik", Fine i Donia razvijaju tezu da je Bosna i Hercegovina "posjedovala vrlo karakterističnu, vlastitu historiju i kulturu koja je bila zajednička svim vjeroispovijestima". Iz toga su oni dalje razvili priču o razvoju bosanskog društva, a krajnji cilj je bio pokazati da nije historija ta koja je početkom 1990-ih trovala odnose u Bosni i Hercegovini, nego način na koji su politički lideri (zlo)upotrebljavali historiju.

Fine i Donia su pokazali da je izgradnja multietničkog društva u Bosni i Hercegovini prošla kroz više povijesnih etapa, te da je identitet Bosne

i Hercegovine predstavljao mješavinu vjerske pripadnosti, kulturoloških praksi, ekonomskog statusa i lojalnosti mjestu rođenja. Ova knjiga, zapravo, predstavlja njihov pogled na građenje multietničkog društva u Bosni i Hercegovini tokom povijesti. Ovo nije historija koja se bavi detaljima. Ovdje je u pitanju više iznošenje glavnih teza koje su trebale biti odgovor historičara na rat 1992. godine. Zbog toga se prave velike paralele historije i savremenosti; nastoji se za savremene teškoće naći paralele u povijesti kako bi se lakše našla rješenja za savremene probleme i izazove. Pri tome su oni veoma izričiti i jasni – kao što je, na primjer, snažna vojna intervencija 1878. umirila Bosnu, tako bi i jaka vojna intervencija zaustavila rat s kraja 20 stoljeća. Pokazalo se da je to na kraju i bilo tako.

Fine i Donia zastupaju tezu da je prije austrougarske okupacije Bosna i Hercegovina postala visoko diferencirano multietničko društvo, te da u tom društvu nije bilo etnički motiviranih sukoba, izuzev početkom Prvog svjetskog rata i tokom Drugog svjetskog rata. No, to su, prema njihovom mišljenju, bili povijesni ekscesi a ne povijesna konstanta. Zbog toga ni rat 1992. nije mogao izbiti zbog povijesno utemeljenih etničkih sukoba, jer njih, zapravo, nije ni bilo. Rat je izbio zbog srpskih i hrvatskih ambicija da anektiraju dijelove Bosne i Hercegovine, spremnosti nacionalnih ekstremista u Bosni i Hercegovini da povedu kampanje etničkog čišćenja i time faktički stanu u front protiv Bosne i Hercegovine, kao i zbog transformacije Jugoslavenske narodne armije u instrument srpskih nacionalističkih interesa.

Mada je ključna pažnja usmjerena na dokazivanje povijesne utemeljenosti Bosne i Hercegovine kao države i bosanskohercegovačkog multietničkog društva, autori su značajnu pažnju posvetili i poteškoćama vezanim za očuvanje tog društva. Pokazali su povijesnu zrelost sekularnih zajednica u Bosni i Hercegovini bez sklonosti ka vjerskim ekstremizmima i fundamentalizmima. Posebno nastoje afirmirati tezu o bosanskohercegovačkom rukovodstvu koje se i u ratnom razdoblju zalaže za multietničku državu. Pokazuju kako se i zašto tokom rata pojačavala prevlast Bošnjaka u institucijama vlasti, te kako su zapadne sile tokom 1993. bosanskohercegovačku vladu sve češće promatrale "samo kao muslimansku komponentu tripartitnog plana podjele Bosne i Hercegovine". To je vodilo ka razočaranosti i očaju pojedine muslimanske lidere, ali je i među njima ipak prevladala bosanskohercegovačka, sekularna struja koja se zalagala za očuvanje Bosne i

Hercegovine kao multietničkog društva. Na kraju, međunarodna zajednica je ipak morala vojnički intervenirati kako bi u Bosni i Hercegovini sačuvala suštinu zapadnih demokratskih vrijednosti. Neuspjeh pojedinih zapadnih političkih krugova i srpskih i hrvatskih protivnika Bosne i Hercegovine, te odlučnost dominirajuće muslimanske struje da odbaci svođenje središnje bosanskohercegovačke vlasti samo na bošnjačku vladu, uprkos bošnjačkoj prevlasti u toj vladi, značilo je i neuspjeh koncepta podjele Bosne i Hercegovine tokom rata od 1992. do 1995. godine. Zbog te pouke vrijedi i danas, 2011. godine, čitati ovu knjigu!

Na kraju se zahvaljujemo izdavačkoj kući C. Hurst & Co. (Publishers) Ltd., koja je Institutu za istoriju u Sarajevu ustupila pravo prevođenja knjige na bosanski jezik, te Međunarodnom institutu za bliskoistočne i balkanske studije iz Ljubljane koji je platio prijevod knjige.

Husnija Kamberović

UVOD

Na dan 6. aprila 1992, masa demonstranata, u kojoj je po procjenama bilo više od 50.000 ljudi, okupila se ispred zgrade Skupštine Bosne i Hercegovine u Sarajevu u nadi da će na taj način spriječiti rat koji je prijetio Bosni i Hercegovini. Među demonstrantima su bili pripadnici sve tri najveće nacionalne grupe iz Bosne i Hercegovine: Srbi, Hrvati i bosanski Muslimani. S druge strane ulice, sa viših spratova ultramoderne zgrade hotela Holiday Inn, objekta koji je izgrađen za potrebe XIV Zimskih olimpijskih igara, do zuba naoružani pripadnici srpske paravojske počeli su nasumice pucati po gomili, ubijajući i ranjavajući desetine demonstranata. Ovo nonšalantno ubilačko orgijanje je brzo rastjeralo demonstrante i označilo propast i posljednje slabašne nade da će umjerenost i kompromis ipak prevladati u Bosni i Hercegovini.

Sarajevski masakr od 6. aprila je sadržavao mnoge elemente koji će se iznova javljati u bosanskohercegovačkom ratu koji je uslijedio. Žrtve su bili nenaoružani civili koji su se nadali očuvanju multietničkog bosanskohercegovačkog društva čiji korijeni i tradicija sežu stoljećima unazad. Počinitelji su bili nacionalisti-ekstremisti koje su organizirali i dobro naoružali politički i paravojni lideri, s ciljem uništenja multietničkog društva u Bosni i Hercegovini i njegove zamjene nacionalističkom prevlašću jedne etničke skupine - u ovom slučaju Srba. Na simboličkoj razini, sarajevski masakr je utišao glasove mira i uzajamne tolerancije; oštri poklik etničke mržnje i nacionalnih podjela trijumfirao je snagom oružja.

Rat koji je počeo u Bosni i Hercegovini 1992. godine, donio je smrt, zločine i teror u obimu koji je u Evropi bio nepoznat od Drugog svjetskog rata. Počinitelji u ovom ratu nisu znali za granice okrutnosti i brutalnosti dok su sijali uništenje među svojim neprijateljima i nevinim stanovnicima Bosne i Hercegovine. Televizijske kamere su snimile dio tih ubistava

i brutalnosti i svakodnevno u emisijama vijesti otkrivale užasnu izopačenost rata. Gledatelji širom svijeta su vidjeli izgladnjele zatvorenike, žrtve sistematskih silovanja, osakaćene leševe, sračunato uništenje stambenih objekata i spomenika kulture, smrtno ranjene žrtve nasumičnog granatiranja i rezultate etničkog čišćenja. Svakodnevne slike rata, u kombinaciji sa prisustvom trupa Ujedinjenih naroda u području i perspektivom sve većeg angažmana NATO-a i Sjedinjenih Država, nelagodno su podsjećali na rat u Vijetnamu 1960-tih godina.

Bosna i Hercegovina, međutim, nije Vijetnam: nije to neka daleka zemlja o kojoj mi, kolektivno, ništa ne znamo. Argument u prilog "kolektivnom neznanju", koji su tako ubjedljivo zagovarali kako kritičari tako i pobornici američke intervencije u Vijetnamu, jednostavno nije validan za zemlje bivše Jugoslavije. Potaknut stvarnošću hladnog rata, Kongres SAD je u decenijama nakon Drugog svjetskog rata odobrio milione dolara za finansiranje istraživačkih centara i programa razmjene da bi Amerikanci naučili više o zemljama u kojima je vladao komunizam.

Jugoslavija je, sa svojim otvorenim granicama i pristupačnošću, postala odabrana destinacija za stotine studenata i naučnih radnika sa Zapada koji su proučavali sve aspekte historije i civilizacije Balkana. Neke od najboljih studija jugoslavenskog i bosanskohercegovačkog društva i historije su napravili zapadni stručnjaci i objavili ih na engleskom jeziku. Mnogi vodeći naučnici i politički lideri iz bivše Jugoslavije su studirali i predavali na američkim univerzitetima. Na vrhuncu rata u Vijetnamu, sa 600.000 američkih vojnika na terenu, broj stručnjaka za Jugoistočnu Aziju u SAD je bio neuporedivo manji od broja akademskih i naučnih radnika 1990-tih godina koji su dobro poznavali historiju i kulturu Jugoistočne Evrope.

Uprkos značajnoj riznici znanja koja na Zapadu postoji u vezi Bosne i Hercegovine i Jugoistočne Evrope, nama se čini da je javna debata o političko-strateškim opcijama u bivšoj Jugoslaviji duboko zaglibila u lažna dvojenja, pogrešne analogije, strašna historijska pretjerivanja i otrcane fraze bez osnove u historijskoj stvarnosti. Mnoge od ovih mitova, koji su rezultat nacionalističke propagande koju šire srpski, hrvatski i bosanskomuslimanski publicisti, prihvatili su i počeli ponavljati oni koji oblikuju ili utječu na donošenje politika i mjera. Propaganda, historijski presedani, i

površne analogije korišteni su da bi se opravdala aktivnost ili pasivnost na političkom planu. Oni koji se protive intervenciji zapadnih zemalja povlače paralele sa Vijetnamom, Bejrutom i Sjevernom Irskom. Za njih je Bosna nova "vijetnamska močvara", beznadan i nerješiv problem bez vidljivog pozitivnog "konačnog ishoda" za Sjedinjene Države i druge zapadne zemlje. Oni koji, pak, favoriziraju snažniju ulogu Zapada povlače paralele sa Neville Chamberlainom koji se iz Münchena vratio nakon što je sebe i druge zavarao da će politika pomirljivosti osigurati trajni mir.

Bosna i Hercegovina nije podesna za proste analogije i laka rješenja. I pored toga, nije nemoguće razumjeti korijene sukoba i procijeniti moguće alternative za djelovanje Amerike i Evrope na Balkanu. U potrazi za razumijevanjem jedne kompleksne situacije i putokazima za djelovanje, proučavanje historijskih tradicija i ranijeg ponašanja pruža uvid u izvore tekućih događaja i ukazuje na potencijalna rješenja. U svakom slučaju, može pomoći u odbacivanju laži koje šire propagandisti i omogućiti onima koji odlučuju o politikama da izbjegnu opasne greške.

Naša namjera u ovoj knjizi je da istražimo historijske korijene bosanskohercegovačkog društva, od dolaska slavenskih plemena u VI i VII stoljeću do raspada socijalističke Jugoslavije, i da identificiramo tradicije i modele društvenih i etničkih odnosa koji su karakterizirali bosanskohercegovačko društvo tokom cijele njegove historije. Opisujemo glavne historijske procese koji su doveli do današnjeg nacionalnog sastava stanovništva u Bosni i Hercegovini: vjerska obraćenja u srednjem vijeku i ranom osmanskom periodu; naknadna evolucija odvojenih etnoreligijskih zajednica; i uspon nacionalizma u XIX i XX stoljeću. Također pratimo porijeklo sadašnjeg sukoba i dajemo sažeti prikaz toka rata u Bosni i Hercegovini.

Historija Bosne i Hercegovine i njenih stanovnika ima mnogo dodirnih tačaka, a ponekad je i integralni dio historije drugih Južnih Slavena, te se stoga bavimo odnosima Bosne i Hercegovine sa susjedima. U XX stoljeću, razvoj južnoslavenske države Jugoslavije i njen kasniji raspad, duboko su utjecali na živote svih stanovnika Bosne i Hercegovine. Dijelovi naših razmatranja se neminovno fokusiraju na Jugoslaviju jer je nemoguće razumjeti iskustva Bosne i Hercegovine u proteklih sedamdeset godina bez razmatranja njenog jugoslavenskog konteksta.

Mi smo dvojica historičara koja su proučavala historiju Bosne i Hercegovine i koja su živjela u Sarajevu u različito vrijeme tokom 1960-tih i 1970-tih godina i, kao takvi, oslanjali smo se i na vlastita iskustva i opservacije iz tog vremena kao i na historijska istraživanja tog područja. Stručnjaci smo za srednjovjekovni (John Fine) i moderni (Robert Donia) period bosanskohercegovačke historije. Naše izlaganje, iako historijsko u svom pristupu i generalno hronološko u organizaciji, često ide naprijed-nazad u vremenu da bi se napravile usporedbe i identificirale dugoročne historijske tradicije. Poglavlja od I do IV, koja se uglavnom bave srednjovjekovnim i osmanskim periodom, napisao je John Fine; poglavlja V-XI, koja se bave modernim dobom (1875-1994), napisao je Robert Donia.

Ovo nije konvencionalna historija. Pokušali smo ukazati na obrasce ponašanja, a ne samo opisivati događaje, karakterizirati razvoj događaja, a ne samo ih hronološki poredati, i identificirati dugotrajne tradicije koje prevazilaze okvire jedne historijske ere. Nadalje, iako nam cilj nije bio prikazati detaljnu historiju rata, naše izlaganje želi rasvijetliti izvore bosanskohercegovačkog sukoba koji je planuo početkom 1992. Iskreno se nadamo da će rat, koji u vrijeme nastanka ove knjige još traje (april 1994), okončati mirom za Bosance i Hercegovce svih nacionalnosti.

POGLAVLJE I

NESHVAĆENO DRUŠTVO: IZDAJA BOSANSKOHERCEGOVAČKE TRADICIJE TOLERANCIJE

Sukob koji je u Bosni i Hercegovini izbio početkom aprila 1992. godine, kada je međunarodna zajednica priznala nezavisnost Bosne i Hercegovine od poludjele i samoubilačke Jugoslavije, samo je djelimično bio međunacionalni sukob. Vlada Bosne i Hercegovine, iako su je u medijima često nazivali muslimanskom vladom, predstavljala je one koji su željeli da Bosna i Hercegovina ostane onakva kakva je bila u vrijeme kada je kao republika činila sastavni dio Jugoslavije. Obećavši jednaka prava svim nacionalnostima i vjeroispovijestima, tu vladu je podržavala većina urbanog stanovništva svih nacionalnih skupina. U vrijeme kada ovo pišem, u aprilu 1994. godine, većina sarajevskih Srba koje poznajemo, koliko znamo, još uvijek je u gradu i podržava bosanskohercegovačku vladu. Ta vlada je 12. februara 1993. godine uključivala devet Muslimana, šest Srba i pet Hrvata. Jednu trećinu pripadnika Teritorijalne odbrane Bosne i Hercegovine, koja je u to vrijeme branila Sarajevo, činili su Srbi. Tako su Srbi (a i Hrvati) bili na obje strane. Ovako uspostavljena, bosanskohercegovačka vlada je predstavljala tradiciju tolerancije i suživota koji traje stoljećima. Na narednim stranicama istražit ćemo korijene tog naslijeđa.

Hrvatski i srpski nacionalisti željeli su ovaj sukob prikazati kao međunacionalni rat da bi opravdali teritorijalnu ekspanziju Srbije, odnosno Hrvatske, dvije susjedne države koje su aktivno učestvovale u ratu. Angažman ove dvije susjedne, ekspanzionističke, države, ovaj rat je učinio međunarodnim. No, nazvati bosanskohercegovački rat "etničkim" sukobom, umanjuje bosanskohercegovačka nastojanja jer odaje dojam da su "Bosanci" tek jedna od usko definiranih etničkih grupa; štaviše, označavati Bosance i

Hercegovce kao "etničke Muslimane", ne samo da ignorira Srbe i Hrvate u bosanskim redovima i stoljetni zajednički bosanskohercegovački identitet koji mnogi i dalje osjećaju, iako žive pod opsadom, već također među ignorantnim lokalnim stanovništvom potiče neosnovane strahove od turske (ili osmanske) prošlosti i muslimanskog fundamentalizma.

Također, važno je naglasiti pogrešku svih predloženih rješenja koja su se zalagala za podjelu Bosne i Hercegovine između njenih susjeda ili za preseljenje stanovništva da bi se uspostavile tri mini države na bosanskohercegovačkoj teritoriji na osnovu nacionalne pripadnosti. Tokom svoje duge historije (srednjovjekovne, osmanske i moderne), Bosna i Hercegovina je posjedovala vrlo karakterističnu, vlastitu historiju i kulturu koja je bila zajednička ljudima svih vjeroispovijesti. Njene poznate srednjovjekovne nadgrobne spomenike (bogumilski stećci), na primjer, gradili su pripadnici sve tri kršćanske crkve koje su u to vrijeme egzistirale u Bosni i Hercegovini. I, iako je Bosna i Hercegovina imala uzajamne odnose sa srpskim i hrvatskim susjedima tokom stoljeća, njihova historija i kultura značajno su se razlikovale.

Bosna je postojala kao srednjovjekovna država i kao odvojena i pravno definirana provincija tokom četiri stotine godina osmanske vlasti. Također je zadržala vlastiti posebni status i pod austrougarskom vlašću, a i dok je bila dio Jugoslavije. Kao integralni teritorij, uključujući Hercegovinu, Bosna je imala trajnije i šire priznate granice u višestoljetnoj tradiciji negoli Srbija i Hrvatska. Srbija i Hrvatska su po nacionalnoj osnovi polagale pravo na dijelove Bosne i Hercegovine. Međutim, u različitim historijskim periodima, kada su ove susjedne države djelovale kao neovisne države, ili su bile provincije unutar većih država, one su imale kontrolu samo nad malim dijelovima Bosne i Hercegovine, a i to u vrlo kratkim periodima. Nadalje, izuzev tri godine ustaškog terora tokom Drugog svjetskog rata, ti kratki periodi kontrole dogodili su se prije više od pet stotina godina. Stoga, ni Srbija niti Hrvatska ne polažu nikakvo ozbiljno historijsko pravo na Bosnu i Hercegovinu. Bosna i Hercegovina postoji kao koherentna teritorija stoljećima, i, uprkos suprotnim tvrdnjama sa srpske strane, ne postoji ništa vještačko u pogledu Bosne i Hercegovine. Jedino fanatizam nacionalista insistira na tome da država mora biti zasnovana na nacionalnosti i postojati

kao država-nacija, te da je pluralizam vještačka i neodrživa tvorevina. A ovi susjedi i njihovi lokalni surogati, učinili su sve da činjenice prilagode svojoj teoriji, koristeći se demagogijom, poticanjem mržnje i nasiljem. Bosna i Hercegovina, koja stoljećima egzistira kao pluralističko društvo, pokazala je ipak da pluralizam može uspješno egzistirati čak i u balkanskom kontekstu.

Bosanskohercegovačka posebnost stoljećima postoji i zajednička je pripadnicima sve tri nacionalne skupine. Ovaj specijalni karakter i zajedništvo među svjesnim Bosancima i Hercegovcima sve tri, odnosno (ukoliko uključimo Jevreje) četiri, etničke pripadnosti, posebno je bilo razvijeno u gradovima. Činjenica je da je nakon Drugog svjetskog rata, u urbanim sredinama u Bosni i Hercegovini, bilo trideset do četrdeset posto mješovitih brakova. Ovi urbani, kulturno osviješteni Evropljani, koji predstavljaju ono što je u Bosni i Hercegovini najbolje, nikada nisu željeli podjele, niti kantone zasnovane na nacionalnoj pripadnosti; cilj većine, ako ne i svih njih, iako se sada doima nerealnim, još uvijek je, u vrijeme nastajanja ove knjige, ponovno uspostavljanje jedinstvene Bosne i Hercegovine koju će naseljavati ljudi svih nacionalnih i vjerskih pripadnosti. Štaviše, za one koji dobro ne poznaju ovo područje, vrijedi napomenuti, odmah na početku, da tri nacionalne skupine u Bosni i Hercegovini govore istim jezikom (onim koji smo tokom XX stoljeća nazivali srpsko-hrvatskim) i imaju zajedničku historijsku prošlost. Jedina razlika među njima je razlika u konfesionalnom porijeklu. Ovim želim naglasiti riječ **porijeklo**, jer bi riječ *vjeroispovijest* mogla navesti na krivi trag. Nakon pedeset godina veoma sekularne i sekularizirane jugoslavenske države, malo je Bosanaca i Hercegovaca modernog doba (zasigurno gotovo niko od onih koji predvode zaraćene strane u trenutnom ratu) duboko religiozno. Njihov način života je isti i, kada upoznate nekog iz Bosne i Hercegovine, ukoliko niste u stanju prepoznati porijeklo njegovog imena, možete provesti dosta vremena s tim čovjekom potpuno nesvjesni njegove nacionalne pripadnosti.

Na kraju, prije nego što se osvrnemo na srednjovjekovni i osmanski period živopisne povijesti Bosne i Hercegovine, vrijedi napomenuti da, uprkos stalnom ponavljanju u međunarodnim medijima, nigdje ne možemo naći dokaze navodne stoljetne mržnje (bilo vjerske, bilo nacionalne) iz-

među različitih bosanskohercegovačkih grupa koja, navodno, prožima svu njihovu historiju. Iako je bosanska srednjovjekovna država ratovala protiv Srbije i kneževina pod kontrolom Hrvata, ni u jednom trenutku Bosanci i Hercegovci nisu se našli u građanskom ratu duž ovih ili bilo kojih drugih nacionalnih linija. Zapravo, rijetki Bosanci su sebe ikada zvali Srbima i Hrvatima, a oni koji jesu uglavnom su živjeli u pograničnim područjima. Kako su Osmanlije ljude kategorizirali po vjeroispovijesti, Bosanci i Hercegovci nisu koristili etničke nazive tokom osmanske vlasti, već su se oni postepeno uvodili tokom XIX stoljeća. Međutim, na početku XIX stoljeća, Bosanci i Hercegovci su svakako bili svjesni da su pripadnici različitih zajednica koje definira vjeroispovijest. Nakon toga, tokom XIX stoljeća, pravoslavni i katolički Bosanci i Hercegovci su postepeno i neujednačeno, pod utjecajem ideja koje su dolazile iz susjednih država – Srbije i Hrvatske – počeli stjecati etnički prefiks "srpski", odnosno "hrvatski". Zahvaljujući tome, mnogi bosanskohercegovački kršćani su pred kraj osmanskog perioda razvijali nacionalnu svijest kojom su dodatno definirali svoju različitost. U nekim slučajevima, i sve više tokom 1870-tih godina, ova etnička svijest se transformirala u nacionalizam, sličan onome koji su u to vrijeme izražavali Hrvati s druge strane Save i Srbi s druge strane Drine. Ovi novi nacionalni identiteti su se širili i, za one koji su ih stekli, odigrali su važnu ulogu, posebno tokom 1870-tih godina, u pokretima za oslobođenje od osmanske vlasti. Nakon toga, tokom austrijske vladavine, ovi nacionalni identiteti su postali rašireniji i igrali su sve važniju ulogu u pokretima protiv austrijske vlasti. Međutim, ovaj nacionalizam uglavnom je bio usmjeren ka Osmanskom i Austrougarskom carstvu, a rijetko prema drugim etničkim grupama u Bosni i Hercegovini (izuzev u onoj mjeri u kojoj su njihovi pripadnici podržavali okupacijsku vlast). Iako se njegove naznake mogu primijetiti još od 1890-tih godina, ozbiljno etničko rivalstvo počelo je tek nakon uspostavljanja Jugoslavije, 1918. godine, a u Bosni i Hercegovini je ono, uglavnom, bilo rezultat širenja ozbiljnije, ali u to vrijeme također nove, svađe između Hrvata u Hrvatskoj i jugoslavenske države između dva svjetska rata kojom su dominirali Srbi. U praktičnom smislu, etničko nasilje u Bosni i Hercegovini po prvi put je izbilo tokom Drugog svjetskog rata kada je Bosna i Hercegovina dodijeljena fašističkoj, hrvatsko-ustaškoj državi, koja je poticala etničku mržnju i provela genocid, sličan onome što se

danas naziva etničkim čišćenjem. Titov uspješni partizanski pokret i država koju je uspostavio, a koja nije tolerirala nacionalizam, ponovno je miješano bosanskohercegovačko stanovništvo postavila u okvire tradicionalne tolerancije.

Kao što ćemo vidjeti, vjersko rivalstvo i nasilje nisu dio bosanskohercegovačkog naslijeđa. Iako su u Bosni i Hercegovini u srednjem vijeku živjeli pripadnici tri različite vjeroispovijesti, oni su se uzajamno tolerirali. Nikada nisu izbili građanski ratovi sa vjerskim predznakom. Tek u posljednjih pet godina postojanja srednjovjekovne bosanske države, vidimo jedinstven primjer vjerskih progona, na koje je tadašnji bosanski kralj nevoljko pristao, i to na zahtjev netolerantnog pape koji je progone pripadnika lokalne crkve postavio kao uvjet za pomoć u zaustavljanju Osmanlija spremnih na invaziju. Tokom prvog stoljeća osmanske vladavine, postojale su ograničene tenzije između bosanskih katolika i pravoslavaca zbog sporova u pogledu posjeda crkvenih zgrada i crkvenih poreza; no takvi slučajevi su bili rijetki i kratkotrajni i nisu doveli do otvorenog sukoba već su rješavani sudskim putem. Vodeća uloga islama u državi, kršćanima svakako nije bila po volji, i kako su lokalni Bosanci i Hercegovci prelazili na islam, određeni dio ovog animoziteta prenosio se i na njih. Međutim, pozicija islama nije proistekla iz lokalnog djelovanja već je bila nametnuta od strane osmanskih osvajača. Bosanci i Hercegovci se nisu borili između sebe, kao pripadnici vjerskih grupa, ni u jednom trenutku osmanskog perioda. A kada su ustajali tokom različitih pobuna protiv osmanske vlasti, iako su Bosanci i Hercegovci bili na obje strane, kako među pobunjenicima tako i na strani osmanske države, ovi su se ratovi vodili za i protiv režima i društvenog poretka koji im je nametnut; to nisu bili međuetnički ili međuvjerski sukobi između pripadnika različitih grupa u Bosni i Hercegovini. Do vjerskih ratova nije došlo ni nakon stvaranja Jugoslavije, izuzev tokom Drugog svjetskog rata, kada je religija postala sastavni dio politike koju je provodio fašistički režim hrvatskih ustaša, a koja je isprovocirala reakcije duž konfesionalnih granica.

Stoga, niko nema pravo reći "neka svi idu dovraga", na osnovu uvjerenja da ovi ljudi oživljavaju stoljetnu prošlost etničke odnosno vjerske mržnje i sukoba. To je obični mit. U bosanskohercegovačkoj historiji se ne mogu naći primjeri takvog ponašanja prije ovog našeg strašnog XX stoljeća, pa

i tada ovakvo ponašanje velikim dijelom je izazvano djelovanjem i politikama Nijemaca i istih nacionalističkih susjeda koji su zbog vlastitih ciljeva potakli i oslobodili užase koji sada uništavaju Bosnu i Hercegovinu.

POGLAVLJE II

VJERSKA TOLERANCIJA I POSEBNOST SREDNJOVJEKOVNE BOSNE

Moderna Bosna i Hercegovina je bila jedna od šest republika unutar bivše Jugoslavije. Republiku su okruživale hrvatska Dalmacija i Dinarske Alpe na zapadu, rijeka Sava na sjeveru, na čijoj drugoj strani se proteže Hrvatska, na istoku rijeka Drina, iza koje leži Srbija, a na jugu brdovita granica sa Crnom Gorom. Bosna je dobila ime po rijeci Bosni, koja izvire kraj Sarajeva, teče sjeverno i ulijeva se u rijeku Savu. U ranom srednjem vijeku ovo područje bilo je podijeljeno u manje jedinice, ili župe. Jedna od tih župa, čije središte je bilo izvor rijeke Bosne, zvala se župa Bosna. Velmože koje su vladale ovom župom postali su najveći moćnici u tom kraju, a njihovi posjedi su se toliko uvećali da su obuhvatili skoro čitavu teritoriju na kojoj se danas prostire Bosna i Hercegovina. Do XIII stoljeća čitavo područje zvalo se Bosna. Krajem srednjeg vijeka, sve do osmanskog osvajanja u drugoj polovini XV stoljeća, Bosna je bila neovisna država sa posebnim tradicijama koje su je značajno razlikovale od njenih srpskih i hrvatskih susjeda, iako su Bosanci i ova dva susjedna naroda govorili istim jezikom.

Migracije Slavena

Slaveni su Bosnu naselili (kao i Hrvatsku, Srbiju i Crnu Goru) krajem VI i početkom VII stoljeća. Pojavili su se u malim plemenskim organizacijama, ali su svi imali jedinstveno slavensko porijeklo. Stoga, svi su bili jedan narod - što znači da Bosanci porijeklo vuku iz iste slavenske baze kao i današnji Srbi i Hrvati. U drugoj četvrtini VII stoljeća, Hrvati su izvršili invaziju i uspostavili vlast nad Slavenima u Hrvatskoj i dijelovima Bosne. U područjima na jugu i istoku Bosne, Srbi su dominirali nad tamošnjim

Slavenima. Nije poznato da li su ove pridošlice imale kontrolu nad svim Slavenima u Bosni; također, nije moguće utvrditi koji su dijelovi Bosne pali pod vlast Srba, a koji pod vlast Hrvata (izuzev sjeverozapadnih župa koje se spominju u bizantinskim izvorima), a koji nisu bili pod kontrolom niti jednih niti drugih.

Hrvati i Srbi su, prema nekim mišljenjima, vjerovatno, iranskog porijekla. U svakom slučaju, neki lingvisti su zaključili da su imena njihovih plemena, kao i sačuvana imena njihovih vođa, iranska. Međutim, uprkos nomenklaturi, vođe, kao i njihovi sljedbenici, djelimično ili u potpunosti, mogli su biti slavenizirani i prije njihovog pojavljivanja na Balkanu. Vremenom su ovi osvajači asimilirani i, ukoliko to već nije bio slučaj, slavenizirani od strane brojnijih Slavena. No, "iranski" osvajači dali su nazive srednjovjekovnom stanovništvu teritorija koje danas nazivamo Srbija, dijelovima Hrvatske i, eventualno, Crnoj Gori. U početku, Hrvati i Srbi nisu formirali jedinstvene države; različite vođe su kontrolirale manje teritorijalne jedinice koje su se zvale župe. Bizantski car, Konstantin Porfirogenet, koji je pisao u X. stoljeću, spominje jedanaest hrvatskih župa, od kojih su četiri bile u sjevernim i zapadnim dijelovima Bosne.

Rana historija: vladavina stranaca

Bosna se nalazila na značajnoj udaljenosti od Rima i Konstantinopolja – dva centra pisane historije. Iz tog razloga, malo toga je o njoj znano iz perioda ranog srednjeg vijeka. Međutim, poznato je da se tokom X, XI i XII stoljeća, Bosna nalazila pod stranom vlašću. No, s obzirom da je Bosna pretežno planinska zemlja, što je otežavalo komunikaciju, mora se postaviti pitanje koliko utjecaja su ovi strani vladari i velmože imali na njeno stanovništvo? U svakom slučaju, Bosanci su se od sredine X do kraja XII stoljeća nalazili pod vlašću stranih osvajačkih država: u X stoljeću Bosna je kratko bila dio srpske države, pod vladarom po imenu Časlav; nakon što je on poginuo u borbi, oko 960. godine, veći dio Bosne je nakratko postao dio hrvatske države Krešimira II; ubrzo nakon toga, oko 997. godine, bugarski car Samuilo je promaršira kroz Bosnu i moguće je da je uspostavio svoju vlast nad jednim njenim dijelom. Nakon što su Bizantinci porazili Samuila i pripojili Bugarsku 1018. godine, Bizant je uspostavio vrhovnu vlast nad

Karta 2.1 – Područje Bosne za vrijeme Kulina (oko 1200. godine)

Bosnom; to je potrajalo do kraja stoljeća, kada su neki dijelovi Bosne pripojeni Hrvatskoj, a neki su postali dio Duklje (današnja Crna Gora). Bosanski dijelovi Duklje su se vjerovatno odcijepili oko 1101. godine; ubrzo nakon toga, 1137. godine, Ugarska je anektirala veći dio, ili čak čitavu Bosnu, da bi je izgubila 1167. godine, kada je kontrolu nad njom preuzelo Bizantsko carstvo. No, 1180. godine, Ugarska je međunarodnim sporazumom ponovno uspostavila svoju vrhovnu vlast nad Bosnom i tokom preostalog perioda srednjeg vijeka tvrdila je da ima suverenu vlast nad Bosnom, iako je ta vlast bila obično tek nominalne prirode.

Nominalnost mađarske vlasti je postala očigledna odmah nakon 1180. godine, u vrijeme kada je bosanski vladar Kulin počeo da traži neovisnost. Kulin je imao titulu bana, koju su u biti i najčešće nosili bosanski vladari

(bez obzira da li su bili neovisni ili pod stranom vrhovnom vlašću), od sredine XII stoljeća pa sve do 1377. godine, kada je ban Tvrtko uzeo titulu kralja.

Iako su se dijelovi Bosne prije 1180. godine nakratko nalazili unutar srpskih, odnosno hrvatskih država, nijedan od ta dva susjeda nije Bosancima vladao dovoljno dugo da stekne njihovu lojalnost, niti da stekne bilo kakvo ozbiljno pravo na Bosnu. Bosna, sa svoje strane, osjećala je tek slabi utjecaj ovih stranih vladara. Bizantski historičar Kinnamoss krajem XII stoljeća napisao je da Bosna u njegovo vrijeme nije bila pod vladavinom velikog župana Srbije; Bosanci su imali svoj vlastiti način življenja i vladanja.

Prelazak na kršćanstvo

Kršćanske misije iz Rima i Konstantinopolja su od IX stoljeća počele pristizati na Balkan; Rim je zadobio Hrvatsku i veći dio Dalmacije, dok je Konstantinopolj uspio da pridobije Bugarsku, Makedoniju i, na kraju, veći dio Srbije. Bosna, koja je ležala između njih, često se naziva mjestom susreta Istoka i Zapada. Međutim, zbog svog planinskog terena i loših puteva, ona je više bila ničija zemlja, zemlja između dva svijeta. Prije sredine XI stoljeća, uprkos sukobima oko nadležnosti, još uvijek je postojala jedinstvena crkva. Ali u ovom ranom periodu misije su uspostavile trajnu prevlast za svoje biskupe nad većim dijelom Balkana. Time su odredile koja će područja biti pravoslavna, odnosno katolička, nakon raskola Grčke i Rimske crkve u XI stoljeću. Bosna, koju su misije obradile tek površno, zajedno sa Albanijom, nije postala čvrstim dijelom nijednog crkvenog tabora već je ostala otvorena za različita vjerovanja.

U svakom slučaju, iako to nije potrajalo, do X stoljeća većina Bosanaca, vjerovatno nominalno, bila je pod Rimom, zahvaljujući djelovanju misionara sa dalmatinske obale. U XII stoljeću, bosanska Katolička crkva je pripadala dubrovačkom nadbiskupu. Međutim, njeno katoličanstvo je bilo primitivno; Bosanci nisu poznavali latinski, a tek rijetki su pisali bilo koje pismo. Stoga, sigurno je da papa ne bi odobrio mnogo toga u njihovom katoličanstvu.

Lokalizam

Bosanske planine su ohrabrivale lokalizam i podjelu na različite regije (na primjer, Podrinje, Bosna (centralni dio), Hum, Donji kraji, itd). Svaka regija je imala vlastite lokalne tradicije i lokalno plemstvo. Ove lokalne tradicije opstale su tokom srednjeg vijeka i značajno otežavale nastojanja bosanskog bana da provede državnu centralizaciju. Iz tog razloga, nakon perioda ekspanzije veoma često slijedi separatizam. Različite vjeroispovijesti, kao što ćemo vidjeti, dominirale su u različitim područjima.

Srednjom Bosnom, koja se nalazila pod vrhovnom vlašću Ugarske, upravljao je ban; područja na sjeveru (ali južno od rijeke Save) bila su pod vlašću jednoga ili više banova iz iste porodice, također pod ugarskom vrhovnom vlašću, sve do XIV stoljeća. Od 1168. do 1326. godine, Hum (područje današnje Hercegovine) je bio odvojen od Bosne i pod vlašću srpske kraljevske dinastije Nemanjića. Shodno tome, ovo područje je bilo pod srpskom vlašću tokom dužeg perioda. Sjeverni i središnji dijelovi Bosne, kao što je već navedeno, bili su katolički. Međutim, Hum (izuzev priobalnog dijela oko Stona gdje su živjeli katolici) je pripadao srpskoj Pravoslavnoj crkvi i imao je vlastitu pravoslavnu episkopiju. Od 1219. godine, kada je Pravoslavna crkva u Srbiji postala autokefalna (samostalna po pitanjima nadležnosti od patrijarha iz Konstantinopolja, iako i dalje dio pravoslavne zajednice), humski episkop je bio podređen srpskom arhiepiskopu.

Nastanak Crkve bosanske

Mađari, koji su početkom XIII stoljeća bili frustrirani bosanskim pokušajima čiji cilj je bio uspostava neovisnosti, uspjeli su u svojim nastojanjima da određene nedostatke bosanskog katoličanstva predstave kao herezu, što im je dalo izgovor da se umiješaju, u nadi da će ponovno uspostaviti svoju vlast nad Bosnom. Kada su propali različiti crkveni manevri, Mađari su uvjerili papu da treba objaviti križarski rat i izvršili su invaziju na Bosnu, gdje su ratovali između 1235. i 1241. godine. Postepeno su ostvarili izvjestan uspjeh i uznapredovali prema jugu, čak do Vrhbosne (današnje Sarajevo), slamajući uporni otpor, ali napad Tatara na Ugarsku ih je prisilio na povlačenje. Mađari su, potom, uvjerili papu da bosansku katoličku biskupiju izuzme iz

nadležnosti dubrovačkog nadbiskupa i da je stavi pod nadležnost ugarskog nadbiskupa. Bosanci su to odbili i protjerali biskupa imenovanog od strane Mađara. Nakon toga, zvanični katolički bosanski biskup se smjestio u Đakovu u Slavoniji (Hrvatska), gdje su njegovi nasljednici obitavali tokom srednjeg vijeka, bez ikakvog utjecaja na Bosnu. Bosanci, nakon što su presjekli veze sa međunarodnim katoličanstvom, ustanovili su svoju vlastitu neovisnu crkvu pod nazivom Crkva bosanska, koja je bila u raskolu sa Rimom. Uprkos tvrdnjama dijela akademske zajednice da je Crkva bosanska bila dualistička, neomanihejska ili bogumilska, dokazi na terenu ukazuju na to da je ona tokom srednjeg vijeka zadržala osnovnu katoličku teologiju.

Širenje Bosne pod Kotromanićem

Bosanska država je ojačala u vrijeme vladavine bana Stjepana II Kotromanića, koji je stupio na vlast oko 1318. godine. On je popravio odnose sa Mađarima i u biti tokom svoje vladavine djelovao je kao saveznik ugarskog kralja. On je svoju državu proširio tako što je davao podršku Mađarima u borbi protiv različitih hrvatskih velmoža sjeverno i zapadno od Bosne, uzimajući za sebe teritorije koje su ležale zapadno od njegove banovine (područje između rijeke Cetine i Neretve) i Završje (uključujući Imotski, Duvno, Glamoč i Livno). Ova teritorija je bila katolička i imala je dvije katoličke biskupije. Ban se nije miješao u njihove poslove i oni su nastavili djelovati u svojim dijecezama. Nakon smrti srpskog kralja Milutina, 1321. godine, došlo je do nereda u Srbiji. Zahvaljujući tome, Kotromanić je uspio zaposjesti Hum 1326. godine. U tom području većina stanovništva je bila pravoslavne vjeroispovijesti. Ban se nije miješao u rad pravoslavnih institucija.

Dolazak franjevaca

Ban Stjepan II Kotromanić je zatim dao podršku franjevačkoj misiji koja je započela 1340-tih godina, a djelovala je protiv navodne hereze u Bosni. U središtu njegove države već gotovo cijelo stoljeće nije bilo katolika, a u svakom slučaju nije bilo katoličkog svećenstva niti katoličkih organizacija. Do 1342. godine, uspostavljena je franjevačka vikarija u Bosni; na kraju je njena teritorija uključivala sve dijelove jugoistočne Evrope u kojima su djelo-

Karta 2.2 – Bosna nakon teritorijalnog širenja pod Kotromanićima (oko 1326).

vali franjevci. Franjevci su 1385. godine imali već četiri samostana u Bosni, a još desetak ih je izgrađeno do osmanskog osvajanja 1463. godine. Tokom srednjeg vijeka i osmanskog perioda (1463-1878), uz izuzetak nekolicine dvorskih kapelana, franjevci su bili jedini katolički svećenici u Bosni. Do 1347. godine, Stjepan II Kotromanić je prihvatio katoličanstvo. Od tada su svi bosanski srednjovjekovni vladari, izuzev eventualno Ostoje (1398-1404, 1409-1418), bili katolici. Pod Kotromanićevom vlašću otvoreni su bosanski rudnici (posebno olova i srebra), što je utrlo put ekonomskom razvoju Bosne i unapređivanju trgovinskih veza sa obalom. Kao rezultat toga, počeli su pristizati brojni trgovci iz Dubrovnika; neki su se i naselili osnivajući kolonije. Ovi primorski trgovci su podržavali franjevce; trgovački gradovi,

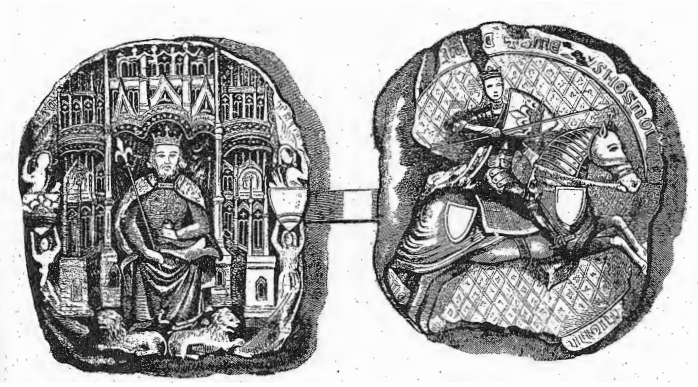

Sl. 2.1 – Pečat kralja Ostoje iz 1400. godine

koji su se u Bosni razvijali pod dominacijom ovih trgovaca, po svom karakteru bili su katolički.

Karakter Crkve bosanske

Šta je sa Crkvom bosanskom? Ovu instituciju je država tolerirala čak i nakon 1340-tih godina kada je uspostavljena franjevačka misija i kada su vladari postali katolici. Uprkos toleranciji, Crkva bosanska nije igrala veliku ulogu u državi niti je bila državna crkva. Tokom svog postojanja nije imala političku ulogu, izuzev povremenog dozvoljavanja svojim poglavarima da budu svjedoci povelja. Takvu je ulogu imala samo početkom XV stoljeća, posebno između 1403. i 1405. godine kada je poglavar ove crkve, *djed*, bio utjecajan savjetnik dvora. Njegov tadašnji utjecaj, osim osobnih zasluga koje je sigurno imao, vjerovatno je bio rezultat posebnih simpatija prema Crkvi bosanskoj tadašnjeg kralja Ostoje. S obzirom da su nakon 1340-tih godina svi bosanski vladari bili katolici, nije iznenađujuće da Crkva bosanska nije bila važna državna institucija. Iako su neki naučni radnici tvrdili da je postojao savez između Crkve bosanske i plemstva, ta je tvrdnja ipak pretjerana. Veza između ove Crkve i konkretnih plemića može se utvrditi za samo desetak porodica. Sve ove veze postojale su tokom posljednjih sedamdeset godina srednjovjekovne bosanske države. Za većinu plemića, usluge koje je pružala Crkva bile su ograničene na pitanje vjere. Tek nekolicini njih, Crkva bosanska pružala je političke i sekularne usluge (obično u

svojstvu diplomata ili medijatora u sukobima), a samo u slučaju dva roda - Kosača i Radenović-Pavlović - ove veze su trajale duže od jedne generacije.

Crkva bosanska je nastavila postojati kao mala organizacija u pojedinim dijelovima države, sve dok 1459. godine, pod pritiskom pape (papina pomoć u borbi protiv Osmanlija je uvjetovana progonima Crkve bosanske), kralj Stjepan Tomaš (1443-61) nije dao krstjanima Crkve bosanske izbor između prelaska na katoličanstvo i progona. Većina ih je prihvatila katoličanstvo, barem nominalno, što ukazuje na njihovu slabu religioznost. Manjina je potražila utočište u Hercegovini, kod hercega Stjepana. Tako je ova Crkva, koja je tokom svog postojanja uvijek bila dosta slaba institucija, dodatno oslabljena pred osmansku invaziju. Ubrzo nakon osmanskog osvajanja, Crkva bosanska je u potpunosti nestala, a njeni krstjani su prešli na islam, pravoslavlje i katoličanstvo.

Mnogi su u naučnim i akademskim krugovima Crkvu bosansku opisivali kao dualističku, nazivajući je neomanihejskom ili bogumilskom. Domaći izvori, koji govore o toj crkvi (kako bosanski tako i dalmatinski, a posebice izvori iz bogate dokumentacije katoličkog Dubrovnika) ne navode na ovaj zaključak. Ovi izvori pokazuju da je, za razliku od bogumila ili zapadnih neomaniheja, Crkva bosanska prihvaćala sveprisutnog i svemogućeg Boga, trojstvo, crkvene zgrade, križ, kult svetaca, vjersku umjetnost i barem dio Starog zavjeta. Bugarski i grčki dualistički bogumili su odbacivali sve ovo. Nadalje, da su Bosanci bili manihejci, srdačni odnosi, za koje ovi izvori tvrde da su postojali između pripadnika Crkve bosanske i pravoslavnih i katoličkih svećenika i zvaničnika (uključujući one iz Dubrovnika i Ugarske), ne bi mogli postojati.

Takozvani "bogumilski stećci"

Najutjecajnija kulturološka odlika srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, koja je preživjela do današnjih dana, su ogromni i često prelijepo ukrašeni nadgrobni spomenici. Krajem XIX stoljeća, učeni ljudi, koji su u njima vidjeli specifičnu kulturološku odliku Bosne i Hercegovine, zaključili su da oni moraju biti u vezi sa drugom jedinstvenom odlikom – Crkvom bosanskom. Vjerujući da je ta crkva bila bogumilska, te su spomenike nazvali bogumilskim stećcima. Ovaj naziv, prikladan i privlačan kako za austrijske

Sl. 2.2 –Srednjovekovni stećci, Radimlja kod Stoca

upravitelje iz XIX stoljeća, koji su tražili način da dokažu bosanskohercegovačku posebnost u odnosu na iredentistički nastrojene susjede u Srbiji i Hrvatskoj, tako i za savremenu lokalnu turističku zajednicu, ostao je aktualan i danas. Ovo je, međutim, u potpunosti pogrešno. Prvo, Crkva bosanska najvjerovatnije nije bila ni bogumilska niti dualistička. Drugo, natpisi na nizu stećaka ukazuju na to da su ih podizali pripadnici sve tri vjeroispovijesti. Dakle, ove spomenike su podizali pripadnici Katoličke i Pravoslavne crkve, kao i pripadnici Crkve bosanske, ukoliko su to sebi mogli priuštiti. Viteška elita se u tome posebno isticala. Najrazličitiji i najdetaljniji motivi pronađeni su na stećcima u Hercegovini, a najpoznatije groblje te vrste je Radimlja kod Stoca. Tu se može naći nekoliko stećaka koji prikazuju ratnika sa podignutom, uvećanom rukom. Iako često predstavljan kao simbol bogumilske umjetnosti, ovaj lik sa uzdignutom rukom nije bio bogumil. Radmilja je bilo porodično groblje pravoslavnog roda Miloradovića. Stoga, bosanski stećak je daleko prikladniji naziv, jer su ovi spomenici posebna regionalna odlika kojom se mogu podičiti i Bosanci i Hercegovci bez obzira na vjersku pripadnost. Nakon osmanskog osvajanja, mnogi bosanski

preobraćenici također su podizali kamene spomenike koji su, uprkos svom islamskom obliku, i dalje prikazivali različite srednjovjekovne bosanske motive i stilove.

Srednjovjekovna raspodjela vjerske pripadnosti

Razmotrimo sada pitanja identiteta pripadnika srednjovjekovnih zajednica u Bosni i Hercegovini. Ako isključimo neke stanovnike na periferiji ove proširene Bosne (neke na sjeveru i zapadu, koji su se mogli identificirati kao Hrvati, i neke u Humu, koji su se mogli nazivati Srbima, ili pripadnicima pravoslavne crkve) ne nalazimo dokaz da su se srednjovjekovni stanovnici Bosne nazivali Srbima ili Hrvatima. Ako su željeli jedan univerzalni naziv, nazivali su se Bosancima. Ne može se reći da su oni ovaj naziv percipirali kao etnički. Vjerovatnije je da je termin "Bosanac" ukazivao na geografski region iz kojeg su dolazili, čime su pokazivali da služe bosanskoj državi i identificirali su se kao podanici bosanskog kralja. Često su ljudi iz Bosne koristili i regionalne identitete, kao što je Hum, Donji kraji i slično.

Kada pogledamo geografske lokacije različitih vjerskih grupa, vidimo da su katolici živjeli na sjeveru i zapadu šireg bosanskog teritorija, u područjima koje su Kotromanići pripojili svojoj državi. Nakon pojave franjevaca 1340-tih godina, nalazimo dokaze da katolici žive u centralnom dijelu države, u blizini nekolicine franjevačkih samostana i trgovačkih gradova. U ovim gradovima, naravno, živjeli su i strani katolički trgovci, kao i tehničko osoblje koje je radilo u rudnicima. Pravoslavne vjernike nalazimo na jugu i istoku, u Humu, kako se postepeno i pomalo šire preko rijeke Drine u istočnoj Bosni. Crkvu bosansku nalazimo u središnjem dijelu države, a njene se institucije protežu istočno do Drine i južno u Hum.

Kako se država širila, stanovništvo se nije mnogo pomjeralo niti miješalo. Geografska raspodjela vjeroispovijesti ostala je gotovo ista tokom cijelog srednjeg vijeka. Vladari i plemići (za razliku od svojih savremenika u većem dijelu Evrope, uključujući i plemstvo u Srbiji i Hrvatskoj) bili su nezainteresirani za vjerska pitanja. Ženili su se pripadnicama drugih crkava i uspostavljali saveze koji su prelazili vjerske granice; kada je to odgovaralo njihovim svjetovnim ciljevima, lako su mijenjali vjeru. Nisu pokušavali širiti vlastitu vjeru niti vršiti progone pripadnika drugih vjera, svjesno se

odupirući pozivima pape i Mađara da izvrše progone onih koji su pripadali drugim vjerama. Širenje države nije dovelo do širenja područja u kojem je djelovala Crkva bosanska, izuzev malog prodora u Hum. Tokom trajanja ovog procesa, širenje države je značilo da su lokalni plemići bili podređeni vladaru ali su nastavljali upravljati vlastitim oblastima. Ne nalazimo primjere da su banovi slali namjesnike sa pratnjom da vladaju u udaljenim regijama.

Karakter srednjovjekovnog nasilja i ratovanja

Bosna je mnogo ratovala tokom srednjeg vijeka, kako na domaćem terenu tako i u inostranstvu. Njeni strani protivnici su bili Srbija, Ugarska, različiti plemići iz susjedne Hrvatske i Turci Osmanlije. Ratovalo se na domaćem terenu između plemića, ili između plemstva i kralja. Te su borbe bile borbe za teritorij. Niti jednom se u srednjovjekovnoj Bosni nije vodio rat između različitih vjerskih, odnosno etničkih skupina.

Najveći dio nasilja u Bosni tokom srednjovjekovnog i osmanskog perioda predstavljala je čista pljačka i hajdučija. Bosanskohercegovačke planine sa uzanim putevima koji su vodili kroz klisure i prijevoje, bile su idealno mjesto za drumske razbojnike, i stoga je razbojništvo bilo često, posebno u Hercegovini. U tom regionu, u planinskim goletima, gdje je zemljište lošeg kvaliteta i uskraćuje mogućnost poljoprivredne obrade, dominirao je pastirski život (uglavnom uzgoj stada ovaca). Tu su porodice, organizirane u porodične zadruge, uzgajale konje i ovce i tokom godine su migrirale koristeći redovne rute, koje je često trebalo braniti iz dolina, gdje su provodile zimu, do planinskih pašnjaka u proljeće i ljeto. Sa svojim konjima su vrlo često vodili i štitili trgovačke karavane koji su putovali iz Dubrovnika i drugih priobalnih gradova kroz Hercegovinu i Bosnu u unutrašnjost Balkana. Dok su jedni vodili karavane, drugi su smatrali da ih je unosnije pljačkati, pa su zaštitnici jednog karavana često bili pljačkaši drugog. Organizirani kao proširene porodice, oni su okupljali velike konjičke jedinice koje su, na ovaj ili onaj način, živjele od putujućih trgovaca i borile se za vlastite pašnjake i puteve braneći ih putem dugotrajnih sukoba. Tokom nemirnih vremena, kakva su bila u periodu osmanskih napada i osvajanja, sve veći broj Bosanaca povlačio se u sigurnija planinska područja, utvrđujući

vlastitu teritoriju nasiljem. Nije iznenađujuće da su se naoružane skupine mogle kupiti, ne samo za zaštitu karavana, već i kao oružana pratnja za različite plemiće i, tokom osmanskih osvajanja, kao pomoć osmanskoj vojsci. Kao rezultat toga, neke od ovih porodica, uprkos svom nominalnom kršćanstvu, dobile su različite privilegije, uključujući i pravo na nošenje oružja tokom cjelokupnog trajanja osmanske vladavine. Kao i među Crnogorcima i Gezima u sjevernoj Albaniji, ratnički etos se duboko ukorijenio među seoskim stanovništvom, naročito u istočnoj Hercegovini; oni su često išli u hajdučiju i dizali se na bunu protiv lokalnih muslimanskih veleposjednika, a kasnije su se suprotstavljali i austrijskoj upravi, kada im nije odgovarala poreska politika ili politika vojne mobilizacije. Oni danas igraju aktivnu ulogu u nasilju koje je izbilo raspadom Jugoslavije. Kao relativno neobrazovani, naoružani brđani, neprijateljski raspoloženi prema urbanoj kulturi i državnim institucijama (uključujući i poreze) koje idu uz nju, bili su plodno tlo za srpsku nacionalističku propagandu i regrutaciju u srpske paravojne jedinice. Oni tvore značajan broj onih koji danas granatiraju bosanskohercegovačke gradove.

Vrhunac srednjovjekovne Bosne pod Tvrtkom

Vratimo se sada Bosni iz sredine XIV stoljeća. Stjepan II Kotromanić je umro 1353. godine, a na prijestolju ga je naslijedio njegov mladi nećak, Tvrtko I (1353-1391). Stjepan II Kotromanić je uspostavio neznatan državni aparat i općenito je svojim vazalima u udaljenim regijama prepuštao da sami upravljaju svojim posjedima. Tako je Tvrtko izgubio kontrolu nad većim dijelom svog naslijeđa, ali je do početka 1360-tih godina uspio da je ponovno uspostavi. Nakon što je ponovno utemeljio svoju vlast na sjeveru zemlje, počeo se miješati u sukobe između srpskog plemstva jugoistočno od Bosne, i 1373. uspio je da pripoji dodatne teritorije, uključujući i područja gornje Podrinje i Polimlje. Tada je dobio i čitav Hum te veći dio područja koje danas nazivamo Sandžakom. Kao rezultat pripajanja ovih srpskih teritorija i izumiranja dinastije Nemanjića u Srbiji 1371. godine, kojoj je i sam Tvrtko pripadao (njegov djed se oženio kćerkom srpskog kralja Stefana Dragutina Nemanjića), Tvrtko je pologao pravo na srpsko prijestolje. Okrunjen je za kralja "Srbljem i Bosne i Primorja" 1377. godine

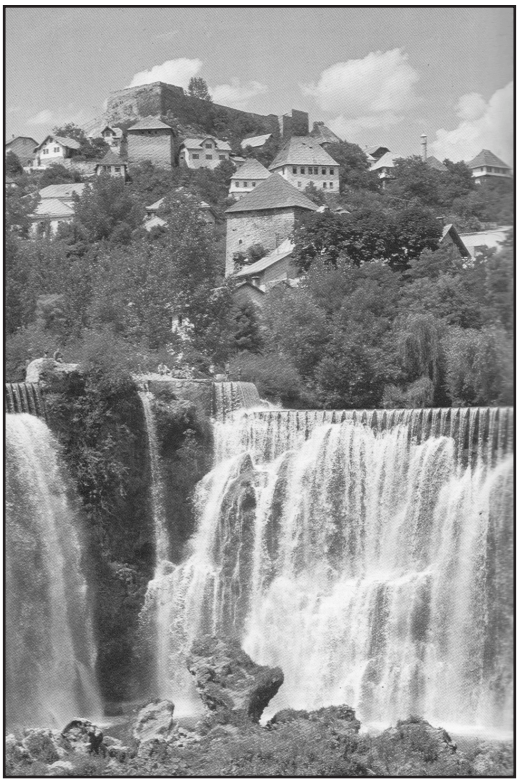

Sl. 2.3 – Jajce - glavni grad srednjovjekovne Bosne

u srpskom pravoslavnom manastiru Mileševo na Limu. Od tada su vladari Bosne, umjesto da se zovu banovi, nazivali kraljevi Bosne i "Srbljem", iako su držali vrlo malo srpske teritorije. Tvrtko je nakon toga sudjelovao u građanskom ratu za ugarsko prijestolje, u kojem su na obje strane učestvovali brojni hrvatski plemići. Na taj način, Tvrtko je uspio steći značajan dio hrvatskog teritorija, uključujući i nekoliko dalmatinskih gradova, pa je 1390. svoju kraljevsku titulu proširio i titulirao se kao "po milosti Božijoj slavni kralj Raške, Bosne, Dalmacije, Hrvatske, Primorja".

Bosna početkom XV stoljeća

U XV stoljeću, sukobi između kralja i plemića su postali uobičajeni. Osmanlije su se u svom napredovanju sve češće uključivale u ove sukobe, kao i Mađari, sklapajući povremeno saveze sa vladarima Srbije. Kao rezultat

toga, često pobjedonosna Ugarska dodijelila je bosansko Podrinje srpskom vladaru (posebno bogate rudnike srebra u Srebrenici); kada je Srebrenica izgubljena, Bosanci su odbili priznati srpski posjed nad njom uslijed čega je došlo do brojnih sukoba između Srbije i Bosne. U ovim ratovima etničke razlike nisu igrale nikakvu ulogu. Stoga, ovi ratovi ne predstavljaju osnovu za današnje srpske, odnosno hrvatske zahtjeve.

Tokom 1430-tih godina, u Bosni je porastao broj franjevaca i njihovih aktivnosti i izgrađeno je nekoliko novih franjevačkih samostana. Tokom ove i sljedeće decenije podignut je niz novih katoličkih crkava, a mnogi plemići su prihvatili katoličanstvo. Gradovi u kojima su franjevci aktivno radili, i gdje su katolički trgovci sa primorja činili veliki dio stanovništva, u suštini, bili su katolički gradovi. Uprkos širenju katoličanstva, Crkva bosanska, čije su se hiže uglavnom nalazile u ruralnim predjelima, i dalje je tolerirana. Pravoslavna crkva sačuvala je svoju dominaciju u Humu, iako je vodeća porodica u Humu podržavala Crkvu bosansku.

Osmansko osvajanje

Tokom 1430-tih godina, dok je rastao osmanski pritisak na Srbiju, u istočnu Bosnu su počele pristizati srpske izbjeglice, čime se povećao broj Srba-pravoslavaca u području između Drine i današnjeg Sarajeva. Stjepan Vukčić Kosača Humski je 1448. godine, da bi proglasio svoju nezavisnost, odbacio titulu vojvode bosanskog, koja je odražavala podređenost bosanskom kralju, i uzeo za sebe titulu "hercega od sv. Save" (sv. Sava je srpski svetac čije su se relikvije čuvale u manastiru Mileševo koji se nalazio na hercegovim posjedima). Uskoro su njegovi posjedi postali poznati kao Hercegovina, što je naziv koji su i Osmanlije koristili; ovaj naziv je ostao do današnjih dana. U međuvremenu, rastao je osmanski pritisak na Bosnu i Osmanlije su počele zauzimati dijelove istočne Bosne. Godine 1451, zauzeli su Vrhbosnu. Taj grad, koji je pod Osmanlijama stekao naziv koji nosi i danas, Sarajevo, tokom osmanskog perioda postao je najveći grad u Bosni.

Osmanlije su 1463. godine, koristeći kao izgovor sve jače veze između bosanskog kralja, pape i Mađara, lansirale veliki i iznenađujući udar na Bosnu. Odbrana Bosne je bila slaba i čitavo kraljevstvo je palo u nekoliko sedmica; posljednji kralj, Stjepan I Tomašević (1461-63), uhvaćen je i

pogubljen. Na kraju svoje kampanje, Osmanlije su povukle dio osvajačkih snaga, što je omogućilo Mađarima da napadnu i privremeno zaposjednu dijelove Bosne. Međutim, to nije dugo potrajalo i do kraja 1465. godine Osmanlije su zauzeli najveći dio Bosne, iako posljednja tvrđava u Hercegovini nije pala do 1481, a u Bosni se ugarska posada u Jajcu održala sve do 1527. godine. Glavni razlog mađarskog neuspjeha je bio dugotrajni animozitet većine vodećih Bosanaca prema Ugarskoj, što je bio rezultat čestih višegodišnjih ugarskih pokušaja da se ukine bosanska nezavisnost i da se Bosanci drugih vjeroispovijesti prisile da prihvate katoličanstvo. Ovaj animozitet ilustrira činjenica da je, nakon pada Bosne 1463. godine, grupa bosanskih plemića posjetila Veneciju tražeći pomoć Mlečana. Oni su izrazili svoju spremnost da se podrede mletačkoj vlasti; međutim, dodali su da ni u kojem slučaju ne dolazi u obzir da se podrede Ugarskoj. Zapravo, umjesto toga bi svi oni, iako su bili kršćani, radije ostali pod osmanskom vlašću.

POGLAVLJE III

VJERSKE PROMJENE I POSEBAN POLOŽAJ BOSNE POD OSMANSKOM VLAŠĆU

Osmansko osvajanje je Bosnu uvelo u period velikih vjerskih promjena, od kojih je najznačajnija veliki broj obraćenja na islam. Staro naučno objašnjenje o tome kako je do ovoga došlo, a koje samo po sebi predstavlja veliko pojednostavljivanje, na žalost, postalo je široko prihvaćeno među Bosancima danas; posebno je postalo popularno muslimansko gledište o prošlosti vlastite zajednice. Ovo stanovište se sastoji od tri glavna aspekta:

1. Crkva bosanska je bila bogumilska. Već smo pokazali da ovo gotovo sigurno nije bio slučaj, iako, vjerovatno, većina jugoslavenskih naučnih radnika i dalje vjeruje u to.

2. Većina Bosanaca su bili pripadnici Crkve bosanske (ili, kako se često govori, bili su bogumili). Ovo stajalište, u pogledu broja pripadnika Crkve bosanske, zasigurno predstavlja preuveličavanje.

3. U vrijeme osvajanja, bogumili, frustrirani katoličanstvom, a posebno progonima od strane kralja i katoličke crkve u posljednjim godinama srednjovjekovnog kraljevstva, odmah su listom prešli na islam.

Sada ćemo ispitati ovo posljednje stajalište i pokazati da je i ono pogrešno.

Prvo, u vrijeme osvajanja nije došlo do masovnog prelaska na islam; prelazak na islam je bio dugotrajan i postepen proces. Drugo, pripadnici Crkve bosanske su prelazili ne samo na islam, već i na katolicizam i pravoslavlje. Na kraju, mnogi katolici i pravoslavci su također prešli na islam. No, ova teorija u tri tačke se pokazala korisnom modernim muslimanima i, praveći od njih potomke pripadnika navodno dominantne religije u srednjovjekovnoj Bosni, pokazala je da oni nisu pridošlice i dala je njihovoj

zajednici veću legitimnost. Ovu ideju su ohrabrivali i Austrijanci nakon što su okupirali Bosnu 1878. godine, jer su i oni željeli izgraditi autoritet muslimanske zajednice i, oslanjajući se na lokalne muslimane, smanjiti utjecaj lokalnih Srba, koji su u to vrijeme bili najveća i najglasnija, a nacionalno najosviještenija etnička zajednica u Bosni.

Sada ćemo ispitati različite vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini pod vlašću Osmanlija. S obzirom da su vjerske promjene u osmanskom periodu proistekle iz srednjovjekovnog razdoblja, moramo napraviti rezime određenih ključnih pitanja iz srednjeg vijeka. Bosna je imala tri vjeroispovijesti od kojih je svaka egzistirala samo u određenim geografskim područjima: katolici na sjeveru, zapadu i, od 1340-tih godina, u središnjem dijelu (naročito u gradovima); pravoslavci na jugu i istoku; a Crkva bosanska u središnjem dijelu, te prema istoku do Drine i južno, duž rijeke Neretve, u Humu. Katolička i Crkva bosanska su gotovo u potpunosti bile bazirane u samostanima i, praktički gledano, nisu imale sekularnog svećenstva u Bosni. I katolici i pripadnici Crkve bosanske imali su malo crkava, a i te su bile malene. Imali su jako malo svećenstva koje je bilo grupirano na ograničenom broju lokacija, u samostanima. U čitavoj državi je 1400. godine bilo samo dvadeset do trideset franjevaca (ovo je u suštini bio ukupan broj pripadnika katoličkog klera) koji su bili smješteni u četiri samostana. U vrijeme osvajanja (1463. godina), postojalo je oko dvanaest samostana, ali teško da je u njima moglo biti više od sedamdeset i pet ili osamdeset franjevaca ukupno. Dakle, velika područja nisu imala nikakvog prisustva svećenstva. Ni katolici ni pripadnici Crkve bosanske nisu imali teritorijalnu organizaciju niti osobu poput biskupa koja bi bila odgovorna za određeno područje ili dijecezu. Crkva bosanska nije imala biskupa u teritorijalnom smislu. Katolici su ga teoretski imali, ali je bosanski biskup živio van granica Bosne, u Slavoniji, i nije igrao nikakvu ulogu u samoj Bosni. Tako su mnogi seljaci svećenika viđali veoma rijetko, ili gotovo nikada. Seljaci su uglavnom bili nezainteresirani za organiziranu religiju ukoliko ista nije i prisutna. Pravoslavci, iako su imali episkopa i određeno sekularno sveštenstvo, također su imali tek ograničen broj crkava i sveštenih lica u svojim područjima. Stoga, niti jedna od ovih vjeroispovijesti nije posjedovala jaku organizaciju koja bi pastvu vezala za crkvu, bilo putem vjerovanja ili putem osjećaja zajedništva.

Vjerske promjene pod Osmanlijama

Osmansko osvajanje je dovelo do promjena u stanovništvu i religiji. Prvo, važno je napomenuti da Osmanlije ljude nisu kategorizirali na osnovu etničke pripadnosti. Oni nisu govorili o Srbima, Hrvatima, Bosancima i slično, već o vjerskim grupama; stoga su evidencije o ljudima vodili isključivo prema vjeroispovijesti. Od početka se vide znaci širenja islama u Bosni, ali se muslimansko prisustvo gradilo postepeno, polako ali sigurno se povećavajući krajem XV i u XVI stoljeću. Širenje islama je u prvim fazama bilo rezultat migracija i naseljavanja muslimana koji su dolazili iz drugih krajeva, kao i vjerskih obraćenja. Dugoročno, vjerska obraćenja lokalnog stanovništva predstavljaju najbogatiji izvor nastanka bosanskih muslimana, što navodi na zaključak da većina njih potječe od lokalnog stanovništva koje je govorilo slavenskim narječjima i koje je prešlo na islam. U vrijeme osvajanja došlo je i do velikih migracija katolika koji su bježali u pravcu još uvijek neosvojenih katoličkih područja u Hrvatskoj i Dalmaciji. Oni su za sobom ostavili zemlju na kojoj su se kasnije naselili novopridošli muslimani, ali i pravoslavni Srbi. Ovi Srbi su počeli bježati u Bosnu u decenijama osmanskog pritiska na Srbiju (koja je pala prije Bosne), a dodatne migracije Srba-pravoslavaca nakon osvajanja ohrabrivali su i sami Turci, jer su željeli da se neko naseli na napuštenoj zemlji. Neki od ovih pravoslavnih, odnosno srpskih, emigranata nisu došli iz Srbije nego iz Hercegovine, gdje je obradiva zemlja bila lošijeg kvaliteta nego u Bosni. Ove migracije su neke Srbe odvele i van granica Bosne, sjeverno u Hrvatsku. Tokom XVII i XVIII stoljeća, habsburške vlasti su neke od potomaka ovih Srba naselile u Krajini, nudeći im, u zamjenu za vojnu službu duž granice sa Osmanlijama, zemlju, ograničenu samoupravu i slobodno prakticiranje pravoslavne vjere. Tokom dugogodišnjeg perioda, ovi Srbi igrali su glavnu ulogu čuvara hrvatske vojne granice, braneći kršćanski svijet od ekspanzije islama. Srbi u Krajini, koji su danas pobunjeni protiv novouspostavljene države Hrvatske, od koje žele da izvrše secesiju, odnosno ostvare autonomiju unutar države koja se pokazala nacionalističkom definirajući se kao država Hrvata umjesto kao teritorijalna država Hrvatska, potomci su ovih migranata.

Najprimjetnija vjerska promjena u Bosni bio je prelazak kršćana na islam. No, ukoliko pobliže ispitamo ovu situaciju, otkrivamo da je Bosnu

zahvatila opća vjerska promjena. Ako pogledamo Bosnu i Hercegovinu oko 1550. godine, vidimo da u njoj živi ne samo puno muslimana, već i mnogo pravoslavaca, i to u čitavoj Bosni i Hercegovini i u mjestima u kojima ranije nisu živjeli, jer, da se podsjetimo, u srednjovjekovnoj Bosni pravoslavci su živjeli samo u Podrinju i u Humu. Do širenja pravoslavaca je došlo djelimično zbog spomenutih migracija, ali su pravoslavci također profitirali od velikog broja vjerskih obraćenja pripadnika Crkve bosanske i katolika na pravoslavlje, jer su pravoslavci bili kršćanska grupa koju su Osmanlije favorizirale.

Lako se može uvidjeti zašto su Osmanlije prednost davale pravoslavcima nad katolicima. Vjerski poglavar pravoslavaca, patrijarh u Konstantinopolju, živio je u glavnom gradu Osmanskog carstva gdje je mogao biti kontroliran. Njegova čitava crkvena hijerarhija živjela je unutar Osmanskog carstva. Papa je živio u Rimu, van granica Osmanskog carstva, i bio je glavni sponzor križarskih ratova protiv Osmanlija. Papa Eugen IV je pokrenuo križarski rat 1443. i 1444. godine, a papa Pio II (1458-1464) je pokušavao, iako bezuspješno, pokrenuti novi križarski rat u vrijeme osmanskog osvajanja Bosne. Franjevci su smatrani potencijalnom petom kolonom. Dokazi da su Osmanlije favorizirale pravoslavce mogu se naći i u sudskim knjigama iz tog vremena. Određeni gradovi imali su samo jednu crkvenu zgradu iz srednjeg vijeka, koja je bila katolička. Novopridošli pravoslavci bi zauzeli tu građevinu a katolici koji su željeli da je zadrže požalili bi se osmanskom kadiji. Kadija bi odluku redovno donosio u korist pravoslavaca. Pravoslavna crkva je imala dozvolu Osmanlija da prikuplja crkveni porez od kršćana. Njihovi poreznici su zahtijevali da i katolici plaćaju te poreze. Suočeni sa dvostrukim oporezivanjem, vlastitom desetinom i crkvenim nametima, katolici bi se bezuspješno žalili kadiji, koji bi naredio da plate iznose pravoslavnim sveštenicima koje su oni zahtijevali. Iako osmanski zakon nije dozvoljavao izgradnju novih crkava, a za popravak starih bila je neophodna posebna dozvola vlasti, vidimo da su pravoslavci u XVI stoljeću u Bosni i Hercegovini izgradili mnogo novih crkava, dok su katolici uz velike poteškoće, i samo povremeno, dobivali dozvolu da poprave svoje stare crkvene zgrade. Zanimljiv primjer jedne takve pravoslavne crkve, podignute u tom periodu, je Stara pravoslavna crkva u Sarajevu koja je završena 1530. godine. Stoga, bilo je mnogo razloga da katolici i pripadnici male i slabe Crkve

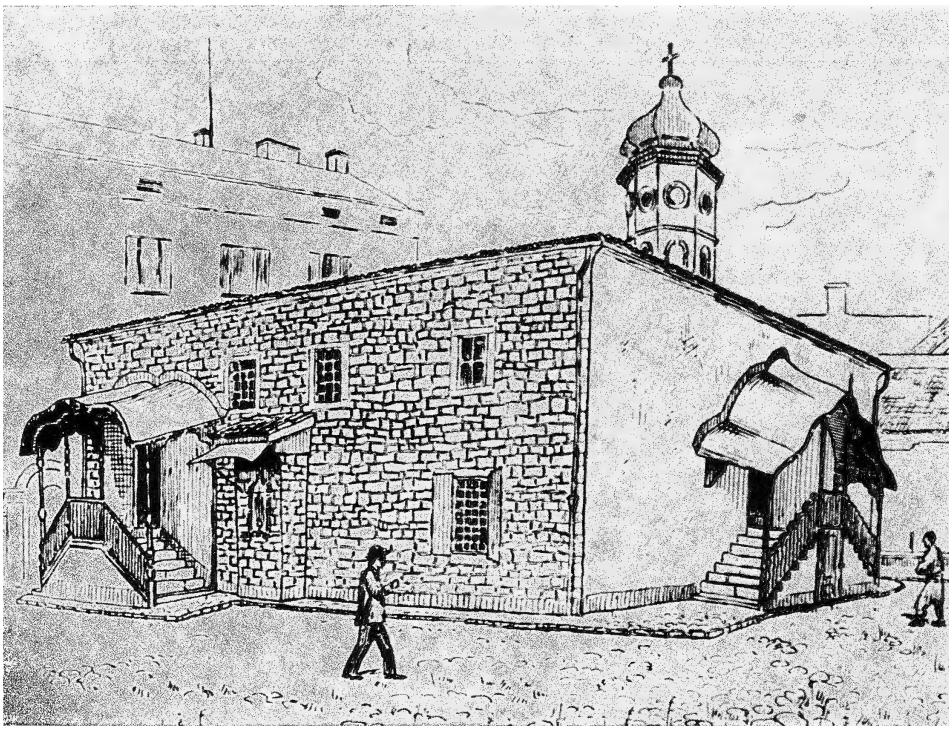

Sl. 3.1 – Stara pravoslavna crkva u Sarajevu

bosanske, koji su željeli da ostanu kršćani, pređu na pravoslavlje. Na taj način mogli su plaćati jedinstven crkveni porez i mogli su prisustvovati službama koje su se služile u sada pravoslavnim, lokalnim crkvenim zgradama, a koje su, u mnogim slučajevima, za katolike bile crkvene zgrade u kojima su oni i ranije prisustvovali misama.

U svakom slučaju, vjerska obraćenja su bila širok i višesmjeran fenomen. Vidimo da su pripadnici Crkve bosanske prelazili na islam, pravoslavlje i katoličanstvo i, kao rezultat toga, u potpunosti nestali sa scene. Vidimo da su katolici bili sve malobrojniji zbog migracija, ali i zbog toga što su neki odlučili preći na islam, a drugi na pravoslavlje. Vidimo i da se broj pravoslavaca povećao, mada su neki od njih prešli na islam, a neki, mada malobrojni, čak i na katoličanstvo. Stoga, vjerske promjene su predstavljale opći i višesmjerni fenomen; islam je zasigurno dobio najviše novih obraćenika, ali je mnogo dobilo i pravoslavlje. Islam je, naravno, imao razne prednosti: to je bila religija osvajača i mogle su se ostvariti određene svjetovne prednosti

Tabela 3.1
Postepenost islamizacije u Lepenici

Godina popisa	Kršćanska domaćinstva	Muslimanska domaćinstva
1468	279	0
1485	329	18
1489	165	65
1509	160	393

Tabela 3.2
Varijacije u broju kršćana i muslimana, sela u području Sarajeva 1485.

Mjesto	Kršćanska domaćinstva	Muslimanska domaćinstva
Dolac	84	13
Hodidjed	35	9
Glavogodina	3	29
Doljani	19	16
Butmir	21	14
Otes	3	17
Presjenica	38	39

prelaskom na vjeru novih vladara, od kojih je prva i najveća bio niži porez. Štaviše, svjetovni uspjeh islama se činio kao znak Božije milosti.

U ovom kontekstu, međutim, vrijedi spomenuti da teorija o motivima za vjerska obraćenja, koja je dugo bila popularna među naučnim radnicima – naime, da su mnogi srednjovjekovni bosanski zemljoposjednici prešli na islam da bi zadržali vlastite posjede i položaj - nije izdržala test vremena. Nema nikakvih dokaza u izvorima o bilo kakvom kontinuitetu porodica koje su pripadale bosanskoj srednjovjekovnoj zemljoposjedničkoj aristokraciji i muslimanskih zemljoposjedničkih porodica nakon osvajanja. Dva najpoznatija obraćenika, sin posljednjeg kralja i sin hercega Stjepana, dobili su visoke položaje u osmanskoj upravi, ali ne u Bosni. Kraljev sin je postao upravitelj u Anadoliji, a sin hercega Stjepana, nakon što je obavljao dužnost

Tabela 3.3
Defteri iz 1528-29. za cijelo područje

Regija	Kršćanska domaćinstva	Muslimanska domaćinstva
Bosanski sandžak	19.619	16.935
Zvornički sandžak	13.112	2.654
Hercegovački sandžak	9.588	7.077

Tabela 3.4
Procjene stranih zvaničnika o broju kršćana i muslimana u Bosni i Hercegovini, od XVII do XIX stoljeća

Godina	Ime zvaničnika	Muslimani	Katolici	Pravoslavci
1624	Masarecci*	900.000 (manje nego svih	300.000	150.000 (više nego
1626	Georgijevich	kršćana zajedno)	250.000	katolika)
1655	Maravich	(većina)	73.000	(nepoznat broj)
1809	Francuski konzul	600.000	120.000	500.000

** Njegova procjena: samo Bosna, bez Hercegovine*

na različitim mjestima izvan Bosne i Hercegovine, popeo se u sam vrh centralne uprave, kao veliki vezir u doba sultana Selima I.

Također treba navesti da su vjerske promjene bile postepene i da je njihova brzina varirala od mjesta do mjesta. Osmanski *defteri* (katastri, odnosno poreski registri) pokazuju i postepenost i varijabilnost ovog procesa. Kao primjer postepenosti širenja islama možemo uzeti bosanski grad Lepenicu, uz napomenu da defteri, međutim, ne prave razliku između pravoslavaca i katolika. (Vidi Tabelu 3.1)

Varijacije u omjeru između kršćana i muslimana mogu se vidjeti u popisu iz 1485. godine. (Vidi tabelu 3.2). Defteri iz 1528/29. godine ilustriraju širenje islama, mada su kršćani i dalje činili većinu. (Vidi Tabelu 3.3). Muslimani će tek u XVII stoljeću ostvariti minimalnu većinu, da bi je do vremena austrijske okupacije Bosne, 1878. godine, izgubili.

Procjene iz izvještaja službenih katoličkih vizitatora također pružaju informacije o vjerskim promjenama. Oni daju procjenu broja pojedinaca, a ne domaćinstava. (Vidi Tabelu 3.4). Da bi objasnili katoličke gubitke, katolički vizitatori su uvijek nanovo naglašavali nedostatak svećenika, neznanje postojećih svećenika i nezainteresiranost lokalnih biskupa.

Zašto je došlo do tolikih promjena u vjerskoj pripadnosti u Bosni i Hercegovini koje se nisu desile na drugim mjestima na Balkanu (izuzev u Albaniji).? Razlog koji bismo sugerirali nije teško pronaći i on nema nikakve veze sa sadržinom vjerovanja bivše Crkve bosanske, iako se takvo gledište vrlo često ističe. Činjenica je da Bosanci nikada nisu bili jakih kršćanskih uvjerenja. Ako pogledamo Srbiju, Hrvatsku, Bugarsku i Grčku, vidjet ćemo da su one imale dobro organizirane državne crkve, sa velikim i bogatim samostanima i manastirima, i aktivnom episkopskom strukturom koja je imala veliku lojalnost stanovništva. Također, vidimo da je u svakom ovom području postojala jedinstvena crkvena organizacija bez rivala, koja je održavala bliske veze sa državom, odnosno plemstvom. U Bosni, umjesto jedinstvene i dobro organizirane crkve, kao što je to bio slučaj drugdje na Balkanu, postojale su tri rivalske organizacije, a svaka od njih je bila slaba. Niti jedna crkva u Bosni i Hercegovini nije nikada imala jaku teritorijalnu organizaciju, a sve tri su imale vrlo malo svećenika. Štaviše, sve pronađene crkvene građevine iz srednjovjekovne Bosne bile su premalene da bi primile bilo kakav značajan broj vjernika. Ovo navodi na zaključak da su plemići, za koje se pretpostavlja da su ih podigli, iste smatrali porodičnim kapelama i nisu očekivali da lokalni seljaci prisustvuju vjerskim službama. Stoga, čak i oni koji su živjeli u blizini crkvenih zdanja, vjerovatno nikada nisu prisustvovali misi. Rezultat toga je bio da je malo kršćana bilo vezano za bilo koju kršćansku crkvu ili vjersku zajednicu, bilo putem vjere ili putem osjećaja zajedništva.

Nakon 1463. godine, na scenu stupa islam. To je bila dinamična, dobro propovijedana nova religija, koja je imala tu prednost da je bila religija osvajačke države. Stoga, nije iznenađujuće da su, u regionu u kojem je kršćanstvo bilo slabo organizirano i općenito neefikasno propovijedano, ljudi bili otvoreni za prihvaćanje nove vjere. S obzirom da su Bosanci dugo vremena bili slabi kršćani, koji su imali veze s Osmanlijama tokom pola stolje-

ća prije osvajanja, nisu ni imali jake predrasude protiv muslimana. Štaviše, u mnogim slučajevima, vjerski motivi nisu bili dominantni u odluci ljudi da prihvate novu vjeru. I na kraju, *prihvaćanje* je bolja riječ od *obraćenja* da bi se opisalo ono što se dogodilo u Bosni. Vjerovatno je malo Bosanaca prilikom prihvaćanja islama doživjelo velike promjene u svojim razmišljanjima ili načinu života. Većina onih koji su postali muslimani vjerovatno je nastavila živjeti kao i do tada, zadržavajući najveći dio svojih domaćih običaja i mnoge kršćanske običaje. Oni su sa obraćenjem prihvatili određenu islamsku praksu koja je brzo zadobila veliku simboličku vrijednost i počela se smatrati suštinskim izražajem islama.

Uloga bosanskih muslimana u Osmanskoj državi

Politička historija Bosne tokom osmanskog perioda, od 1463. do 1878. godine, može se relativno ukratko opisati, jer su Bosanci kao stanovnici provincije u velikom Carstvu bili dio širih napora čije su se glavne odluke donosile na drugom mjestu. Iako su bosanski muslimani, kao što ćemo vidjeti, igrali važnu ulogu u unutrašnjim poslovima, morali su dijeliti svoju vlast sa sultanovim zvaničnicima koji su obično, kada bi dotle došlo, prisiljavali bosanske muslimane da urade ono što je sultan želio. Drugi Bosanci došli su do visokih položaja u centralnoj vlasti i vjerskim institucijama Carstva, te na taj način ostvarili veći utjecaj. No, na ovim položajima oni su djelovali ne kao Bosanci već kao Osmanlije i, stoga, nisu bili ličnosti iz lokalne historije.

Karijera i dostignuća Mehmed-paše Sokolovića

Ipak, takvi ljudi mogli su imati i veliki utjecaj na lokalnom nivou, obično kroz podizanje džamija, škola i kupatila u gradovima iz kojih su dolazili. Dobar primjer toga, koji je posebno bio od koristi kršćanima, može se vidjeti u djelu Mehmed-paše Sokolovića. Mehmed je bio dijete pravoslavnih roditelja iz Višegrada na bosanskoj strani rijeke Drine. On je odveden kao dio *tzv. devširme*, osmanskog nameta putem kojeg su kršćanska djeca odvođena iz svojih porodica, obraćana na islam i dodjeljivana, u zavisnosti od njihovih sposobnosti, posebnim vojnim jedinicama ili službi na dvoru.

Sl. 3.2 – Braća Sokolovići: Mehmed-paša (veliki osmanski vezir) i Makarije (patrijarh obnovljene Srpske pravoslavne crkve)

Kako se Mehmed pokazao sposobnim, on je školovan u palači u Istanbulu i dobio je mjesto u osmanskoj upravi. Zahvaljujući talentu, pokroviteljstvu i sreći, na kraju je imenovan velikim vezirom – što je bio najviši upravni položaj poslije sultana (veliki vezir je ekvivalent današnjeg premijera, no ipak se mora imati na umu da je takav premijer služio samo onoliko dugo koliko je bio u milosti autokratskog sultana). U svakom slučaju, Mehmed se sjetio svog rodnog grada Višegrada koji je počastio tako što je naredio i dao da se izgradi veličanstveni most preko rijeke Drine, koji je provinciju Bosnu povezao sa Srbijom (ovaj most zauzima centralno mjesto u izuzetnom romanu nobelovca Ive Andrića, *Na Drini ćuprija*).

Mehmed se također sjetio vjere iz koje je potekao. Tokom srednjeg vijeka, Pravoslavna crkva u Srbiji je bila autokefalna. Imala je vlastitog patrijarha koji je stolovao u Peći, na današnjem Kosovu (autokefalna crkva, kao što je ranije navedeno, imala je teritorijalnu neovisnost, iako je bila dio šire zajednice pravoslavnih crkava, ali nije imala pravo mijenjati doktrinu koju je štitio patrijarh u Konstantinopolju). Zahvaljujući postepenosti osmanskog osvajanja, teritorij koji je ranije pokrivala srednjovjekovna srpska Pravoslavna crkva podijeljen je između različitih arhiepiskopija. U posljednjoj četvrtini XV stoljeća, dio južne Srbije, koji je ranije pao pod Osmanlije, bio je pod arhiepiskopom ohridskim u Makedoniji. Ohridska

teritorija je uključivala i Peć, čiji patrijarh je sveden na nivo episkopa i podređen Ohridu. Kasnije je osvojeni teritorij (sjeverna Srbija, Bosna, Hercegovina i Crna Gora) stavljen u odvojenu dijecezu. Tokom 1520-tih godina došlo je do borbe za prevlast između dvije episkopije u koju su se uključili i patrijarh iz Konstantinopolja i različiti lokalni osmanski zvaničnici. Veliki vezir Mehmed Sokolović je 1557. godine intervenirao i razriješio situaciju tako što je Peć i Ohrid vratio na pozicije koje su imali prije osvajanja. Dajući im teritorije koje su obuhvaćale njihove srednjovjekovne dijeceze, on je ponovno uspostavio, zajedno sa autokefalnošću, i arhiepiskopiju u Ohridu (za Slavene u Makedoniji) i srpsku patrijaršiju u Pećki. Patrijaršija u Pećki je imala ne samo svoje ranije dijeceze u Srbiji, već i pravoslavne dijeceze u Bosni i Hercegovini.

Mehmed je vrlo jasno postao pokrovitelj novouspostavljene patrijaršije u Pećki. Prva tri patrijarha dolazila su iz njegove vlastite porodice: prvo njegov brat Makarije, a zatim dvojica nećaka, Antonije i Gerasim. Drugi pripadnici ove porodice su u isto vrijeme dobili episkopije u Hercegovini. Tako se ovaj muslimanski obraćenik iz Bosne i dalje sjećao svoje zajednice iz djetinjstva, a posebno vlastite porodice, i uveo reformu koja će uveliko poboljšati uvjete pod kojima su njeni pripadnici mogli prakticirati svoju pravoslavnu vjeru.

Bosna kao osmanska provincija

Nakon osvajanja, Bosna i Hercegovina je podijeljena u tri odvojena sandžaka koji su bili dio šire provincije, odnosno *Rumelijskog ejaleta*, pod *beglerbegom* iz Sofije. Tri bosanska sandžaka, od kojih je svakim vladao *sandžak-beg*, bila su: Bosna (čije sjedište je u početku bilo Sarajevo, koje je osvojeno 1451. godine, deceniju prije pada Bosne); Zvornik (koji je uključivao i zapadne dijelove današnje Srbije); i Hercegovina (čije sjedište je ustanovljeno u Foči od 1470. godine, ali je 1572. prebačeno u Pljevlja, gdje je i ostalo do 1833. godine). Sandžak-begove je imenovao sultan (kao i sve druge osmanske upravitelje, uključujući i po rangu više beglerbegove), i oni su dolazili iz Istanbula na Balkan da bi služili relativno kratke mandate bez velikog napredovanja u karijeri.

Karta 3.1 – Tri sandžaka kasnijeg Bosanskog ejaleta: bosanski, zvornički i hercegovački (oko 1560. god.)

Godine 1580. Osmanlije su reorganizirale svoju upravnu provincijsku strukturu i tada je Bosna postala ejalet. Njen upravitelj je postao beglerbeg; a kasnije se nazivao *vezir* ili *valija*. Iako historičari čovjeka na ovakvoj funkciji vrlo često zovu *pašom*, a Bosnu i Hercegovinu *pašalukom*, *paša* je bio državni, odnosno dvorski rang – poput generala – a ne titula koja se vezala za upravljanje Bosnom. Termin *pašaluk* se jednostavno odnosi na posjede čovjeka koji nosi titulu paše; to bi uključivalo ne samo teritoriju kojom on upravlja, već i njegove privatne posjede, bez obzira gdje se oni nalaze. Stoga ćemo upravitelja Bosne nakon 1580. godine nazivati vezirom. Hercegovački i Zvornički sandžak su ostali pod upravom sandžak-begova nakon upravne reorganizacije. No, i oni su uklonjeni iz nadležnosti Rumelijskog

beglerbega i stavljeni unutar Bosanskog ejaleta, čiji je vezir nadgledao aktivnosti sandžak-begova. Također, dio Bosanskog ejaleta u to vrijeme je bila osmanska teritorija na zapadu Bosne koja se sastojala od tri sandžaka: Bihać, Lika i Klis. Bihać i Lika su vrlo kratko držali status sandžaka; samo je sandžak Klis uz određene izmjene granica još uvijek postojao 1700. godine. Beglerbeg, a na nižem nivou i sandžak-beg, je svoj položaj zauzimao sa velikom pratnjom državnih zvaničnika (na primjer, državni blagajnik) koje je imenovao sultan, zatim sa trupama koje im je sultan dodijelio i sa ličnim slugama, uključujući oružanu zaštitu, osobne sluge i sekretare. Beglerbeg je sa tim zvaničnicima sačinjavao lokalno upravno vijeće ili *divan*; oni su bili nadležni za odbranu ejaleta, za lokalni red i zakon, prikupljanje poreza i za regrutiranje muslimana u vojsku u onom broju u kojem je to zahtijevala centralna vlast.

Razvoj Sarajeva

Nakon osvajanja Bosna se nalazila na granici, a njen namjesnik, u to vrijeme sandžak-beg, svoje sjedište je uspostavio u Vrhbosni. Njegova rezidencija se zvala *saraj* i do kraja XV stoljeća čitav se grad zvao Sarajevo. Sarajevo je pod Osmanlijama izraslo iz malog mjesta sa tvrđavom u ne samo najveći grad u Bosni, već i u jedan od najvećih i najvažnijih gradova u osmanskoj Evropi. Po veličini i važnosti se mogao mjeriti sa Solunom i Jedrenom, i samo ga je Istanbul nadmašivao. Sarajevo je ubrzo steklo sve odlike osmanskog urbanog središta. Njegove najljepše građevine, uključujući i veličanstvenu Begovu džamiju, su izgrađene pod Gazi Husrev-begom, izuzetnim čovjekom i briljantnim generalom koji je u tri navrata u periodu između 1521. i 1541. godine služio kao sandžak-beg u Bosni. Uspostavljene su i islamske vjerske i obrazovne institucije. Ne iznenađuje da su, s obzirom na veličinu grada i postojanje glavnih islamskih institucija, mnogi kršćani u regionu odlučili preći na islam. Mnogi drugi kršćani u i oko grada, međutim, to nisu učinili i, između 1515. i 1530. godine, pravoslavcima je dozvoljeno da izgrade svoju vlastitu crkvu u gradu. Obje ove impresivne vjerske građevine iz XVI stoljeća su 1992. godine i dalje postojale i služile svojoj svrsi.

Kako se Osmansko carstvo širilo u pravcu zapada, prema Hrvatskoj i Ugarskoj (Budimpešta je osvojena 1541.), sjedište uprave je prebačeno u

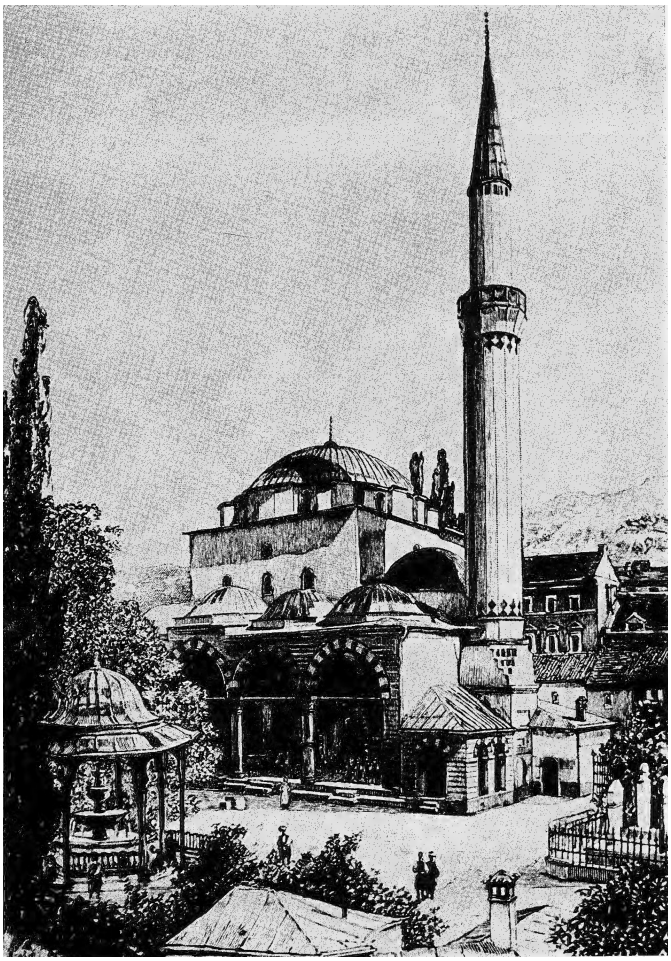

Sl. 3.3 – Gazi Husrev-begova džamija u Sarajevu

Banja Luku koja je bila bliže vojnim djejstvima. Namjesnik, koji je 1580. godine postao beglerbeg, odnosno vezir ili *valija*, između 1554. i 1639. godine stolovao je u Banjoj Luci. Sarajevo je, međutim, ostalo najvažniji grad vjerskih i obrazovnih institucija; njegov kadija je 1578. godine dobio rang *mule*, čime je postao nadređen drugim vjerskim sucima u Bosni. Do 1750. godine, Bosna je podijeljena u devetnaest *kadiluka* (vjerski sudski okruzi pod kadijama). Sarajevo, daleko najveći grad u Bosni, također je bio centar trgovine i zanata. Uspostavljena je kompleksna esnafska organizacija. Esnafske vođe bili su uglednici i, zajedno sa lokalnom zemljoposjedničkom

elitom, bili su aktivni u gradskim poslovima, dok esnafe (koji su postali baza lokalnog otpora) nije ukinula centralna vlast 1851. godine. Sarajevo se razlikovalo od većine drugih bosanskih gradova po tome što je njegova lokalna urbana elita (trgovci i poglavari cehova) učestvovala u obavljanju funkcija koje su obično bile monopol veleposjedničke elite.

Uloga zemljoposjedničke elite u Bosni

Mnoge zemljoposjedničke porodice bile su potomci pripadnika osmanske vojne klase koji su zemljišne posjede dobili kao nagradu za vojnu službu. Ti relativno bogati muslimanski ratnici, često sa pratnjom, od početka su bili u poziciji da utječu na lokalne poslove. Tokom vremena, pripadnici ove klase vojnih veleposjednika, na ovaj ili onaj način, uspjeli su svoje uvjetne posjede, odnosno *timare,* pretvoriti u manje-više slobodne posjede. Uspješniji među njima širili su svoje posjede darivanjem, oduzimanjem ili kupovinom. Stoga, ne iznenađuje da su bogatiji među njima, od kojih su mnogi ostali aktivni u vojnoj službi, uspjeli ostvariti ogroman utjecaj u svojim područjima i dominirati onim lokalnim pitanjima koja nisu bila od interesa za centralnu vlast. Sarajevo je bilo neobično zbog toga što je njegova vodeća trgovačka elita uspjela steći dovoljno značaja da sa zemljoposjedničkom elitom podijeli moć na lokalnom nivou.

Kapetani

Najvažniji među lokalnim ratnicima-zemljoposjednicima bili su zapovjednici tvrđava koje su se nalazile širom Bosne i Hercegovine na različitim lokacijama, u mjestima gdje Osmanlije nisu uspostavile stalne garnizone profesionalnih vojnika. Sa svojom pratnjom, oni su održavali red i branili svoje teritorije od habsburških napada i bandita. Stoga, ovi lokalni bosanski zapovjednici tvrđava, koji su obično imali rang kapetana, bili su glavni dio lokalne odbrambene strukture zahvaljujući *beratima*, odnosno pismenim imenovanjima koja su dolazila od sultana.

Izgleda da su neki kapetani postali nasljedni vršitelji ove funkcije. U XVII stoljeću, kada se Bosna još jedanput našla u ulozi provincije koja graniči sa habsburškim zemljama, njihova važnost je porasla. U Bosni i

Hercegovini je 1730. godine postojalo trideset kapetanija; do 1800. godine bilo ih trideset i osam. Kao lokalni vlastodršci sa oružanom pratnjom i nadležnošću za održavanje reda, kapetani su uspostavljali zatvore i bili su u mogućnosti da putem kupovine, a ponekad i otimanjem, kao i drugim nelegalnim sredstvima, povećaju vlastite zemljišne posjede. Oni su postali veoma moćni u svojim područjima i, kada nisu pažljivo nadgledani – što je većinom i bio slučaj, djelovali su kao više-manje autonomni "kneževi". Međutim, s obzirom da su morali paziti da održe svoju neovisnost od državne administracije, neki od njih bili su svjesni potrebe za lojalnom podrškom u vlastitim područjima i njegovali su dobre odnose sa onima čija se podrška činila vrijednom (što je ponekad uključivalo i kršćane koji su se u XIX stoljeću mogli naći u nekim oružanim pratnjama određenih kapetana). Ova potreba je za neke od njih ograničavala apsolutnu vlast na lokalnom nivou. Iako su neki kapetani bili rodom sa tih područja i držali su određene tvrđave tokom nekoliko generacija, druge je imenovao bosanski vezir. Pisani tragovi pokazuju da je vezir tokom XVIII stoljeća imenovao i smjenjivao kapetane, a katkad ih je i premještao iz jedne tvrđave u drugu. U nekim slučajevima, njihov mandat u datoj tvrđavi je bio vrlo kratak.

Uloga domaćih muslimana u osmanskoj Bosni

U svakom slučaju, početkom XVII stoljeća, u vrijeme kada je vezir stolovao u Banjoj Luci (iako je često posjećivao Sarajevo i odatle obavljao svoju službu), a njegov zamjenik svoje sjedište učvrstio u Sarajevu, domaća muslimanska elita je igrala sve važniju ulogu u lokalnim poslovima.

Kako je u Evropi došlo do pomjeranja odnosa snaga, Habsburzi su ponovno počeli zauzimati određene teritorije pod osmanskom kontrolom. Kao rezultat Karlovačkog mira 1699. Habsburzi su ponovo zauzeli najveći dio Hrvatske, a rijeka Sava je postala granica između Osmanskog carstva i habsburških zemalja. Nekoliko decenija prije sklapanja mirovnog sporazuma, godine 1639, vezir je svoje sjedište prebacio natrag u Sarajevo. Postavši ponovno graničnom provincijom, Bosna je dobila na značaju. S obzirom da je veliki dio lokalnog stanovništva bio muslimanski, Bosanci su igrali aktivnu ulogu u odbrani Bosne i u redovnoj osmanskoj vojsci. Kao rezultat toga, domaći bosanski uglednici (*ajani*) imali su veći utjecaj u lokalnoj

upravi nego što je to bio slučaj sa domaćim stanovništvom u područjima gdje su prelasci na islam bili rijetkost. Vezir se redovno konsultirao sa lokalnim ajanima, a od 1735. godine najmanje jednom godišnje održavao je svebosansku skupštinu sa svojim *divanom*. Ipak, ne treba precijeniti stepen ovih konsultacija, jer je očigledno da ih je vezir povremeno okupljao da bi efikasnije predstavio svoja naređenja koja je očekivao da će oni izvršiti. Veziri, kao i drugi zvaničnici u vrhu provincijske vlasti, i dalje su bili ljudi sa strane koje je imenovala centralna vlast. Jasno je, međutim, da je osmanska vlada pokušala izbjeći vrijeđanje lokalnih muslimana koji su revno branili svoju provinciju od kršćana-Habsburgovaca na granici. Stoga, pretpostavlja se da državni zvaničnici nisu pretjerano pažljivo nadgledali odnose između lokalnih muslimanskih zemljoposjednika i njihovih kršćanski seljaka. Štaviše, lokalni ajani (često u lokalnim vijećima) igrali su značajnu ulogu u gradskoj vlasti.

Janjičari

Do XVIII stoljeća u lokalnu elitu u nekoliko većih gradova, a posebno u Sarajevu, počeli su ulaziti i *janjičari*. Janjičari se više nisu prikupljali putem *devširme*, već su postali nasljedna vojnička kasta. Do tada su, također, rjeđe premještani sa jednog vojnog položaja na drugi; kao rezultat toga, mnogi su postali manje-više permanentno povezani sa određenom vojničkom posadom. Sarajevsku tvrđavu 1751. godine opsluživao je devet stotina i šezdeset i jedan janjičar. Iako su oni bili domaći, njihovog *agu* (zapovjednika) iz Istanbula slao je sultan. On bi se često našao uhvaćen između svojih naoružanih vojnika i uputa koje je dobivao od sultana ili bosanskog vezira. Janjičari su također bili dosta uključeni u trgovinu, kao i u stjecanje zemljišnih posjeda. Naoružani i samovoljni, te obično više zainteresirani za vlastite ekonomske aktivnosti nego za borbu, postajali su sve manje korisni državi kao vojna sila. Stječući široke privilegije rođenjem, u Bosni ih je sredinom XVIII stoljeća bilo oko sedamdeset i osam hiljada, od čega je samo šesnaest hiljada bilo registrirano i primalo plaću (koja je često godinama kasnila) i stoga su teoretski bili obavezni na vojnu službu. Opirali su se obuci, a kada su išli u vojni pohod bili su nedisciplinirani, što je bio ozbiljan problem tokom vojnih pohoda protiv Austrijanaca unutar Bosne.

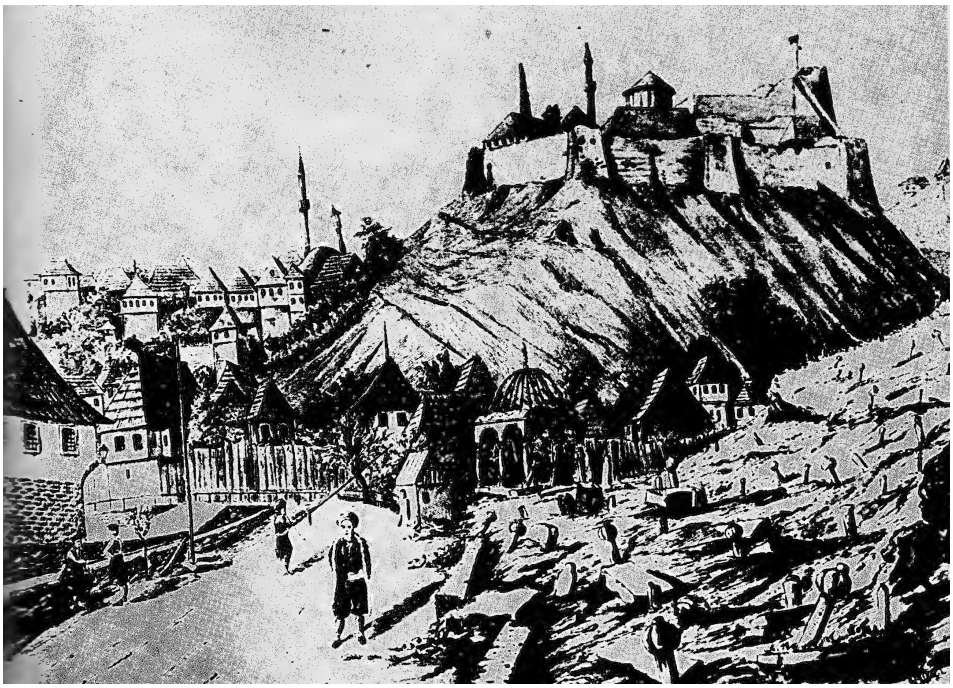

Sl. 3.4 – Crtež iz 19. stoljeća na kojem je prikazan grad Travnik – sjedište bosanskih vezira od 1698. do 1850.

Prelazak vezira u Travnik

Vezir se 1698. godine preselio u mali grad Travnik. Većina jugoslavenskih akademskih radnika ovo tumači kao trijumf lokalnih bosanskih muslimana (posebno onih iz Sarajeva) nad vezirom i centralnom upravom. Tumačeći ovaj prelazak kao egzil vezira, oni tvrde da su lokalne Sarajlije same vodile grad i njegovo šire područje, dok je vezirov zamjenik igrao tek minimalnu ulogu. Ne znamo tačno zašto je vezir preselio svoj dvor, no taj potez je uslijedio nakon velike austrijske vojne akcije 1697. godine, koja je rezultirala spaljivanjem većeg dijela Sarajeva. Može se pretpostaviti da je potreba za novom rezidencijom potakla vezira na selidbu, no također se moglo očekivati da boravak u Travniku bude privremen, do obnavljanja dvora u Sarajevu. Protiv teorije da je lokalna sarajevska elita odlučila da pokuša spriječiti vezira da ponovno uspostavi svoj dvor u gradu, govori činjenica da su veziri tokom XVIII stoljeća obično bili vrlo sposobni ljudi koji su efikasno ispunjavali svoj glavni zadatak prikupljanja poreza i regrutacije vojnika. Time

su pribavljali ono što je državi bilo potrebno. Pretpostavlja se da bi, ukoliko bi se vezir htio vratiti u Sarajevo, to i učinio. A, s obzirom da je tokom XVI-II stoljeća sve, uglavnom, dobro funkcioniralo i sa vezirom u Travniku, nije postojao poseban razlog zbog kojeg bi on morao živjeti u Sarajevu. Ono što je važno istaći jeste da su vezir i ajani imali slične interese po pitanju jačanja islama i odbrane provincije od kršćanskih neprijatelja. Stoga, možda i ima smisla promatrati saradnju između vezira i sarajevskih ajana kao normu ponašanja za XVIII stoljeće umjesto rivalstva i sukoba.

Tenzije između domaćih muslimana i Osmanskog carstva

U XIX stoljeću stvari su se promijenile, a stajalište o sukobu između Bosanaca i centralne države (koju je predstavljao vezir) postaje prikladnije. U to vrijeme, Osmansko carstvo u pokušaju da zaustavi svoje propadanje i održi mir sa velikim silama, koje su tražile prava za kršćane, počinje sa programom reformi. Mnoge od ovih promjena ugrožavale su dominaciju muslimana u društvu, pa su im se konzervativni osmanlijski muslimani (uključujući i većinu vodećih Bosanaca) suprotstavili. Oni su također osjećali da bi mnoge od ovih reformi oslabile državu i bili su nezadovoljni što ih na ove reforme prisiljavaju velike kršćanske sile. Štaviše, neke od reformi ugrožavale su njihove lokalne privilegije. Da bi ojačao državu, sultan je, između ostalog, pokušao racionalizirati i standardizirati vlastitu upravu, a posebno modernizirati svoju vojsku. Standardizirani sistem koji bi se vodio iz centra ostavio bi malo prostora za privatne odbrambene snage, poput onih koje su držali neki kapetani, a mogao se vrlo lako i pozabaviti pitanjem zemljoposjedničkih titula. Štaviše, janjičari su odbili da prihvate predložene promjene o vlastitom statusu i dužnostima. Tako je sultan nakon prijetnji i mnogo razmatranja, na kraju, 1826. godine odlučio da ukine kompletan janjičarski red. Janjičari u Bosni su odbili da prihvate ovu naredbu i, kao dio lokalne elite, uspjeli su zadobiti značajne simpatije za svoje zahtjeve.

Bosanci su tokom ovog perioda u više navrata (a posebno nakon raspuštanja janjičara) pružali aktivan otpor provođenju reformi. Zbog toga su veziri slani sa ojačanom oružanom pratnjom i naređenjima da na silu provedu zadate reforme, što je dovodilo do sukoba između vezira i lokalnog stanovništva. Zato, tokom ovih godina, a posebno u drugoj četvrtini XIX

stoljeća, nalazimo rastuće tenzije i sve veći broj sukoba između vezira (i osmanske države koju vezir predstavlja) i lokalnih Bosanaca koji su smatrali da reforme ugrožavaju njihov uobičajeni način života, ali i da slabe državu i poziciju islama unutar države. Stoga, prikaz vezira koji je izoliran u Travniku, u vrijeme kada Sarajlije djeluju po svom nahođenju u svom gradu, sve dok isprovocirani vezir (ili sultan) ne izgubi strpljenje i poduzme vojni pohod (koji je nekad bio uspješan, a nekad ne – kada trupa nije bilo dovoljno) ima u sebi dosta istine, što se tiče ovog perioda. U to vrijeme su francuski konzuli, koji su također imali sjedište u Travniku, izvještavali, uz eventualno pretjerivanje, da su Sarajlije poštivale vezirova naređenja samo ukoliko bi ih odobrilo i gradsko vijeće; da je grad djelovao kao oligarhijska republika koja je radila šta je htjela i ono što vezir nije htio; i da se, bez pojačanja dodatnim trupama, moć vezira ograničavala na Travnik, gdje je on mrzovoljno sjedio sa svojom jedinicom Albanaca.

Osmanska država morala je pažljivo pristupiti ostvarenju svojih ciljeva, bez potpunog otuđenja Bosanaca, čija bi lojalnost prema islamu mogla da ih ohrabri u namjeri da se odcijepe, kao što su moćni muslimani učinili u nekim drugim provincijama koje su ležale daleko od centra u ovom historijskom periodu (na primjer, Ali-paša u Janjini, Pasvanoglu u Vidinu). Štaviše, u Istanbulu je bilo je mnogo konzervativnih muslimana, od kojih su neki imali utjecaj na dvoru, a koji su prema Bosancima gajili snažne simpatije i povremeno su za njih uspješno lobirali, ili su na dvoru spletkarili protiv vezira koji je u Bosnu poslan da provede reforme. Zato, osim ako u pitanje ne bi došlo nešto od zaista velikog značaja, država nije smjela riskirati sveopći napad. Država je, međutim, smatrala da je ukidanje janjičarskog reda jedno od takvih pitanja; stoga je intervenirala sa vanjskim snagama i uz mnogo nasilja, uključujući i dosta pogubljenja, postigla svoje ciljeve. Iako je nekolicina janjičara preživjela, njihov korpus u Bosni je eliminiran kao organizirano tijelo do kraja 1827. godine. Naravno, svaka intervencija (naročito ako je uključivala nasilje) za sobom je ostavljala otuđenje i neprijateljstvo među domaćim muslimanima, što je umanjivalo vjerovatnoću da će oni prihvatiti nove reforme ili ustupiti trupe koje su od njih tražene.

Nakon uništenja janjičara, Osmanlije su morale stvoriti novu vojsku. Kada su u tu svrhu pokušali regrutirati Bosance 1830. godine, Husein-ka-

Sl. 3.5 – Crtež iz 19. stoljeća na kojem je prikazan Stolac i tvrđava Ali-paše Rizvanbegovića

petan je pokrenuo široki ustanak, za koji je Osmanlijama trebalo tri godine da ga uguše. Na kraju, ustanak je ugušen samo zato što je Ali-paša Rizvanbegović, moćni stolački kapetan, dao svoju podršku veziru. Njegov uvjet je bio odvajanje Hercegovine od Bosne kao zasebnog *vilajeta* (pokrajine), sa njim i njegovim potomcima kao nasljednim vezirima.

S obzirom da je većina kapetana podržala Huseinovu bunu, sultan je 1835. godine poslao novog vezira u Bosnu sa naređenjem da ukine kapetanije i uspostavi nove upravne okruge u provinciji koji bi bili pod centraliziranom kontrolom. Ovo naređenje izazvalo je dodatne borbe iz kojih je

država izašla kao pobjednik. Kao rezultat toga, kapetani i njihove kapetanije su eliminirani do 1837. godine. Kapetani koji su preživjeli protjerani su u Anadoliju, a njihove porodice i prijatelji koji su ostali u Bosni postali su još otuđeniji od centralne države i njenog reformatorskog programa. Nakon svih ovih sukoba i dodatnih borbi 1840-tih i 1850-tih godina, koje su uslijedile nakon diplomatskih pokušaja, osmanska država je izvojevala konačnu pobjedu. Ili je barem tako bilo na papiru, jer neke od reformi koje su konzervativni muslimani smatrali najneprihvatljivijim (posebno one koje su omogućavale kršćanima pravo i učešće u sferama života koje su do tada bile monopol muslimana) nikada nisu provedene u Bosni. Međutim, vezir je ponovno uspostavio svoju rezidenciju u Sarajevu. U svim ovim sukobima prije 1850. godine, konzervativni dio domaćih muslimana bunio se protiv države koja je težila umjerenoj modernizaciji, i to je, u suštini, bio sukob medju muslimanima. Malo kršćana je sudjelovalo u tome, a oni koji jesu, bili su u pratnji domaćih muslimana.

Seljačke bune

Nakon 1850. godine, kombinacija reformi (u kojima su seljaci sada morali redovnije plaćati poreze u gotovini, a ne u naturi, što je dodatno otežalo njihovu situaciju) i nespremnosti države da dalje antagonizira svoju već znatno otuđenu lokalnu zemljoposjedničku elitu (tako što će se pobliže pozabaviti pitanjem odnosa između zemljoposjednika i seljaka) dovela je do pogoršanja položaja seljaka. Rezultat toga je da se u periodu nakon 1850. godine mijenja struktura sukoba u Bosni. Do 1850. godine, neredi su obično bili izazvani sukobom lokalne muslimanske elite i centralne državne vlasti. U periodu nakon 1851. godine, nemiri su uglavnom imali oblik seljačkih buna (uglavnom kršćanskih seljaka protiv lokalnih zemljoposjednika i lokalnih zvaničnika). Ove pobune, prvo u jednom, a zatim u drugom regionu, postajale su sve češće i veće, da bi 1875. godine došlo do masovnog ustanka. Ustanak iz 1875. godine je, na kraju, doveo do intervencije velikih sila koje su Bosnu stavile pod austrijsku okupaciju 1878. godine.

Položaj bosanskih kršćana pod Osmanlijama

U pogledu sadašnjeg sukoba u Bosni, najvažniji aspekti osmanskog perioda su oni koji se odnose na socijalna pitanja i položaj kršćana u osmanskoj Bosni i Hercegovini. Najvažnija je očigledna činjenica da je islam bio dominantan tokom osmanske vlasti; pa se može reći da su muslimani vladali nad kršćanima. Pored toga, s obzirom da je veliki broj lokalnih stanovnika prešao na islam, domaći muslimani su imali znatno važniju ulogu u lokalnoj upravi nego što je to bio slučaj u mnogim drugim osmanskim provincijama. Štaviše, mnogi od ovih domaćih ljudi uspjeli su steći velike posjede. Tako su se brojni kršćani našli u poziciji kmetova na muslimanskim posjedima. Kako je Osmansko carstvo propadalo, tako se i smanjivala sposobnost centralne vlasti da nadzire lokalnu situaciju. Odnosi između zemljoposjednika i seljaka su se pogoršavali i seljaci-kršćani počeli su dizati bune od kojih je posljednja, i najveća (1875-1878), dovela do intervencije velikih sila i kraja osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini. U drugim dijelovima Balkana (izuzev Albanije) muslimanska zemljoposjednička klasa, koja je, uglavnom, bila sastavljena od stranaca, protjerana je po okončanju osmanske vlasti. U Bosni i Hercegovini, najveći broj ovih pojedinaca je ne samo ostao već je i zadržao svoj položaj u društvu nakon okončanja osmanske vladavine, zato što su rodom bili iz tih krajeva i zato što su novi bosanski okupatori željeli da oni ostanu utjecajni kako bi kontrolirali utjecaj brojnih Srba, koje su Austrijanci, s pravom, smatrali grupom koja će se najviše opirati austrijskoj vladavini. Austrijanci su čak priznali osmanski zemljoposjednički sistem i kmetstvo, kao i najveći dio ranijeg osmanskog pravnog poretka.

Pod osmanskom vlašću, kršćani i Jevreji (koji se po islamu smatraju "narodom Knjige" [Starog zavjeta]) su tolerirani. Pravoslavci i Jevreji su definirani kao pripadnici priznatih, samoupravnih vjerskih zajednica koje su se zvale *mileti*. Katolici nisu pripadali zajednici koja je postojala u cijelom Carstvu, ali su određene lokalne katoličke zajednice, uključujući i katolike u Bosni, dobile fermane kojima se legalizirao njihov status. Tako su kršćani klasificirani kao katolici i pravoslavci, a ne kao pripadnici etničkih skupina. Franjevci su 1463. godine primili od sultana Ahdnamu kojom se legalizira njihova misija i status njihove katoličke pastve. Iako su katolici također

morali poštivati opća ograničenja koja su nametnuta svim nemuslimanima (koja se opisuju u daljem tekstu), i do XIX stoljeća (kada je izbio pokret za neovisnost Srbije) bili su u lošijem položaju u poređenju sa pravoslavcima, bosanski katolici su ostali pravno priznata zajednica pod duhovnom upravom franjevaca. Vrijedi napomenuti da su franjevci u Bosni i Hercegovini uglavnom bili Hrvati iz Hrvatske ili Bosanci koji su obrazovani u Hrvatskoj. U XIX stoljeću se u Hrvatskoj budi nacionalna svijest. Kao rezultat toga, mnogi franjevci hrvatskog porijekla priklonili su se ovim idejama, a franjevci porijeklom iz Bosne nerijetko su ih prihvaćali tokom školovanja u Hrvatskoj. Zbog toga su franjevci, koji su radili u Bosni i Hercegovini, u sve većem broju tokom ovog stoljeća, usvajali jaka obilježja hrvatskog identiteta i gajili nadu da bi se Bosna jednoga dana mogla ujediniti sa Hrvatskom. Nije iznenađujuće da su njihove škole u ovom periodu počele promicati hrvatski nacionalizam u istoj mjeri kao i katoličanstvo. Tako su čak i prije austrijske okupacije neki od njihovih učenika stekli svijest o tome da su i Hrvati, a ne samo katolici.

Pravoslavci su bili dio takozvanog *pravoslavnog mileta.* Osmanlije su dozvoljavale različitim miletima da ostvaruju samoupravu po vlastitim zakonima i poglavarima, i rijetko su se miješali, sve dok su njihovi pripadnici plaćali poreze i nisu izazivali nered. Pravoslavnim miletom je rukovodio patrijarh iz Konstantinopolja, koji je nakon ukidanja autokefalnosti patrijaršije u Peći 1766. godine imao direktni patronat nad Pravoslavnom crkvom u Bosni i Hercegovini, imenujući njene episkope i prikupljajući crkvene poreze od Bosanaca i Hercegovaca. Na lokalnom nivou, episkop i njegov savjet (koji se sastojao od važnih pripadnika klera i od određenog broja uglednih građana) bili su odgovorni za lokalnu zajednicu. Episkop je imao sud koji nije rješavao samo vjerska pitanja i pitanja povezana s vjerom (poput sklapanja braka i naslijeđa), već se bavio i građanskim tužbama među svojom pastvom.

Školovanje pravoslavnog mileta je također spadalo u nadležnost lokalnih crkvenih poglavara. Naravno, zbog nedostatka sredstava i često slabog kvaliteta nadležnog klera, u mnogim mjestima školovanje nije bilo na raspolaganju; obično se moglo računati samo da će centri episkopija osigurati škole, a njihov kvalitet je ovisio o interesu stolujućeg episkopa. Kako je

malo koji episkop bio zainteresiran za obrazovanje, nekolicina škola koja je uspjela postići određeni obrazovni standard rijetko je bila u situaciji održati kontinuitet i obično bi propadala ili čak bila zatvarana nakon smrti ili odlaska episkopa koji je podržavao rad škole. A nakon što je patrijarh iz Konstantinopolja ponovno zadobio kontrolu nad slavenskim dijecezama 1766. godine, Grci su bili redovno postavljani za episkope. Rijetko je koji grčki sveštenik znao ijedan slavenski jezik, a još manje ih je bilo zainteresirano za pomaganje školama koje su podučavale na lokalnom jeziku. Tako je obrazovanje bilo na raspolaganju samo djeci u gradovima, a i tamo je vrlo često pružano samo na nivou osnovne škole. Kako su se episkopi udaljavali od obrazovnog sistema, škole su postajale ovisne o podršci pravoslavne laičke zajednice u gradovima. Samo gradovi poput Sarajeva, koji su imali uspješnu i relativno dobrostojeću grupu pravoslavnih trgovaca i esnafskih poglavara, bili su u stanju uspostaviti i održavati škole određenog kvaliteta u kojima su se obrazovala njihova djeca. Tokom XIX stoljeća, mnogi nastavnici-laici u urbanim školama, pod utjecajem iz Srbije, počinju sebe smatrati Srbima i svoje učenike podučavati da biti pravoslavac znači biti Srbin. Kako je stoljeće odmicalo, a Osmanska država slabila, mnogi pravoslavci, posebno oni u gradovima koji su bili donekle obrazovani, počeli su se nadati oslobođenju od Osmanlija i ujedinjenju sa Srbijom.

U svakom slučaju, obrazovanje i sistem građanskih sudova bili su u rukama zajednice koju su vodili lokalni poglavari mileta, vodeće sveštenstvo i, u onoj mjeri u kojoj su bili kvalificirani, lokalni ugledni građani. A kako država nije imala opći školski sistem, pravoslavna hijerarhija, franjevci i lokalni rabini bili su ti koji su morali osigurati obrazovanje i lokalno pravosuđe za svoje zajednice. Zbog nedostatka pristupa zanimanjima koja su donosila prihod (izuzev zanata i trgovine koji su im bili na raspolaganju) nemuslimanske zajednice, izuzev u velikim gradovima, poput Sarajeva, imale su jako malo sredstava zbog čega ove potrebe ni izbliza nisu mogle biti zadovoljene.

Jedino je muslimanski vjerski sistem sudova i škola, koji je imao podršku države i bogate muslimanske zemljoposjedničke elite, imao dovoljno prihoda da osigura školski sistem. Mnoge džamije i škole su podigli pojedinci-dobročinitelji, a održavane su putem širih fondacija i zadužbina,

koje su se zvale *vakufi*, a koje je najčešće nadgledao nasljednik donatora i muslimanske vjerske vođe. Iako su ove škole zahvaljujući vakufima imale na raspolaganju dosta sredstava, kritičar iz modernog vremena bi našao mnogo zamjerki u muslimanskom školskom sistemu, jer je nastavni plan i program bio uglavnom vjerski orijentiran i zasnovan na učenju napamet.

Povremeno su i kršćani imali koristi od islamskog sudskog sistema. Na primjer, i Katolička i Pravoslavna crkva su odbijale sklapati miješane brakove (a mnogi su se Bosanci, kako danas tako i onda, izdizali iznad ograničenja vlastite zajednice i željeli stupati u takve brakove) ili ponovno sklapati brak nakon razvoda. Kadije nisu imale nikakvih problema da ispune ovakve želje i tako su se pokazali korisnim bosanskim kršćanima, od kojih mnogi nisu mogli prihvatiti stajalište vlastitih crkava da je brak sakrament. Jednom prilikom, 1618. godine, fočanski kadija je ozvaničio brak u kojem je mladoženja bio katolički svećenik.

Kada su osmanske vlasti željele komunicirati sa pravoslavcima, oni su razgovarali sa poglavarom mileta; centralna vlast je razgovarala sa patrijarhom iz Konstantinopolja; lokalni vezir je razgovarao sa lokalnim episkopom; a osmanski ekvivalent nadležnog činovnika u malom gradu je razgovarao sa lokalnim sveštenikom. Teoretski, dok god su plaćali poreze i pružali usluge koje su od njih zahtijevane, i dok god se pastva ponašala u skladu sa redom i zakonom, ostavljana je na miru. Međutim, kršćani su ipak bili izloženi različitim ograničenjima; nisu mogli službovati u državnoj upravi niti u vojsci (iako su mogli sami oformiti ili biti dijelom oružanih grupa koje je odobravala država, a koje su održavale red i borile se protiv razbojnika). Štaviše, nemuslimani su se suočavali sa čitavim nizom zabrana i ograničenja koja su se odnosila na odjeću (i boje koje su smjeli nositi), jahanje konja, visinu crkava u odnosu na džamije, itd. Nadalje, čak i ako je pravni poredak zvučao podnošljivo, u stvarnosti je bilo mnogo zloupotreba. Zemljoposjednici su imali pravo da zahtijevaju čitav niz proizvoda i usluga od svojih seljaka i često su uzimali više nego što je zakon predviđao. Seljaci nisu imali nikakvog ozbiljnog načina da se žale. Pored superiornosti koju su muslimanski uglednici imali na osnovu svog statusa, kršćanska svjedočenja nisu bila prihvatljiva u islamskim sudovima, osim u slučajevima kada sudac da posebno odobrenje za takvo svjedočenje. Tokom stoljeća, državni porezi

su rasli, a država je zahtijevala sve više nameta u robi (na primjer, konje) ili uslugama (na primjer, popravke mostova i puteva). Pored toga, muslimani su bili, u odnosu na kršćane, u nadređenoj poziciji na čitav niz načina. Pravni spor između jednog muslimana i jednog kršćanina bi završio na muslimanskom sudu, pred kadijom, gdje bi kršćanin, kao što je već navedeno, bio u mnogo lošijem položaju. Čak je i pravoslavni milet bio pun zloupotreba, naročito nakon 1766. godine kada je patrijarh iz Konstantinopolja ponovno uspostavio svoj patronat i počeo imenovati bosanske episkope. Nakon toga, episkopi su uglavnom bili Grci koji često nisu govorili lokalni jezik i koji su kupili svoj mandat, nadajući se da će im se ta investicija vratiti što je brže moguće i uz što veći profit.

Naslijeđe osmanske vlasti

Sve ovo je ostavilo negativno naslijeđe. Tokom četiri stotine godina, kršćansko stanovništvo nije igralo gotovo nikakvu ulogu u vođenju vlastitih poslova; stoga su neki jugoslavenski naučnici govorili o osmanskom periodu kao o četiri stotine godina bez historije. A položaj drugog reda i razna ograničenja (koja su često opisivana kao represija, što ponekad i jesu bila) doveli su do toga da se ovaj period opisuje kao *stoljeća pod turskim jarmom*. U Bosni i Hercegovini, naravno, to nije bilo tek pitanje strane vlasti jer su domaći muslimani također učestvovali u vođenju provincije. Tako je osmanska vlast među kršćanima na Balkanu ostavila animozitet prema Turcima i islamu. Iako je ovo osjećanje značajno smanjeno tokom posljednjeg stoljeća, mnogi demagozi i medijska propaganda su iskoristili živopisne opise ovih godina, povezujući različite zloupotrebe tog perioda sa islamom. Propagandisti ovakve teme mogu iskoristiti, jer strah od islama (kojeg podupire način na koji se osmanski period opisuje u školskim udžbenicima i folkloru) leži odmah ispod površine u mnogim poluobrazovanim kršćanskim glavama, uprkos srdačnim odnosima i pozitivnim iskustvima koja su ovi kršćani imali sa susjedima-muslimanima. Ovo naslijeđe ne predstavlja stoljetnu mržnju, već nešto što stručnjaci za odnose sa javnošću mogu iskoristiti i iskriviti. Zato se može reći da nije sama historija, već način na koji je upotrebljavaju lideri sa skrivenim motivima, to što trenutno truje odnose među ljudima koji su navikli da žive u miru i toleriraju svoje susjede drugih nacionalnosti i vjeroispovijesti.

U osmanskoj Bosni nije bilo značajnih sukoba duž etničkih linija, baš kao što ih nije bilo ni u srednjem vijeku. Kada su izbijali lokalni sukobi, domaći muslimani su se uglavnom suprotstavljali centralnoj osmanskoj vlasti. U rijetkim prilikama, kada su u tim sukobima učestvovali i kršćani, oni su se borili na strani domaćih muslimana. U periodu između 1850. i 1878. godine, po prvi put je došlo do velikog kršćanskog ustanka; sve je počelo kao seljačka buna zbog uvjeta života i rada, koja je prerasla u ustanak za nezavisnost od osmanske vlasti. Iako su zemljoposjednici bili muslimani, a većina seljaka kršćani, ovo ne treba promatrati kao primjer vjerskog rata. S obzirom da su razlozi koji su ih natjerali na bunu proizlazili iz kmetstva, pod kojim su patili, ima smisla glavne razloge za pobunu promatrati kao socijalne, odnosno klasne. Kako se buna širila, i u nju se počeli uključivati pravoslavni Srbi iz gradskih područja, oni su počeli naglašavati naklonost prema Srbiji i potrebu da se taj sukob pretvori u rat za oslobođenje, za koje su se bosanski Srbi iz gradova i Srbi iz Srbije (a uskoro i mnogi srpski seljaci iz Bosne) počeli nadati da će rezultirati ujedinjenjem sa Srbijom. Velike sile su ih u tom spriječile i pokrajinu predale austrijskoj okupaciji, a to je bilo nešto što ni Srbi ni muslimani u Bosni i Hercegovini nisu željeli. Da bi se pokazalo koliko, zapravo, ovaj ustanak nije bio ni etnički niti vjerski rat, treba reći da su bosanski Srbi i bosanski muslimani, svako iz vlastitih razloga, stupili u savez u pokušaju da pruže otpor austrijskim snagama koje su došle da okupiraju Bosnu i Hercegovinu. Njihov otpor je bio doista impresivan i bilo je potrebno 268.000 moderno naoružanih austrijskih trupa i četiri mjeseca borbe da bi se slomio otpor koji su pružale snage bosanskih muslimana i bosanskih Srba.

POGLAVLJE IV

NASLIJEĐE PREDMODERNIZMA I SAVREMENI IDENTITET U BOSNI I HERCEGOVINI

Veliku većinu stanovništva današnje Bosne i Hercegovine čine potomci slavenskih migranata iz VI i VII stoljeća. Svi ovi Slaveni potječu iz jedinstvene grupe Slavena. Nazivi Srbi i Hrvati potječu iz druge grupe migranata, odnosno, prema nekim uvjerenjima, iz dva vjerovatno iranska plemena koja su nosila te nazive, a koja su se u VII stoljeću pojavila u sjevernim dijelovima teritorije koja je mnogo kasnije postala Jugoslavija. Oni su uspostavili primat nad Slavenima u većem dijelu sjevernog i centralnog dijela te teritorije, ali nije poznato u kojoj mjeri su imali primat nad Slavenima koji su živjeli u Bosni. U svakom slučaju, to i nije toliko važno jer je njihov broj bio ograničen i vrlo brzo su asimilirani i slavenizirani, ostavljajući tek nazive "srpski" i "hrvatski" za narode koji su živjeli sjeverozapadno i istočno od Bosne. No, ljudi u Bosni, u srednjem vijeku, nisu uzimali ova imena, niti su se smatrali Srbima ili Hrvatima, izuzev nekolicine koja je živjela u graničnim područjima ili je emigrirala u Bosnu.

U srednjem vijeku, stanovnici Bosne sebe su nazivali Bosancima ili su koristili lokalna, odnosno regionalna imena. Kada su se zvali "Bosancima", to je najvjerovatnije odražavalo ili zajednički geografski identitet ili pripadnost državi, odnosno regiji (na primjer, podanici bosanskog kralja), a ne nešto što bi bilo srodno modernoj etničkoj pripadnosti. No, da ovo ne bi izgledalo kao polovičan identitet, koji moderni nacionalisti ne uzimaju za ozbiljno, mora se istaći da se iste neetničke konotacije mogu primijeniti i na nacionalne etikete srednjovjekovnih Hrvata u Hrvatskoj i srednjovjekovnih Srba u Srbiji. U srednjovjekovnoj Bosni, ove identifikacije, bilo da se radi o pridjevu "bosanski" ili o nekim regionalnim atributima kao "humski", obuhvaćale su sve vjerske zajednice; lokalni katolik je bio u istoj

mjeri Bosanac kao što je to bio i pripadnik Crkve bosanske. Zahvaljujući bosanskoj sredini, oni koji su sebe zvali Bosancima, bez obzira na vjersku pripadnost, dijelili su mnoge konkretne vrijednosti i karakteristike po kojima su se razlikovali od Slavena iz Dalmacije i od Slavena koji su živjeli s druge strane rijeke Save i Drine.

Tokom kasnog srednjeg vijeka, Bosanci su održali relativno razvijenu državnu tradiciju koja je bila povezana sa relativno stabilnom teritorijom. Veće države, koje su kasnije uključivale Bosnu i Hercegovinu – Osmansko carstvo, Austro-Ugarska i Jugoslavija – poštivale su i jačale tu tradiciju, priznajući Bosnu i Hercegovinu kao administrativnu jedinicu. Tako je Bosna zadržala svoj teritorijalni integritet, izuzev kratkih perioda, tokom pet stotina godina od propasti srednjovjekovnog Bosanskog kraljevstva. Uprkos tvrdnjama hrvatskih i srpskih nacionalista da je Bosna i Hercegovina umjetno stvorena država koja nema tradiciju, historijski podaci pokazuju da je, zahvaljujući konzistentnosti njenih granica od XIII stoljeća do danas, Bosna i Hercegovina pokazala veću trajnost nego ijedna teritorijalna država ili jedinica koju su osnovali Srbi, odnosno Hrvati.

Osmanlije su pokorile Bosnu i Hercegovinu u XV stoljeću. U upravnoj strukturi priznali su Bosnu kao koherentnu jedinicu i tokom većeg dijela njihove vladavine, od 1580. do 1878. godine, Bosna je bila *ejalet*, odnosno pokrajina koja se sastojala od najmanje tri sandžaka – Bosanskog, Zvorničkog i Hercegovačkog. Osmanlije su ljude dijelili ne po etničkoj nego po vjerskoj pripadnosti – na muslimane, pravoslavce, katolike i Jevreje. U osmanskom periodu došlo je i do velikih migracija i višesmjernih vjerskih obraćenja. Nakon toga, u XIX stoljeću, a posebno tokom austrijske okupacije koja je počela 1878. godine, promotori nacionalizma počeli su širiti svoje ideje. Po njihovim uvjerenjima koja su postepeno ali sigurno pronalazila sljedbenike, ako je neko bio katolik, onda je bio i Hrvat; ako je neko bio pravoslavac, onda je bio i Srbin. No, ako pogledamo stvarno porijeklo ovih bosanskih katolika i pravoslavaca, ovakav zaključak postaje besmislen. Stanovništvo je bilo prilično izmiješano što je bilo rezultat različitih migracija i brojnih vjerskih obraćenja. Stoga, nije bilo moguće utvrditi tačno da li je, na primjer, jedan moderni pravoslavni hrišćanin bio potomak srednjovjekovnog pravoslavca, srednjovjekovnog katolika ili pripadnika Crkve bosanske. Štaviše, izjednačavanje vjeroispovijesti sa srpskom, odnosno hrvatskom

nacionalnošću također je nerelevantno za stanovništvo ovog područja jer se Bosanci prije XIX stoljeća nisu zvali ni Srbima ni Hrvatima.

Identitet Bosanca, čak i ako prvobitno potječe iz geografski definirane domovine ili pripadnosti državi, ima korijene koji sežu mnogo stoljeća unatrag, dok je klasifikacija bosanskih kršćana kao Srba i Hrvata stara tek jedva jedno stoljeće. Ideja "bosanskog muslimana" u nacionalnom (a ne vjerskom) smislu još je novijeg datuma. Ovim se ne želi implicirati da treba zanemariti nacionalna osjećanja jednog Bosanca koji se identificira kao Srbin, Hrvat ili Musliman u današnje vrijeme; to jednostavno znači da termin "Bosanac" nije umjetni termin i da ga treba uzeti ozbiljno. Ako jedan nacionalista ustvrdi da mnogi koji usvoje identifikaciju "Bosanca" čak i danas tu identifikaciju ne koriste u etničkom smislu već se samo pozivaju na pripadnost državi, odnosno na državljanstvo, to, ipak, ne umanjuje važnost ovog termina. Etnička pripadnost ne mora biti jedini kriterij za dobijanje glasa u državnim poslovima. Stanovništvo Amerike nije etnički američko, već funkcionira u pluralističkoj državi koja se sastoji od mješavine naroda, od kojih neki osjećaju pripadnost etničkom identitetu, ali mnogi drugi se uopće ne bave pitanjem etniciteta. Takav model bi mogao biti odgovarajući i u području sa izmiješanim etničkim grupama, poput Bosne i Hercegovine.

Činjenica da su bosanskohercegovačke tradicije iz srednjovjekovnog i osmanskog perioda još uvijek relevantne 1990-tih godina, znači da su ove predmoderne tradicije održavane, ako ne i ojačane, tokom perioda austrijske vladavine (1878-1918) i u godinama kada je Bosna bila aktivan i veoma pozitivan sastavni dio Jugoslavije. Kako su se ove tradicije nastavile i nakon 1878. godine, dok su vjerske zajednice iz osmanskog vremena postajale sve sekularnije i sve zasnovanije na etničkoj pripadnosti, izlaže se u narednim poglavljima.

POGLAVLJE V

BOSNA I HERCEGOVINA NA PRAGU MODERNOG DOBA

Ekonomija

Sredinom 1870-tih, Bosna i Hercegovina je bila jedno od najzaostalijih područja u Evropi. Broj stanovnika u njenim gradovima je opao i gradovi su izgubili svoju vitalnost i značaj. Zemlja je bila pretežno poljoprivredna, a većina seljaka je živjela duboko u provaliji siromaštva i nepismenosti. Pripadnici dominantne klase, muslimanski zemljoposjednici, bili su pretežno neobrazovani, prema zapadnom shvaćanju te riječi, i generalno preokupirani očuvanjem svog privilegiranog položaja u društvu. Proizvodnja se uglavnom odvijala na prastari način - putem ručne i zanatske obrade. Industrijalizacije praktično nije ni bilo.

Ekonomski gledano, Bosanci i Hercegovci su bili slabijeg imovnog stanja nego njihovi susjedi. Na istoku, u Srbiji, cvjetala je trgovina komercijalnim poljoprivrednim proizvodima, što je donijelo prosperitet mnogim seljacima. U habsburškim zemljama koje su naseljavali Hrvati, na sjeveru i zapadu, počinjala je industrijalizacija, a zemljoradnja je modernizirana da bi se dobilo više ljetine. Neki Bosanci i Hercegovci, uglavnom pravoslavci, zarađivali su za život putem trgovine unutar Bosne i Hercegovine i sa stranim zemljama, ali ekonomija je općenito bila u dubokoj stagnaciji.

Društvo

Bosna i Hercegovina je krajem XIX stoljeća bila pretežno agrarno društvo; prema popisu iz 1895. godine, 88% stanovništva se bavilo isključivo poljoprivrednom proizvodnjom. Gornji sloj bosanskohercegovačkog ruralnog društva se sastojao od veoma malog broja muslimanskih begova, odnosno

zemljoposjednika. Njihov broj, u odnosu na ostatak stanovništva, može se vidjeti u popisu iz 1910. godine, najopsežnijem i najpouzdanijem od svih popisa koji su izvršeni prije Prvog svjetskog rata. Dvanaest hiljada pet stotina i šezdeset muslimanskih zemljoposjednika (glava domaćinstava) tvorili su tek 2% od ukupnog broja od 612.137 muslimana i samo 0,7% od ukupnog broja stanovnika u Bosni i Hercegovini koji je iznosio 1.898.044. Iako su Osmanlije još 1851. godine dramatično smanjili njihov politički utjecaj, bosanskohercegovački muslimanski zemljoposjednici su nastavili da dominiraju zemljom, kako ekonomski tako i socijalno, tokom čitavog XIX i početka XX stoljeća. Mada su neki živjeli i u gradovima, većina ih je živjela na posjedima koji su bila u njihovom vlasništvu i kojima su sami upravljali, prepuštajući drugima zadatak prikupljanja poreza i nameta koje su plaćali seljaci.

Seljaci, koji su predstavljali većinu stanovništva, dijeli su se u tri vjerske zajednice: katoličku, pravoslavnu i muslimansku. Većina kršćanskih seljaka bili su kmetovi koji su obično morali dati jednu trećinu ili više svog godišnjeg prinosa muslimanskom zemljoposjedniku, a još jednu desetinu državi. Status bosanskohercegovačkih kmetova, prema osmanskom zakonu, razlikovao se od statusa kmetova u klasičnom evropskom feudalnom društvu po tome što kmet nije bio lično vezan za zemljoposjednika, što je imao slobodu kretanja i pravo na zakonsku zaštitu pred osmanskim sudovima u slučaju zloupotreba zemljoposjednika. Međutim, svakodnevna stvarnost često se razlikovala od zakona. Mnogi seljaci nisu bili svjesni svojih zakonskih prava, a sudovi su najčešće stajali na stranu muslimanskih zemljoposjednika, čak i kada je kmet imao opravdanu žalbu koju je uložio osmanskim vlastima. Uprkos decenijama osmanskih reformi i zakonu po kojem su imali mnoga prava, katolički i pravoslavni seljaci bili su izloženi mnogim zloupotrebama od strane muslimanskih zemljoposjednika pred kraj osmanske vladavine.

Tabela 5.1 pokazuje brojčane odnose ovih grupa iz 1910. godine prema broju glava domaćinstva. Velika većina zemljoposjednika sa kmetovima bili su muslimani; međutim, bilo je mnogo više muslimanskih slobodnih seljaka, nego muslimanskih zemljoposjednika. Slobodni seljaci nisu bili opterećeni obaveznim plaćanjima zemljoposjedniku, kao što je to bio slučaj sa kmetovima. Bilo je više slobodnih seljaka nego kmetova, ali više od pola

Tabela 5.1

Status u poljoprivredi prema vjeroispovjesti, 1910. (po glavi domaćinstva)

Status	Muslimani	Pravoslavci	Katolici	Ukupno*
Zemljoposjednici sa kmetovima	9.537	633	267	10.430
Zemljoposjednici bez kmetova	3.023	760	458	4.281
Slobodni seljaci	77.518	35.414	22.916	136.854
Kmetovi	3.653	58.895	17.116	79.667

*Ukupni broj uključuje i kategoriju "Ostalih" koja nije prikazana

Izvor: *Die Ergebnisse der Volkszälung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910* (Sarajevo: Landesdruckerei, 1912), Tabela VII, str. 68-69.

slobodnih seljaka bili su muslimani. Među kmetovima, s druge strane, bilo je 74% pravoslavaca, 21% katolika, a samo 5% muslimana.

Nastavak primjene ovih arhaičnih obaveza seljaka, i krajem XIX i početkom XX stoljeća, postao je glavni razlog političkog sporenja u bosanskohercegovačkoj politici i društvu. Političari i diplomate su to nazivali "agrarnim pitanjem". Već 1850-tih godina, kmetstvo je postalo anakronizam u Evropi u cjelini, a i u susjednim južnoslavenskim zemljama, uz izuzetak Dalmacije; seljački nameti su efikasno ukinuti u Srbiji 1817, a u Hrvatskoj i Slavoniji do 1848. godine. Za kršćanske seljake u Bosni i Hercegovini i njihove zastupnike, agrarno pitanje je postalo goruće pitanje društvene nepravde; oni su zagovarali stav da zemlja treba pripadati onima koji je obrađuju. Muslimanski zemljoposjednici, s druge strane, žestoko su se protivili promjenama koje su značile ukidanje njihovih privilegija i branili su praksu prikupljanja seljačkih nameta za sebe i u ime države[1].

[1] Kratak prikaz agrarnih odnosa u Bosni pod Osmanlijama i Austrijancima se može naći u djelu Joze Tomasevicha, *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia* (Stanford University Press, 1955.), str. 96-111.

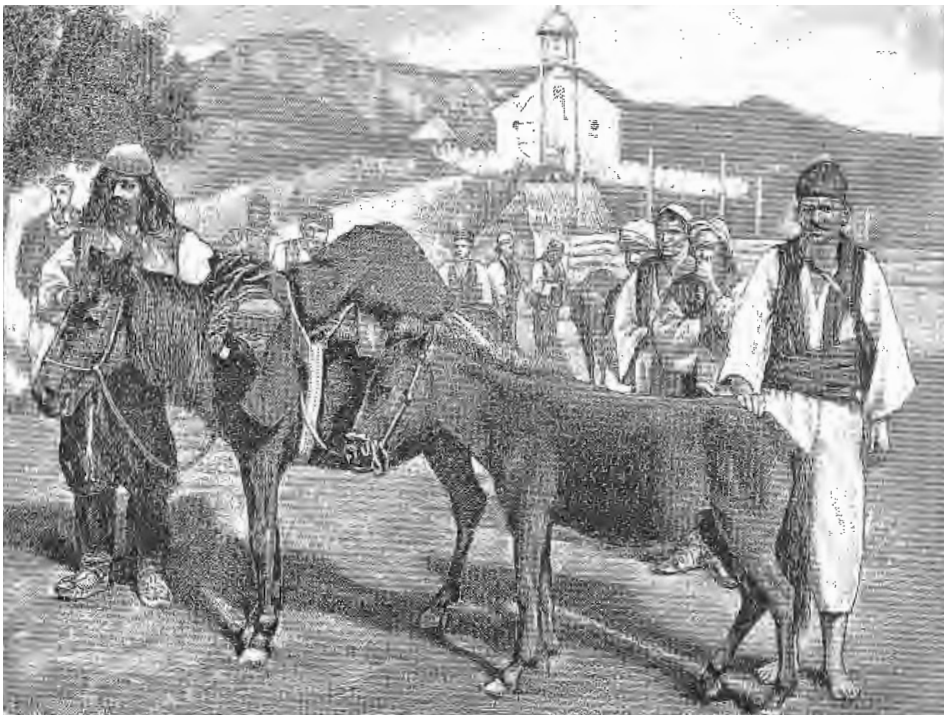

Sl 5.1 – Bosanski kmetovi

Evolucija etno-religijskih zajednica

Vjerska obraćenja u prvim stoljećima osmanske vlasti su dodatno obogatila naslijeđe vjerske raznolikosti i tolerancije u Bosni i Hercegovini. Ova obraćenja su bila prvi korak u procesu od četiri koraka koji je doveo do multinacionalnog sastava bosanskohercegovačkog društva i koji je opstao do 1992. godine. Drugi korak je uključivao postepenu transformaciju vjerskih razlika u trajne odlike etno-religijskih zajednica. Za razliku od fluidnih i fleksibilnih vjerskih pripadnosti u ranim decenijama osmanske vladavine, linije razdvajanja između vjerskih zajednica su se stabilizirale i očvrsnule do sredine XIX stoljeća. Katolici, pravoslavci, muslimani i Jevreji su razvili različite poglede na svijet koji su tokom vremena postali duboko ukorijenjeni. Svaka vjerska zajednica je razvila vlastite običaje i postepeno razradila posebne kulturološke odlike. Prelazak iz jedne vjerske zajednice u drugu je postao težak i malo vjerovatan; u rijetkim situacijama kada bi do toga došlo, takav je slučaj bio propraćen komplikacijama i kontraverzama.

Sl. 5.2 – Katoličke djevojke

Treći korak u ovom procesu bio je širenje etničke svijesti među pripadnicima svake vjerske zajednice. Ohrabreni sličnim razvojem događaja u susjednim zemljama, bosanskohercegovački katolici postepeno su sebe počeli smatrati Hrvatima, a pravoslavci Srbima. Ovaj proces se ubrzao u posljednjim decenijama osmanske vladavine i dosta je uznapredovao, posebno u urbanim područjima, do početka austrijske vladavine 1878. godine. Jedino bosanskohercegovački muslimani nisu krenuli ovim putem već su se uglavnom izjašnjavali kao pripadnici vjerske zajednice, a ne nacionalnosti, još dugo tokom XX stoljeća. Za druge stanovnike Bosne i Hercegovine do kraja XIX stoljeća, biti katolik je sve više značilo da je ta osoba prihvaćala etničku odrednicu Hrvat, a biti pravoslavac je uglavnom značilo da se ta osoba smatra Srbinom. Tako su vjerske zajednice postepeno evoluirale u etno-religijske skupine čiji su članovi bili duboko svjesni razlika između sebe i pripadnika drugih grupa.

Sl. 5.3 – Pravoslavna žena i muslimanski mladić

Razvoj etničkih identiteta je bio praćen i ojačan četvrtim korakom u procesu: širenjem političkog nacionalizma koji je tokom XIX i XX stoljeća mobilizirao pripadnike ovih zajednica za podršku konkretnim političkim programima i ohrabrivao razvoj nacionalnih identiteta.

Osmanska država je svojim politikama i praksama ohrabrivala veći značaj vjerske pripadnosti kao "markera" grupnog identiteta. Osmanski vladari su bili veoma svjesni političkog značaja religije. S obzirom da su svoje podanike klasificirali prema miletima, odnosno vjerskim zajednicama, vjerske institucije su u Bosni i Hercegovini pod osmanskom vlašću stekle vrlo važne političke funkcije. Obrazovanje je bilo ekskluzivna nadležnost vjerskih zvaničnika, a lokalni vjerski autoritet svake grupe često je predstavljao de facto lidera čitave zajednice. Religija, ili preciznije vjerska pripadnost, postala je osnovna determinanta članstva u grupi bosanskohercegovačkog društva.

Sl. 5.4 – Beg iz istočne Hercegovine

U ruralnim dijelovima Bosne i Hercegovine, religija je postala osnova za različite kulturne običaje koji su bili posebnost date vjerske zajednice. U svojoj perceptivnoj studiji bosanskih seljaka u Bosni 1960-tih godina, antropolog William Lockwood bilježi: "Svaku vjersku grupu također odlikuje posebna supkultura koja nije povezana sa vjerskim aktivnostima."[2] Tako je vjerska pripadnost postala izvor čitavog niza manjih, ali veoma važnih, razlika u oblačenju, kuhinji, dijalektu, oralnoj tradiciji, narodnoj muzici, stilu življenja, namještaju i mnogim drugim odlikama svakodnevne kulture. Lockwood opisuje sitne razlike u tradicionalnoj nošnji muškaraca u području koje je izučavao: "(To je) gotovo identično u sve tri grupe. Razlikuje se samo po boji ešarpi (crvena za kršćane, a zelena za muslimane), boji usko izvezenog obruba na manžetnama hlača (crvena za Hrvate, bijela za Srbe, a bezbojna za muslimane) i stilu pokrivala za glavu."[3]

[2] William G. Lockwood, *European Moslems: Economy and Ethnicity in Western Bosnia* (New York: Academic Press, 1975), str. 49. Lockwood objašnjava ulogu nošnje, kuhinje i jezika kao etničkih markera i navodi da su razlike "malog opsega" ali da su "veoma značajne i duboko poštivane u regiji".

[3] Ibid, str. 49.

Ove kulturološke odlike i prakse nastale su iz vjerske pripadnosti, ali same po sebi nisu imale vjerski značaj. One su postale odrazi razlika među grupama, neka vrsta koda za izražavanje pripadnosti i identiteta, koji je imao veliki značaj za pojedince koji su ga prikazivali, bez obzira na to da li su se ti pojedinci držali vjerskih propisa i praksi. Historijski izvori nam ne daju mnogo mogućnosti za odgovor na pitanje kako su ove različite kulturološke odlike zaživjele, ali izvori vrlo jasno potvrđuju da su takva obilježja bila dio svakodnevnog života u ruralnoj Bosni i Hercegovini već sredinom XIX stoljeća. Putnici sa zapada, koji su prolazili Bosnom i Hercegovinom u drugoj polovini XIX stoljeća, bili su veoma svjesni obilježja koja su koristili Bosanci i Hercegovci u ruralnim područjima da bi vizualno izrazili svoje porijeklo i pripadnost određenoj etno-religijskoj zajednici. Strani posjetitelji su ove kulturološke običaje uglavnom smatrali starinskim i egzotičnim i često bi ih opisivali, a povremeno i ilustrirali.

Tako je do sredine XIX stoljeća, različita pripadnost vjerskim zajednicama u Bosni i Hercegovini rezultirala razvojem različitih kulturoloških, ekonomskih i političkih odlika koje su glavne vjerske zajednice postepeno transformirale u prepoznatljive etničke skupine. Iako je etnička pripadnost među Bosancima i Hercegovcima u XIX stoljeću još uvijek bila ukorijenjena u vjersku tradiciju i praksu, "identitet" je predstavljao kompleksnu mješavinu vjerske pripadnosti i uvjerenja, kulturoloških praksi, društveno-ekonomskog statusa i lojalnosti mjestu rođenja, odnosno življenja. Etničke razlike još uvijek nisu bile ispolitizirane, na način da bi dovele do uspostavljanja stranaka ili artikulacije detaljnih nacionalističkih programa, ali do 1875. godine Bosna i Hercegovina je bez sumnje postala visoko diferencirano multietničko društvo.

Međutim, isticanje ovih razlika veoma je daleko od mogućnosti da se one okarakteriziraju kao plemenske mržnje koje povremeno dovode do uzajamnog ubijanja. Odnosi među etničkim grupama bili su ispunjeni uzajamnom tolerancijom i čestim miješanjem u svakodnevnom životu. Katolici, pravoslavci, muslimani, Jevreji i drugi dijelili su iste tržnice i pijace, a posebno u urbanim mjestima, gdje su se međusobno poznavali, nerijetko su bili skloni pružanju uzajamne pomoći i saradnje u trenucima potrebe. Često bi posjećivali jedni druge prilikom proslave blagdana. Kao što je već

rečeno, nakon 1850. godine izbijali su povremeni sukobi između zemljoposjednika i seljaka od kojih se očekivalo da predaju dio svoje ljetine, ali nije razložno takve socio-ekonomske sukobe tretirati kao kontinuirani međuetnički sukob.

Iako se mnogi vanjski promatrači drže neargumentirane generalizacije da su plemenske mržnje i etnički sukobi karakterizirali Bosnu i Hercegovinu stoljećima, oni koji bolje poznaju bosanskohercegovačku historiju i kulturu uglavnom imaju suprotno stajalište. Oni postavljaju pitanje kako mogu Bosanci i Hercegovci koji su stoljećima živjeli u miru i uzajamnoj toleranciji iznenada krenuti na susjede i prijatelje i počiniti zločine i ubistva koja se stalno dešavaju u sadašnjem bosanskohercegovačkom ratu. Kao što ćemo vidjeti, razvoj događaja u proteklih nekoliko godina je nemoguće shvatiti bez razumijevanja vanjskih snaga koje su produbile etnički jaz i polarizirale bosanskohercegovačko društvo kao nikada ranije.

Za mnoge Zapadnjake, ideja o religiji kao izvoru mržnje i rata između susjeda posebno je uznemirujuća jer pokreće čitav spektar prastarih, iracionalnih impulsa koji preuzimaju kontrolu nad životima ljudi. U Bosni i Hercegovini, gdje je za mnoge ljude sekularizacija u XX stoljeću vjerske prakse gurnula u domen historijskih sjećanja, religija kao osobno uvjerenje uglavnom je potisnuta nacionalnom pripadnošću koja se zasniva na posebnoj kulturi i ideologiji. Kao što je to slučaj sa sekularnim idejama u Americi, nacionalne etikete ostaju u svojoj formi vjerske (barem za bosanskohercegovačke Muslimane), ali kulturološki sadržaji i historijski temelji ličnog identiteta su značajno udaljeni od svojih čisto vjerskih korijena.

Demografija

Na početku modernog doba Bosna i Hercegovina je bila društvo sa nešto više od milion ljudi. Tabela 5.2 pokazuje ukupni rast stanovništva koje se učetverostručilo između 1851. i 1991. godine. (Popisi stanovništva nisu uvijek bili pouzdani, posebno se popisi iz 1851. i 1879. trebaju tretirati sa oprezom).

Brojnost etničkih skupina u Bosni i Hercegovini je prikazana u Tabeli 5.3. (Tabela prikazuje izjašnjavanje prema vjeroispovijesti između 1879.

Tabela 5.2
Ukupno stanovništvo Bosne i Hercegovine, 1851-1991.

1851	930.000	1948	2.563.767
1879	1.158.164	1953	2.847.459
1885	1.336.091	1961	3.277.948
1895	1.568.092	1971	3.746.111
1910	1.898.044	1981	4.124.256
1921	1.890.440	1991	4.354.911
1931	2.323.555		

Tabela 5.3
Etnoreligijski sastav Bosne i Hercegovine, 1879-1991.

Godina	Pravoslavci	Muslimani	Katolici	Jevreji		Ostali
1879	496.485	448.613	209.391	3.426		249
1885	571.250	492.710	265.788	5.805		538
1895	673.246	548.632	334.142	8.213		3.859
1910	825.418	612.137	434.061	11.868		14.560
1921	829.162	588.247	443.914	nije primjenjivo		28.606
1948	1.136.116	890,094*	614.123	nije primjenjivo		26.635
Godina	Srbi	Muslimani	Hrvati	Jevreji	Jugoslaveni	Ostali
1953	1.264.372	nije primjenjivo	654.229	310	891.800	37.079
1961	1.406.057	842.248	711.665	381	275.883	41.714
1971	1.393.148	1.428.430	711.665	708	43.796	53.538
1981	1.320.738	1.630.033	758.140	343	326.316	88.686
1991	1.369.258	1.905.829	755.895	nije primjenjivo	239.945	93.747

*Uključuje 71.125 muslimana koji su se izjasnili kao Srbi i 24.914 muslimana koji su se izjasnili kao Hrvati.

Napomena: Vjerske i nacionalne kategorije nisu u potpunosti podudarne, ali se nude zbog poređenja. Velika većina katolika se izjašnjavala kao Hrvati, a pravoslavaca kao Srbi. Većina muslimana je u svakom popisu birala jednu kategoriju, ali su se kategorije tokom vremena mijenjale na sljedeći način: "muslimani" (1948); "Jugoslaveni, neopredjeljeni"(1953); "Muslimani u etničkom smislu" (1961); "Muslimani u narodnom smislu", 1971; i "Muslimani" (1981. i 1991.)

Izvori: 1879-1910: Austrijski popis iz 1910, Tabela 39. 1921-1981: *Statistički godišnjak,* Tabela 3-10, str. 45. 1991: Zvanični popis stanovništva

i 1948. godine, ali te se kategorije zamjenjuju izjašnjavanjem na osnovu nacionalnosti između 1953. i 1991. godine). Uprkos određenim spornim statistikama i problemima u tumačenju, tabela pokazuje da je Bosna i Hercegovina između 1879. i 1991. bila istinski multietničko i multinacionalno društvo u kojem nijedna grupa nije imala značajnu brojčanu većinu. Ovakvo stanje je ostalo i tokom dva svjetska rata i nekoliko perioda velikih migracija i preseljenja stanovništva.

Brojke za cijelu teritoriju Bosne i Hercegovine ukazuju na kompleksnu mješavinu stanovništva koja je živjela u gotovo svakom području zemlje. U drugoj polovini XIX stoljeća, Bosna i Hercegovina je predstavljala kompleksnu etničku slagalicu čiji djelići su bili veoma različiti jedan od drugog ali su bili izmiješani na takav način da bi je teško prikazao i najpredaniji kartograf. Vjerska obraćenja, migracije i historijski događaji združeno su djelovali da bi proizveli veliku koncentraciju pripadnika jedne zajednice u području gdje bi se to teško očekivalo ali povremeno i ostavljali velike dijelove teritorije bez pripadnika jedne od tri najveće skupine. Ne samo da nijedna grupa nije imala značajnu brojčanu većinu u cijeloj Bosni i Hercegovini, već je bilo nemoguće identificirati velika povezana geografska područja u kojima je dominirala jedna etnička skupina. Kompleksna demografija Bosne i Hercegovine nije omogućavala podjelu na "etničke enklave".

Mnoge stambene jedinice bile su prostorno segregirane prema etničkim zajednicama, iako su sve velike grupe geografski bile raširene i izmiješane u cijeloj Bosni i Hercegovini. U ruralnim područjima veliku većinu sela nastanjivali su pripadnici samo jedne etno-religijske zajednice: pravoslavci, katolici i muslimani. Neka sela su bila miješana, no ona su predstavljala izuzetak. Gradovi su bili djelimično segregirani; svaka vjerska zajednica je ponekad imala svoj vlastiti stambeni kvart (*mahala*) u kojima je crkva, džamija ili sinagoga često služila kao središte aktivnosti zajednice. (U većim gradovima vjerski hramovi u centru su istovremeno bili i riznice kulturnog naslijeđa za tu etno-religijsku zajednicu). U mnogim gradovima stambene jedinice, koje su pripadale članovima određene etničke skupine, nalazile su se po cijelom gradu, tako da je koncentriranje u kvartovima vrlo često koegzistiralo sa općenitim rezidencijalnim miješanjem. Posjetitelji bi bili u stanju da na prvi pogled ustanove etno-religijski identitet vlasnika

kuće, tako da se mora reći da izmiješanost stambenih jedinica nije istovremeno značila i da se kuće ne mogu raspoznati.

Povlašteni položaj muslimana u bosanskohercegovačkom društvu odražavao se u sastavu gradova i mjesta u kojima su bosanskohercegovački muslimani obično imali značajnu većinu. Oni su dominirali ekonomskim, političkim i kulturnim životom kao primarni vlasnici nekretnina i saveznici osmanskog (a nakon 1878. godine i austrougarskog) režima. Iako su snage modernizacije dovele do veće diverzifikacije u sastavu bosanskohercegovačkih gradova tokom proteklog stoljeća, u umovima većine Bosanaca i Hercegovaca gradovi su još uvijek uporišta bosanskohercegovačke muslimanske elite, posebno gradska sjedišta sa svojim impresivnim džamijama, *medresama* i drugim institucijama islamske arhitekture i obrazovanja.

Politička geografija

Bosanskohercegovačka ekonomska zaostalost je bila propraćena geopolitičkom izolacijom. Do sredine XIX stoljeća, Bosna i Hercegovina je bila najzapadniji ostatak osmanskih osvajanja i gotovo je u potpunosti bila okružena mlađim i moćnijim državama koje su željno očekivale propast osmanske vladavine.[4]

Na zapadu i sjeveru je ležala Habsburška monarhija, koja je nakon 1867. godine podijeljena na austrijski i ugarski dio, te se u godinama koje su uslijedile često nazivala "Dvojnom monarhijom". Mađarska kruna je vladala Hrvatskom i Slavonijom, koje su graničile sa Bosnom. U aranžmanu koji se protivio svakoj logici, carski posjed Dalmacija je pripadao austrijskoj polovini carstva i njime se upravljalo odvojeno od druge dvije zemlje. Hrvatska i Slavonija, koje su uživale određeni stepen teoretske autonomije nakon 1868. godine, bile su pod relativno čvrstom rukom mađarskih vladara koji su imenovali bana, odnosno upravitelja. Uprkos mađarskim naporima na obeshrabrivanju nacionalnog osvještavanja katolika u Hrvatskoj i Slavoniji, ono se nastavilo razvijati u drugoj polovini XIX stoljeća.

[4] Za više informacija o ovim zemljama i njihovoj historiji vidi djelo Barbare Jelavich, *History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Centuries, vol.I* (Cambridge University Press, 1983).

Dalmacija, koja je pripadala austrijskoj kruni, bila je relativno siromašna zemlja sa sunčanim priobalnim gradovima u kojima je živjela miješana talijansko-slavenska populacija, ali sa gotovo isključivo slavenskim (hrvatskim i srpskim) zaleđem.

Na kartama i u carskim salonima, Bosna i Hercegovina se postavljala kao velika prepreka habsburškim snovima o osvajanju i većem utjecaju na Balkanskom poluotoku. Kako su Osmanlije potiskivane iz Evrope, Bosna je u očima mnogih Evropljana predstavljala najzapadniju provinciju imperije čija zlatna vremena su davno prošla.

Istočno od Bosne ležala je Srbija, gdje su seljaci, uzgajivači stoke, proveli uspješnu bunu u prvoj polovini XIX stoljeća koja je dovela do uspostavljanja autonomne Srpske kneževine. Stanovnici Srbije, ponosni na vlastite uspjehe u pogledu protjerivanja Osmanlija, priželjkivali su bosanskohercegovačku teritoriju, svjesni činjenice da se Bosanci i Hercegovci, pripadnici Srpske pravoslavne crkve, mogu jednoga dana ubijediti da im pomognu u anektiranju dijela, ili čitave Bosne i Hercegovine, da bi se stvorila "velika Srbija".

Na istoku se nalazila kneževina Crna Gora, mala država koja se protezala preko surovih planina Dinarskog lanca. Stanovnici Crne Gore, koji su uglavnom bili stočari, njegovali su tradiciju žestoke neovisnosti. Kao pripadnici pravoslavne vjere, većina Crnogoraca je simpatizirala Srbiju i gajila snažne osjećaje afiniteta prema svojoj srpskoj braći, mada su njihove plemenske lojalnosti bile najznačajnija komponenta njihovog identiteta. Crnogorci su stoljećima pružali žestok otpor prema osmanskoj vlasti i često su ohrabrivali i pružali podršku kršćanskim hajducima u graničnim područjima istočne Hercegovine i Bosne u njihovim nastojanjima protiv Osmanlija i bosanskih muslimanskih zemljoposjednika.

Srbiju i Crnu Goru je razdvajao uzak koridor zemlje egzotičnog naziva – Novopazarski sandžak. Ovo područje, koje je predstavljalo jedinu direktnu vezu između Bosne i Hercegovine i ostatka Osmanskog carstva, bilo je od strateškog značaja za osmansku kontrolu.

U ovako opasnoj sredini, svaki poremećaj u Bosni i Hercegovini morao je privući pažnju susjeda i ostatka Evrope. Tako je počela bosanskohercegovačka kriza između 1875. i 1878. godine.

Karta 5.1 – Političke granice na Balkanu poslije Berlinskog kongresa (1878 godine).

Godine previranja (1875-1878)

U historiji Bosne i Hercegovine 1875. godina predstavlja prekretnicu koja se može uporediti sa godinom 1776. u Americi, godinom 1789. u Francuskoj ili sa 1917. u Rusiji. Za Bosance i Hercegovce, ona je značila početak kraja Osmanskog carstva; samo tri godine kasnije, 1878, Osmansko carstvo je zamijenila Austro-Ugarska monarhija.

Godine 1875. seljačka buna u Hercegovini protiv muslimanskih zemljoposjednika ubrzo se pretvorila u ustanak kršćanskih seljaka u cijeloj Bosni i Hercegovini. Iako je ustanak počeo kao socijalni protest zbog tlačenja i zloupotreba koje su provodili osmanski i muslimanski zemljoposjednici, neke njegove vođe ubrzo su izrazile želju za političkim ujedinjenjem sa Srbijom, što je značilo rast srpskog političkog nacionalizma u okviru pravoslavne vjerske zajednice i širenje srpskih nacionalističkih ideala u Bosni i Hercegovini. Pobunjeni seljaci su našli podršku i ohrabrenje u Srbiji i među slavenskim aktivistima u Rusiji koji su se nadali da će tu priliku iskoristiti za širenje ruskog utjecaja na Balkanu. Velike sile nisu uspjele diplomatskim naporima prisiliti Osmanlije na provođenje reformi, a Srbija

i Crna Gora su objavile rat Osmanskom carstvu u ljeto 1876. godine. Kada su Osmanlije porazile Srbe na bojnom polju, Rusija se uključila u sukob na strani Srbije i Crne Gore i objavila rat Osmanskom carstvu 1877. godine. Do proljeća 1878, ruske trupe su došle do predgrađa Istanbula. Ubrzo su Britanija i Francuska postale uznemirene perspektivom velikih ruskih osvajanja na račun Osmanskog carstva, posebno nakon što su Rusi postavili uvjete mira koji je sklopljen u San Stefanu u martu 1877, čime je nastala velika Bugarska koja se univerzalno smatrala ruskom državom marionetom, a nalazila se istočno i južno od Srbije.

Da bi smanjili ruska osvajanja i ponovno uspostavili ravnotežu snaga u Evropi, velike sile su sazvale sastanak u Berlinu u junu 1878. godine. Berlinski kongres je doveo do sporazuma koji je ponovno iscrtao kartu Jugoistočne Evrope. Berlinskim sporazumom je Bugarska teritorijalno smanjena i veći dio njene teritorije vraćen je Osmanlijama. Da bi se zaštitili austrougarski interesi na Balkanu, Berlinskim sporazumom Bosna i Hercegovina je dodijeljena Habsburškoj monarhiji na "okupaciju i upravljanje", što je dovelo do gorkog razočarenja među Srbima koji su se nadali da će seljačka buna 1875. godine u konačnici dovesti do toga da se Bosna pripoji Srbiji.

POGLAVLJE VI

AUSTROUGARSKA VLADAVINA (1878-1918)

Osmanska vladavina u Bosni i Hercegovini trajala je više od četiri stotine godine, ali nakon okončanja osmanske ere, 1878. godine, zemlja se našla pod vlašću pet različitih država: Austro-Ugarske (1878-1918), Kraljevine Jugoslavije (1918-1941), fašističke Nezavisne države hrvatske – *NDH* (1941-1945), Socijalističke federativne republike Jugoslavije (1945-1991), i Bosne i Hercegovine (Republika 1992-1995. i Bosna i Hercegovina 1995. do danas). Dva najduža perioda tokom 20. stoljeća (period vladavine Austro-Ugarske i period socijalističke Jugoslavije), na sadašnju situaciju u Bosni i Hercegovini ostavili su najviše traga.

Austrougarska vojna okupacija 1878.

Nakon potpisivanja Berlinskog sporazuma 13. jula 1878. godine, zvaničnici Austrogarske monarhije Bosnu i Hercegovinu su tretirali kao teritoriju Monarhije i brzo su djelovali da bi preuzeli kontrolu nad novostečenim balkanskim provincijama. Četiri carske divizije, sa ukupno 72.000 vojnika, umarširale su u Bosnu i Hercegovinu 31. jula 1878. godine. Diplomati i vojni zapovjednici monarhije predviđali su da će naići na mali ili nikakav otpor u svom maršu kroz bosanskohercegovačke planine.

Vijest o predstojećoj austrougarskoj okupaciji većinom su pozdravili bosanskohercegovački katolici, ali su je sa negodovanjem primili mnogobrojni bosanski muslimani. Sarajevski muslimani su zbacili oslabljene osmanske vlasti, oteli oružje i municiju od osmanskih garnizona i organizirali gerilski otpor austrougarskim trupama. Od ukupno četrdeset i jednog osmanskog bataljona, koji je bio stacioniran u Bosni i Hercegovini u ljeto 1878. godine, njih trideset se sastojalo od bosanskohercegovačkih muslimanskih regruta koji su bili spremni da se bore za svoju domovinu pro-

tiv kršćanskih okupatora; ove jedinice sa svojim naoružanjem i municijom tvorile su jezgro snaga otpora.

Austrougarske trupe su se suočile sa klasičnom gerilskom taktikom domaćih snaga protiv stranog okupatora. Bosanci su napadali austrougarske konvoje sa brda koja su se uzdizala nad primitivnim cestama koje su vodile u unutrašnjost provincije. Gađali su austrougarske trupe i prisiljavali ih da velike jedinice koriste kao zaštitu s boka da bi osigurali glavne kolone. Čak i nakon što su carske trupe u uličnim borbama konačno zauzele Sarajevo 19. augusta 1878. godine, otpor na selu nastavio je rasti. Odlučna da pobijedi prije zime, austrougarska vojska je u jesen 1878. godine dostigla svoju najveću brojnost od 268.000 vojnika. Iako je veliki ustanak 1881-1882. godine ponovno ugrozio austrougarsku vojnu kontrolu, a hajdučke srpske bande ostale stalni problem u istočnoj Hercegovini i tokom 1890-tih, većina snaga otpora savladana je do novembra 1878. godine zahvaljujući superiornom naoružanju i taktici austrougarske carske vojske.

Za razliku od njemačkog neuspjeha u Drugom svjetskom ratu da Bosnu i Hercegovinu zauzmu vojnim putem, Austrijanci su bili u stanju da osvoje i, na koncu, čak i smire to područje. No, cijena koju su za to platili bila je značajna: Monarhija je morala na bosansku kampanju poslati jednu trećinu svojih ukupno mobiliziranih borbenih kapaciteta i pretrpjeti više od 5.000 ljudskih žrtava. Između ove dvije situacije, naravno, postoje i velike razlike, uključujući preko šezdeset godina razvoja u umijeću ratovanja i, u Drugom svjetskom ratu, pokret otpora koji se sastojao od visoko motiviranih regruta iz sve tri najveće bosanskohercegovačke nacionalne skupine. Za one promatrače koji vide tek očaj u sagledavanju mogućnosti za stranu vojnu intervenciju u sadašnjoj bosanskohercegovačkoj situaciji, austrijski uspjeh 1878. godine predstavlja zanimljivu lekciju o uspješnoj invaziji i pobjedi odlučnih stranih snaga.

Austrougarska uprava

Habsburški car Franz Josef je odgovornost za okupaciju i upravljanje Bosnom dodijelio Zajedničkom ministarstvu finansija, jednom od tri ministarstva koja su odgovarala samo kruni. Stavljanjem novostečene teritorije pod upravu zajedničkog ministra finansija, car je izbjegao ustavnu borbu

u kojoj bi jedna polovina Austro-Ugarske stekla teritoriju na račun druge polovine i time osigurao da politike u Bosni i Hercegovini prvenstveno odražavaju interese krune, umjesto interesa različitih naroda koji su se u Austro-Ugarskoj borili za utjecaj.

Kada je preuzela vlast, austrijska uprava je iznenadila mnoge evropske promatrače i razočarala bosanske kršćane, zato što je zadržala postojeće društvene strukture uz vrlo malo izmjena. Plašeći se masovnih socijalnih nemira do kojih je moglo doći ukoliko podriju vodeću poziciju bosanske muslimanske zemljoposjedničke klase, novi organi vlasti su zadržali breme obaveza kršćanskih seljaka prema njihovim muslimanskim zemljoposjednicima. Austrijanci su poduzeli ograničene reforme da bi ozakonili i regulirali prirodu obaveza seljaka, uspostavili uredan sistem zemljišnih knjiga i ustanovili sudske postupke koji su seljacima davali određenu zaštitu od zloupotreba muslimanskih zemljoposjednika. Godine 1911. donesen je zakon koji je bio zasnovan na osmanskim reformskim mjerama iz 1876, a koji je omogućavao seljacima da otkupe zemlju koju su obrađivali; seljak je, međutim, morao zemljoposjedniku platiti punu cijenu, što je bio teret koji je malo ko od njih mogao podnijeti. Ove skromne mjere nisu učinile mnogo u pravcu rješavanja temeljnog problema; neobični oblik ovisnosti seljaka u Bosni i Hercegovini bio je prisutan i početkom XX stoljeća. Agrarno pitanje je nastavilo tinjati i postalo je glavni kamen spoticanja i sukoba tokom austrijske vladavine.

Uprkos društvenom konzervatizmu, organi vlasti Monarhije bili su relativno uspješni u razvoju bosanskohercegovačkih komunikacija i transportne infrastrukture, kao i u promoviranju industrijalizacije.[5] Izgrađene su željeznice, iako je taj proces tekao pod jakim nacionalističkim utjecajem političara iz Monarhije, koji su tražili uspostavu željezničkih pravaca od kojih će koristi imati njihovi glasači. Industrija prerade željeza i čelika u Zenici, sjeverozapadno od Sarajeva u srednjoj Bosni, potječe iz austrijskog vremena. Mnogi gradovi i mjesta su i ekonomski i demografski oživjeli: tokom prvih trideset godina austrijske vladavine, stanovništvo Sarajeva se utrostručilo. Doseljavanje katolika iz Monarhije, većinom slavenskog po-

[5] Peter Sugar, *Industrialization of Bosnia and Herzegovina, 1878-1914* (Seattle: University of Washington Press, 1963).

Sl. 6.1 – Bosanske trupe Carske Austrougarske armije

rijekla, razvodnilo je muslimansku dominaciju u Sarajevu i u drugim gradovima.

Austrijska politika prema glavnim etno-nacionalnim grupama u Bosni i Hercegovini je prošla kroz tri faze. Tokom prve faze (1878-1903), austrijske vlasti su stimulirale oživljavanje vjerskih hijerarhija i širenje vjerske izobrazbe u Bosni i Hercegovini. Oni su subvencionirali vjerske organizacije srpskih pravoslavaca, katolika i muslimana, u nadi da će na taj način obeshrabriti politički aktivizam. Istovremeno, zvaničnici pod vodstvom Benjamina von Kallaya, austrougarskog ministra finansija između 1882. i 1903. godine, promovirali su ideju *bošnjaštva.* Ovaj koncept je ohrabrivao patriotsku lojalnost prema Bosni i Hercegovini kao alternativu odvojenim hrvatskim, srpskim i muslimanskim identitetima. U nadi da će spriječiti srpski i hrvatski nacionalizam od zaživljavanja u Bosni i Hercegovini, te da bi pridobili lojalnost pravoslavaca i katolika u Bosni i Hercegovini, oni su ohrabrivali istraživanje jedinstvene historije Bosne i Hercegovine i romantizirano prikazivali njene kulturne tradicije. Između ostalih institucija, oni su ustanovili i Zemaljski muzej u Sarajevu da bi očuvali srednjovjekov-

ne stećke i druge predmete kulturnog naslijeđa iz bosanskohercegovačke prošlosti.

Iako su austrijski napori proizveli značajne i opipljive rezultate u vidu kulturnih i obrazovnih institucija u Bosni i Hercegovini, *bošnjaštvo* nije uzelo maha među stanovništvom. Identifikacija sa etno-religijskim zajednicama je već isuviše uznapredovala da bi se značajan broj Bosanaca i Hercegovaca odrekao svog nacionalnog identiteta u korist regionalnog patriotizma. Umjesto da služe kao protuteža srpskim i hrvatskim nacionalističkim utjecajima, tradicionalne vjerske hijerarhije često su bile katalizator za nacionalne političke pokrete koji su se suprotstavljali politikama austrijske vlade. Kallayevi napori da suzbije opoziciju nisu spriječili razvoj političkih pokreta; kada je Kallay umro 1903. godine, nacionalne grupe bile su jače nego ikad, glasno zahtijevajući autonomiju za svoje pripadnike i više učešća u vlasti.

Druga faza austrougarske politike prema bosanskohercegovačkim grupama počinje 1903. godine, nakon smrti Benjamina von Kallaya i imenovanja njegovog zamjenika, Ištvana von Buriana, na mjesto zajedničkog ministra finansija. Taj period je potrajao do izbijanja rata 1914. godine. Pod Burianovom vladavinom, organi vlasti su postepeno liberalizirali svoje politike i počeli tolerirati politički aktivizam i njegovo izražavanje u širim okvirima. Bosancima i Hercegovcima dozvoljeno je da oforme političke partije, da izdaju niz različitih novina i da javno koriste nazive svojih nacionalnosti. Vlada je pregovarala sa predstavnicima svih većih stranaka i dozvolila značajnu vjersku i kulturnu autonomiju i bosanskim Srbima i bosanskim muslimanima. Godine 1908, nakon što je trideset godina održavala pravnu fikciju da Monarhija samo upravlja pokrajinama u ime evropskih sila, Austro-Ugarska je i formalno proglasila aneksiju Bosne i Hercegovine. Iako je ovo pokrenulo lavinu diplomatskih protesta od strane velikih sila i izazvalo dosta antagonizma od samih Bosanaca i Hercegovaca, kriza se vremenom smirila i prošla bez oružanog sukoba. U naredne dvije godine, velike sile, Osmansko carstvo i sve veće bosanskohercegovačke političke partije formalno su priznale aneksiju, otvorivši time put kratkoj eri ustavnosti u Bosni i Hercegovini koja je trajala od 1910. do 1914. godine. Austrijski zvaničnici su 1910. godine donijeli ustav, sazvali parlament i dozvolili održavanje izbora, koji su bili zasnovani na uskom pravu glasa, kao

i kompleksnom sistemu *kurija* koji je osiguravao zastupljenost nacionalnih političkih partija i garantirao vodeću ulogu za kandidate iz srednje i više klase. Sa ovakvim odredbama, Austrijanci su se nadali da će odnjegovati umjerene partije kojima je lako upravljati i koje gaje simpatije prema interesima Monarhije.

U trećoj fazi, austrijske vlasti su izvršile represiju nad jednom etno-nacionalnom grupom, bosanskim Srbima, što je trajalo od 1914. do propasti Monarhije 1918. godine (dodatna diskusija o ovom pitanju nalazi se na kraju ovog poglavlja). Ovaj radikalni zaokret u politici potjecao je iz sumnje da bosanski Srbi žele podrovati austrijsku vlast tokom rata.

Prve dvije faze austrougarske politike prema nacionalnostima u BiH su u različitim aspektima podsjećale na Titov i komunistički pristup jugoslavenskom i bosanskohercegovačkom nacionalnom pitanju u vrijeme socijalističke Jugoslavije (1945-1991). Baš kao što se i Kallay nadao da će se uspostaviti bosanskohercegovačka nacionalnost, Tito se nadao razvoju jugoslavenske lojalnosti umjesto ponovnog osnaživanja partikularnog nacionalizma. Kada su se te nade pokazale uzaludnim, oba ova režima su napravila zaokret u smislu tolerancije nacionalno-političkog aktivizma u širim okvirima prihvatljivosti, iako su ova dva režima različito definirala te granice.

Treća faza austrougarske politike, faza represije jedne grupe, nikada nije provedena u vrijeme socijalizma. Mada se represija iz austrougarskog perioda u svom obimu nije nikada približila genocidnim kampanjama ustaškog režima u Drugom svjetsku ratu niti praksama etničkog čišćenja koje su se javile tokom rata u Bosni i Hercegovini 1992. godine i kasnije.

Moderni politički pokreti u Bosni i Hercegovini

Relativna ekonomska i društvena zaostalost Bosne i Hercegovine u drugoj polovini XIX stoljeća odražavala se i u javnom životu: političke stranke, formalne organizacije, novine, dobro formulirane ideologije i druge odlike današnjeg političkog života bile su brojnije i naprednije u susjednim hrvatskim i srpskim zemljama nego u Bosni i Hercegovini kada je Austro-Ugarska započela svoju okupaciju 1878. godine. Uprkos snažnom ohrabrivanju

Karta 6.1 – Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (1878-1918)

aktivista iz inostranstva u slučaju Srba i Hrvata, politički nacionalizam u Bosni i Hercegovini na razmeđu XIX i XX stoljeća, u smislu organiziranog političkog pokreta, razvijao se vrlo polako i neujednačeno.[6]

Bosanski Srbi

Pravoslavne crkveno-školske općine postale su značajne lokalne institucije u posljednjim godinama Osmanskog carstva. Zahvaljujući sredstvima i pomoći iz Srbije, ove školske općine pružale su obrazovanje i održavale

[6] Za više detalja u pogledu političkih pokreta tokom austrijske vladavine vidi djelo Roberta Donia-e, *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Herzegovina, 1878-1914* (Boulder, Colorado: East European Monographs, 1981).

crkvene objekte najbolje kako su mogle. One su doživjele procvat tokom austrijske vladavine i postale osnovom prvog modernog političkog organiziranog pokreta u Bosni i Hercegovini, pokreta za srpsku crkveno-školsku autonomiju.

Vođe srpske općine u Mostaru, protestirajući protiv zakona kojim se uvodila vojna obaveza u Bosni i Hercegovini, svoju prvu peticiju austrijskim vlastima uputili su 1881. godine, ali ovaj pokret nije zadobio široku podršku do kraja 1890-tih godina. Mostarskim Srbima, koji su otpočeli ovu borbu, pridružuju se predstavnici crkveno-školskih općina iz svih glavnih regiona Bosne i Hercegovine. Oni su pisali peticije, pregovarali sa vladom, počeli štampati novine "Srpska riječ" i održavali skupove s ciljem zadobivanja srpske podrške u različitim gradovima. Nakon dugotrajne borbe, njihovi napori rezultiraju sporazumom sa vladom i u septembru 1905. godine režim donosi zakon kojim se srpskim crkveno-školskim općinama odobrava autonomija u cijeloj Bosni i Hercegovini.

Srpski pokret za autonomiju je, osim postizanja svog deklariranog cilja – školske i crkvene autonomije, srpskoj zajednici u Bosni i Hercegovini pružio političko iskustvo, iskristalizirao priznate lidere, organizirao štampanje novina i donio prvu formalnu političku organizaciju. U isto vrijeme, pokret za autonomiju je mobilizirao brojne pravoslavce i naveo ih da o sebi razmišljaju kao o Srbima. U oktobru 1907. godine, ohrabreni liberaliziranim austrijskim stavovima prema političkom izražavanju, srpski aktivisti su sazvali i formalno uspostavili *Srpsku narodnu organizaciju* (SNO). Ovo je bila krovna organizacija koja je uključivala tri frakcije. SNO je opstao kao najjača srpska stranka i u Saboru, koji je uspostavljen 1910. godine, i uspjela je dobiti sva mjesta predviđena za Srbe, njih ukupno trideset i jedno. Podražavajući argumente nacionalista iz same Srbije, SNO je u svom političkom programu smiono izjavio da je Bosna i Hercegovina srpska zemlja, a da su bosanski muslimani po nacionalnosti Srbi koji su prihvatili islam.

Poput drugih vodećih nacionalnih stranaka u austrijskom periodu, SNO se oslanjao na prilično usku društvenu bazu. Iako je većina srpskih seljaka podržavala stranku, SNO je ušao u koaliciju sa vodećim muslimanskim zemljoposjednicima u Saboru i uzdržao se od zahtjeva za provođenjem agrarne reforme, s ciljem dokidanja teških nameta kojima su bili

podvrgnuti kršćanski kmetovi. Ipak, ta stranka je bila glasnija nego što su se austrijske vlasti nadale i nastavila se zalagati za *srpsku stvar* u Saboru i u štampi. SNO je postao temelj za buduće nacionalne stranke bosanskih Srba u Kraljevini Jugoslaviji.

Bosanski Hrvati

Kako je srednju društvenu klasu Bosne i Hercegovine predstavljao manji broj katolika nego pravoslavaca, hrvatski nacionalni pokret je imao slabiju društvenu bazu nego srpski pokret. Bez institucija koje je imala Pravoslavna crkva, poput crkveno-školskih općina koje bi premostile sekularne i vjerske interese, hrvatski politički pokreti nastajali su među intelektualcima, malom ali rastućom srednjom klasom i franjevcima.

Za vodstvo su se borile dvije frakcije. Prva, koja je bila liberalna i čiji su pripadnici dolazili iz srednje klase i bili sekularni, promovirala je program koji je u mnogim aspektima predstavljao hrvatski pandan umjerenih nacionalističkih ideala SNO-a. U februaru 1908. godine, mala grupa hrvatskih katolika sastala se u blizini Travnika i osnovala Hrvatsku narodnu zajednicu (HNZ). Program njihove stranke tvrdio je da su Bosna i Hercegovina hrvatske zemlje, da su muslimani Hrvati, i tražio je ujedinjenje sa Hrvatima u drugim dijelovima Monarhije. Tako su ovi Hrvati bili u suglasju sa drugim liberalnim grupama u samoj Hrvatskoj u svojoj potrazi za inkluzivnim južnoslavenskim rješenjem nacionalnog pitanja u Monarhiji. Ovo gledište je bilo poznato pod nazivom *trijalizam.* (Trijalizam je predstavljao ideju o ujedinjenju južnoslavenskih zemalja pod pokroviteljstvom habsburškog cara s ciljem konstituiranja treće, južnoslavenske jedinice u Monarhiji, pored dva već postojeća dijela, mađarskog i austrijskog). Priznajući da Hrvati nikada ne mogu predstavljati većinu u Bosni i Hercegovini, HNZ je pokušavala koalirati sa strankom bosanskih muslimanskih zemljoposjednika i, u cilju promoviranja ove koalicije, izbjegavala je zahtijevati okončanje seljačkih nameta.

Druga linija u hrvatskoj politici, koju je predstavljao nadbiskup Josip Stadler, insistirala je na katoličanstvu kao osnovi ličnog identiteta svih Hrvata. Žestok zagovornik katoličke propagande i širenja katoličke vjere, Stadler je u januaru 1910. godine uspostavio Hrvatsku katoličku udrugu

(HKU). Program njegove stanke je naglašavao crkvene ideale i vjersku isključivost. Uzimajući u obzir predanost ove stranke katoličanstvu i njene napore da se muslimani preobrate na katoličku vjeru, koalicija sa muslimanskim političkim grupama nije bila vjerovatna.

Na izborima za bosanskohercegovački Sabor 1910. godine, liberalna HNZ je osvojila dvanaest mjesta, a Stadlerova klerikalna partija je osvojila samo četiri, odražavajući značajnu većinsku podršku sekularnom nacionalističkom pristupu HNZ-a. U početku, hrvatske stranke su bile isključene iz vladajuće koalicije, koja je uspostavljena između bosanskih muslimana i Srba, ali 1911. godine oformljena je nova hrvatsko-muslimanska koalicija koja se održala do raspuštanja Sabora u junu 1914. godine.

Bosanski muslimani

Na platformama svojih dominantnih stranaka i srpski i hrvatski nacionalisti su promovirali identične ali dijametralno suprotstavljene tvrdnje. I jedni i drugi insistirali su na tome da su bosanski muslimani dio njihove nacije. Bez uključivanja muslimana, ni Srbi ni Hrvati nisu mogli uspostaviti demografsku većinu u Bosni i Hercegovini. Bez muslimana, svaka od ovih grupa morala je pribjeći (kao što to i danas čine) kompliciranijim historijskim geopolitičkim argumentima da bi održala svoje nacionalističke ciljeve. Obje ove strane su željele i, zapravo, trebale bosanske muslimane. Ovo je bila stvarnost post-osmanske Bosne i Hercegovine do 1992. godine kada su ekstremisti, i među Srbima i među Hrvatima, uspjeli da prevladaju: u tom trenutku niko nije želio muslimane. Srpski i hrvatski ekstremisti su odlučili, svaki za sebe i na užasavanje ostatka svijeta, da će demografsku nadmoć ostvariti protjerivanjem muslimana i stvaranjem stalnih izbjeglica u Evropi.

Druga konstanta u bosanskohercegovačkom političkom životu, koja se održala do danas, jeste da bosanski muslimani ne mogu dugo preživjeti bez saveza ili koalicije sa većim južnoslavenskim nacionalnim partnerom. Više puta tokom proteklog stoljeća, oni su se našli u središtu političkog života, pružajući podršku centru u Bosni i Hercegovini ili Jugoslaviji, opirući se centrifugalnim silama. Iako je zasigurno i među muslimanima bilo netolerancije i povremene sklonosti ka učešću u opozicionim koalicijama

u parlamentarnim situacijama, dominantna tema u politici bosanskih muslimana je njihova težnja za ostvarivanjem trajnog, stabilnog političkog balansa snaga i podrške multinacionalnim državama koje bi zaštitile njihove interese. Od austrijske ere do današnjeg doba, bosanski muslimani su preživjeli kao sposobni i pragmatični graditelji koalicija, kao grupa koja je u koaliciji odnosila prevagu na izborima i koja je imala najviše da izgubi. Iako su često igrali ključnu ulogu u formiranju funkcionalnih koalicija, oni su također među drugim Južnim Slavenima stekli nesretnu reputaciju kao cinični oportunisti.

Kraj osmanske vladavine predstavljao je šok za mnoge bosanske muslimane. Iako su oni govorili na svom slavenskom jeziku i povremeno se suprotstavljali vladavini iz Istanbula, muslimanski zemljoposjednici sebe su smatrali integralnim dijelom privilegirane elite koja je dominirala Osmanskim carstvom. Perspektiva života pod kršćanskim, zapadnim, okupatorom u mnogima je izazivala strah. U prvim godinama austrijske okupacije, hiljade ljudi je emigriralo iz Bosne i Hercegovine, seleći se prema istoku, u Istanbul i u druga područja koja su i dalje bila pod osmanskom vladavinom. Neki emigranti su politički agitirali protiv austrijske politike i održavali veze sa muslimanima koji su ostali u Bosni i Hercegovini.

Poput bosanskih Srba, muslimani su 1890-tih godina postali zabrinuti za opstanak svojih vjerskih, obrazovnih i kulturnih institucija i pokreću pitanje autonomije. Njihova zabrinutost je bila rezultat, između ostalog, agresivnih napora nadbiskupa Stadlera i njegovih katoličkih sljedbenika da muslimane preobrate na kršćanstvo. U mnogim slučajevima, ova obraćenja su bila u vezi sa potencijalnim miješanim brakovima i drugim situacijama društvene koristi. Iako su Stadlerovi napori urodili tek ograničenim uspjehom, oni su ipak potaknuli muslimane na političku akciju u odbrani njihove vjere i integriteta njihove etno-religijske zajednice.

Godine 1899. šesnaestogodišnja muslimanka Fata Omanović nestala je iz svog sela pored Mostara - pobjegla u Dalmaciju pod zaštitom Crkve - i prešla na katoličanstvo da bi se udala za katoličkog prosca. Kada su nadbiskup Stadler i drugi katolički zvaničnici odbili da otkriju njenu lokaciju, mostarski muslimani su zahtijevali da se vlada umiješa i vrati djevojku njenoj porodici. Pod vodstvom muftije Ali Fehmija Džabića, mostarski

muslimani pripremaju peticije i šalju delegacije austrougarskim vlastima – zahtijevajući veću kontrolu nad svojim obrazovnim i kulturnim institucijama u kojima su obrazovali svoju djecu. Strogi i pobožni muftija je tako pritužbe mostarskih muslimana pretvorio u borbu za vjersku čistoću i islamsku pravovjernost.

Ovaj pokret je uskoro privukao podršku muslimanskih zemljoposjednika i muslimana koji su živjeli u bosanskohercegovačkim gradovima. U skladu sa Kallayevom politikom suzbijanja političkih aktivnosti svake vrste, austrijski režim je vršio pritisak i zastrašivanje vođa ovog pokreta. Godine 1902, muftija Džabić je otišao u Istanbul da bi protestirao protiv zlostavljanja vlasti. Nakon toga, austrougarske vlasti su ga proglasile neovlaštenim iseljenikom i zabranile mu povratak, pa su ovaj pokret preuzeli muslimanski zemljoposjednici koji su zahtijevali da vlada poštuje njihova prava prikupljanja dadžbina od seljaka.

Nakon Kallayeve smrti i Burijanovog imenovanja 1903. godine, tolerantniji pristup vlade političkom aktivizmu doveo je do pregovora sa vođama pokreta. Muslimanski pregovarači su tražili uspostavu odvojenih autonomnih islamskih institucija za zaštitu interesa svih bosanskih muslimana. Nakon godina povremenih pregovora, u maju 1909. godine, režim je donio Šta*tut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini* kojim su zadovoljeni gotovo svi muslimanski zahtjevi, uključujući i pitanje tzv. menšure (duhovne investiture) reis-ul-uleme. Nakon toga inauguriran je novi reis-ul-ulema. Reis je bio lider islamske zajednice sa odgovornošću za očuvanje kulturnih i vjerskih institucija. Pored toga, Štatutom je omogućeno da islamskim dobrotvornim fondacijama, poznatim pod nazivom *vakufi*, autonomno upravljaju vakufska povjerenstva koju bira muslimansko stanovništvo. Ove institucije su postale stalnim dijelom života bosanskohercegovačkih muslimana i preživjele su, iako uz značajne promjene, sve do današnjeg dana.

Braneći principe islamskog prava i štiteći integritet muslimanske zajednice, muslimanska elita je uspješno mogla tvrditi da zastupa interese svih muslimana, među kojima su zeljoposjednici bili manjina. Istovremeno, muslimanski zemljoposjednici, koji su preuzeli vodstvo u autonomnom pokretu, tvrdili su da islamsko pravo treba primjenjivati u odnosima između zemljoposjednika i seljaka koji obrađuju njihovu zemlju.

Štatut o autonomnoj upravi u vjerskim i vakufsko-mearifskim poslovima bio je više od običnog trijumfa islamske vjerske zajednice; on je također osigurao očuvanje zemljoposjedničke klase bosanskohercegovačkih muslimana i njenih privilegija. Uprkos beneficijama koje su uspjeli osigurati za zemljoposjedničku klasu, pregovarači su zadržali podršku muslimanskih seljaka i nižih klasa iz urbanih područja. Muslimanski pokret za autonomiju je također ustanovio presedan da su vjerski zahtjevi jedne zajednice, iako često važni za otpočinjanje političkog djelovanja, ipak podređeni sekularnim interesima muslimanskih političkih lidera. Ovo se ponovilo više puta tokom XX stoljeća i značilo je da su bosanskohercegovački muslimani postali uglavnom sekularna zajednica bez sklonosti ka usvajanju vjerskog fundamentalizma koji je privlačio muslimane na drugim područjima.

U decembru 1906. godine, bosanskohercegovački muslimanski zemljoposjednici su ustanovili formalnu političku partiju, Muslimansku narodnu organizaciju (MNO). Baš kao što je SNO bio direktni potomak srpskog pokreta za autonomiju, tako je i MNO predstavljao formalno otjelovljenje vodstva koje je kontroliralo muslimanski pokret za autonomiju od 1900. godine. MNO i njegov nasljednik nakon 1918. godine, Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO), dominirali su politikom bosanskih muslimana do 1941. godine.

Lideri MNO-a su bili uvrijeđeni i uznemireni odlukom Austrije da izvrši aneksiju Bosne i Hercegovine 1908. godine. U februaru 1910. godine, nakon brojnih previranja, ova partija je bila posljednja među glavnim nacionalnim strankama u Bosni i Hercegovini koja je formalno priznala austrijski svršeni čin. Ova deklaracija lojalnosti otvorila je vrata za učešće muslimana u bosanskom Saboru. U izborima za Sabor, koji su održani 1910. godine, MNO je dobio sva mjesta predviđena za muslimane, njih ukupno 24. Kao i u pregovorima za kulturnu autonomiju, primarna misija MNO-a je bila zaštita zastarjelih privilegija muslimanskih zemljoposjednika protiv zahtjeva kršćanskih seljaka za agrarnom reformom.

Nakon što su osigurali vjersku i kulturnu autonomiju i podršku vlade za privilegije zemljoposjednika, bosanski muslimanski lideri su postali najlojalnija podrška austrijskom režimu u Bosni i Hercegovini tokom kratkog, ali veoma burnog, doba ustavnosti pod vladavinom Monarhije

(1910-1914). U prvoj godini, muslimani su bili u savezu sa SNO, čiji su lideri nedosljedno pristali da pitanje agrarne reforme ostave van dnevnog reda. Ovaj savez je okončan 1911. godine nakon seljačkog ustanka koji je bio usmjeren protiv muslimanskih zemljoposjednika; lideri MNO-a su sumnjali da su srpski nacionalisti pokrenuli ovu bunu. Godine 1911. muslimansko vodstvo, vjerno svojoj historijskoj misiji čuvara koalicije u podršci centralnoj vlasti, zaključilo je savez sa Hrvatskom narodnom zajednicom. Zauzvrat, Hrvati su pristali da se ne protive održanju privilegija muslimanskih zemljoposjednika. Srbi su otišli u opoziciju i ostali opoziciona stranka do kraja ere ustavnosti, ohrabreni uspjesima susjedne Srbije u balkanskim ratovima 1912. i 1913. godine.

Sjednice Bosanskog sabora uskoro su se pretvorile u burne konfrontacije. Uvrede, aktivna opstrukcija i napuštanje sjednica su postali uobičajeni oblici političkog neslaganja. Ustavni život u Bosni i Hercegovini je imao veoma buran početak.

Bosanski muslimani i nacionalna mobilizacija

Kako je Bosna i Hercegovina ulazila u modernu političku eru, mnogi srpski i hrvatski nacionalisti su se udvarali muslimanima u nadi da će neki od njih, ili svi, prihvatiti srpski odnosno hrvatski nacionalni identitet. Ove kampanje nacionalne mobilizacije dale su ograničene rezultate kako tokom austrijskog perioda tako i u doba Kraljevine Jugoslavije. S druge strane, konačni neuspjeh ovih napora jasno govori o dubini muslimanskog identiteta u postosmanskom periodu.

Neke muslimanske aktiviste i intelektualce je privlačila srpska odnosno hrvatska nacionalnost. Većina muslimana je svoj vlastiti identitet izražavala konfesionalno, ostavljajući pitanje svog nacionalnog identiteta otvorenim još dugo nakon početka ere socijalizma. Posljedica toga je da su Srbi i Hrvati, svaki sa svoje strane, ostavili otvoren poziv muslimanima da se deklariraju kao Srbi ili kao Hrvati. Iako je relativno malo muslimana odlučilo da se tako deklarira, oni koji jesu, obično su bili intelektualci ili politički aktivisti visokog profila. Ona nacionalnost koja ih je zadobila vrlo često je ovakve deklaracije javno slavila kao dokaz vlastite snage i superiornosti.

Općenito, više muslimana se deklariralo kao Hrvati prije početka XX stoljeća. Mnogi su bili mladi intelektualci, obrazovani u Zagrebu ili Beču, gdje su bili izloženi hrvatskim nacionalnim idejama. Međutim, nakon 1900. godine popravio se međunarodni položaj neovisne Srbije i srpska opcija je počela privlačiti više muslimana.

Nacionalno deklariranje bosanskohercegovačkih muslimana pokazalo se prolaznim i plitkim. Muslimani su prelazili sa jednog nacionalnog identiteta na drugi istom lakoćom kojom jedan Amerikanac promijeni političku stranku. Oni koji su se deklarirali kao Srbi ili Hrvati ipak su zadržali svoj temeljni identitet muslimana i pripadnika islamske vjerske zajednice. Iako su tokom određenog vremena bili aktivni u srpskim odnosno hrvatskim organizacijama, većina njih također je nastavila sa političkim aktivnostima u muslimanskim grupama, igrajući tako taktički dvojnu ulogu. Čak i na vrhuncu hrvatsko-muslimanske saradnje tokom 1911. godine, MNO je eksplicitno odbacio hrvatski nacionalistički program koji je pozivao na to da Bosna postane dio Hrvatske.

Nacionalna obojenost srpskim ili hrvatskim bojama postala je prihvatljiva, čak i rasprostranjena odlika među muslimanskim političarima i intelektualcima od kraja austrijskog perioda do vremena socijalističke Jugoslavije. Među muslimanima koji su izabrani u Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Jugoslavije u novembru 1920. godine, 13 ih se deklariralo kao Hrvati, 5 kao Srbi, jedan kao Jugoslaven, jedan kao Bosanac, a četverica se nisu izjasnila.[7] Međutim, do 1970-tih, sve manje muslimana se izjašnjavalo kao Srbi ili Hrvati. Neki srpski i hrvatski nacionalisti ipak su se držali uvjerenja da bosanski muslimanski intelektualci, uprkos javnom poricanju, tajno osjećaju nacionalni afinitet za Srbe ili za Hrvate.

Neuspjeh Srba i Hrvata da inspiriraju značajnu lojalnost za svoje ciljeve među bosanskim muslimanima, zajedno sa jasnom tendencijom muslimana da se organiziraju odvojeno u cilju ispunjavanja vlastitih političkih interesa, pokazuje da je odvojeni bosansko-muslimanski identitet već 1900. godine bio duboko ukorijenjen i da nije mogao biti uključen u hrvatske, odnosno srpske, nacionalne pokrete. Mnogi muslimani nisu vidjeli nekom-

[7] Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (Sarajevo: Svjetlost, 1967), str. 111.

patibilnost između svog identiteta kao bosanskih muslimana i ležernog prihvaćanja srpske ili hrvatske nacionalne obojenosti, no takvo prihvaćanje nije mnogo utjecalo na izmjenu njihove osnovne političke privrženosti i ponašanja kao bosanskih muslimana. Neke muslimane je odbijao nacionalistički intenzitet srpskih i hrvatskih političkih lidera, pogotovo onih koji su insistirali na tome da je religija (pravoslavlje za Srbe, katoličanstvo za Hrvate) neodvojivi dio nacionalnog identiteta. Pa ipak, sve dok socijalistički period nije dobro uznapredovao, većina muslimana tvrdoglavo se opirala prijedlozima da vlastiti identitet definiraju u nacionalnim terminima, birajući umjesto toga sklanjanje u okrilje konfesionalnog identiteta zasnovanog na historijskim temeljima i kulturnoj tradiciji.

Narodni ustanci i bune

Pored širokih političkih pokreta koji su doveli do osnivanja parlamentarnih stranaka, nasilni događaji su se sporadično javljali na bosanskohercegovačkom historijskom pejzažu u XIX i početkom XX stoljeća. Većinu ovih obračuna karakterizirali su socijalni sukobi, obično pobune seljaka zbog ekscesa bosanskih muslimanskih zemljoposjednika i protivljenje osmanskoj odnosno austrijskoj vlasti. Čisto etnički i nacionalni sukobi i nasilje bili su nepoznanica do početka XX stoljeća.

Uzurpacije prava seljaka bile su uobičajene u Bosni i Hercegovini, uprkos osmanskim naporima da se provedu reforme – u zakonima i dekretima iz 1839, 1856. i 1858. godine – i da se ozakone prava seljaka, te da se ograniči grabežljivost muslimanskih zemljoposjednika. Seljaci su se krajem osmanske vladavine pobunili nekoliko puta. Zemljoradnici i stočari istočne Hercegovine, koja je graničila sa Crnom Gorom, bili su posebno nepokorni. Oni su igrali vodeću ulogu u velikoj buni 1875. godine koja je dovela do rusko-turskog rata i konačno do propasti osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini.

Kao što je spomenuto ranije, austrijska vojna okupacija 1878. godine izazvala je značajan otpor od strane bosanskih snaga pod vodstvom muslimana. Iako su Austrijanci na kraju pobijedili, pokazalo se da je posebno teško smiriti istočnu Hercegovinu. U pokušaju da generira podršku za svoju vladavinu, austrijski režim je dozvolio domaćim snagama da zadrže

vlastite zapovjednike. Godine 1881, Austrijanci su objavili da će se vojna obaveza proširiti na okupirane zemlje, na što se istočna Hercegovina opet digla na ustanak. Iako je glavni otpor slomljen do 1882. godine, borba sa hajducima i bandama istočne Hercegovine nastavljena je tokom naredne decenije. Seljaci u Bosni su se ponovno pobunili 1910. godine zbog razočaranosti slabim austrijskim naporima da se provede agrarna reforma iz 1906. godine, koja se svodila na izračunavanje prosječnih seljačkih nameta tokom nekoliko godina bez njihove eliminacije. Lideri MNO-a su sumnjali da su srpski nacionalisti pokrenuli bunu.

Karta 6.2 – Politička karta Balkana pokazuje teritorijalna osvajanja Srbije u Balkanskim ratovima (1912-1913)

Početkom XX stoljeća pojačala su se trvenja između Austrije i neovisne Srbije što je ohrabrilo bosanske Srbe i destabiliziralo njihovu parlamentarnu koaliciju sa bosanskim muslimanima. Godine 1906, u neuspješnom pokušaju da se Srbija prisili na odustajanje od ekonomskog pakta sa Bugarskom, Habsburška monarhija je zatvorila svoje granice za stoku iz

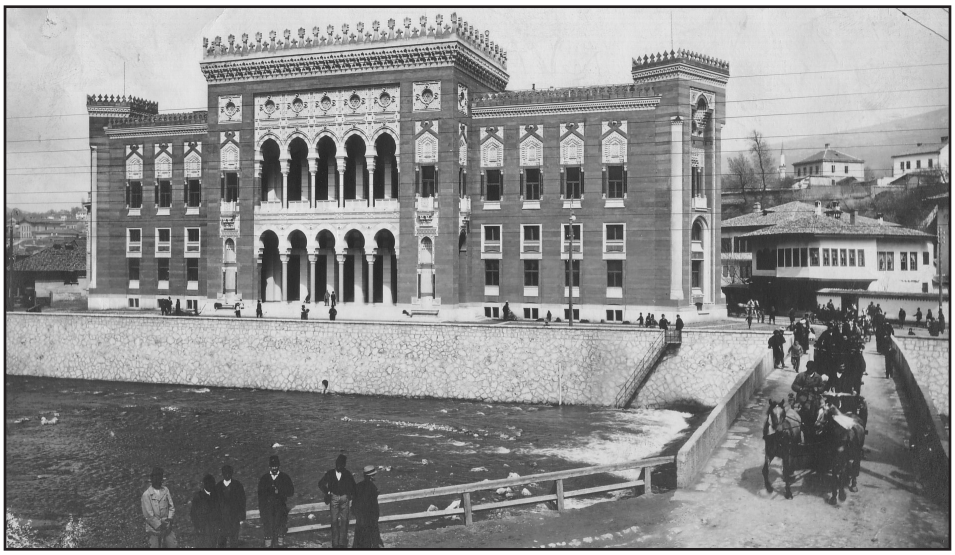

Sl. 6.2 –Sarajevska Vijećnica je bila zgrada gradske uprave i gradske administracije Sarajeva pod austrougarskom vlašću, kasnije je služila kao naconalna i univerzitetska biblioteka. Zgrada i fond biblioteke su spaljeni 1992. godine od strane VRS.

Srbije. Kriza zbog aneksije Bosne i Hercegovine iz 1908. godine završila je austrijskom diplomatskom pobjedom, ali je dodatno pogoršala tenzije između Monarhije i Srbije. U balkanskim ratovima 1912. i 1913. godine, Srbija je gotovo udvostručila svoju teritoriju na račun Osmanskog carstva. Kada su ovi ratovi prošli bez austrijskog vojnog angažmana, mnogi Južni Slaveni su zaključili da je Austrija precijenjena kao vojna sila i počinju prezirati Habsburšku monarhiju.

Do 1914. godine, međunarodni događaji odjekivali su Bosnom i Hercegovinom sa više negativnog utjecaja nego ikada ranije. Balkanski ratovi označili su početak perioda stalne agitacije u područjima Bosne i Hercegovine uz granicu sa Srbijom i Crnom Gorom. Austrijska granična straža zaustavljala je infiltratore koji su nosili bombe, puške i propagandu. Policija je presrela dobro naoružane Bosance sa materijalom i uniformama iz Srbije i Crne Gore. Bande razbojnika su ulazile u okršaje sa austrijskim graničnim patrolama, nakon čega bi nekažnjeno pobjegli u planinska skloništa susjednih država. U ovim ruralnim pograničnim područjima, nemiri uoči Prvog svjetskog rata sastojali su se od mješavine nezadovoljstva seljaka, razbojništva i srpske nacionalističke agitacije.

Omladinski pokret i atentat na Franza Ferdinanda

Bez ikakve sumnje, najzloglasniji nasilni događaj u bosanskohercegovačkoj historiji je atentat na austrijskog nadvojvodu Franza Ferdinanda u Sarajevu, 28. juna 1914. godine. Nadvojvoda je bio prijestolonasljednik carskog habsburškog trona Franza Josefa koji je u tom trenutku vladao već šezdeset i šest godina. Srpski nacionalisti sumnjali su da nadvojvoda gaji simpatije prema trijalizmu. S obzirom da je takav program sam po sebi implicirao sprečavanje daljih teritorijalnih širenja neovisne Srbije, atentatori su nadvojvodu smatrali opasnim za srpske nacionalne aspiracije.

Od osam počinitelja, njih sedmerica su bili bosanski Srbi; osmi je bio bosanski musliman. Svih osam je uhapšeno; de facto atentator, Gavrilo Princip, umro je od tuberkuloze u habsburškom zatvoru u Theresienstadtu 1918. godine. Austrijski istražitelji otkrili su da su atentatori bili članovi *Mlade Bosne,* tajne đačke organizacije koja je održavala veze sa *Crnom rukom* – tajnim srpskim društvom – i sa grupom poznatom pod nazivom *Narodna odbrana. Crna ruka*, čiji su pripadnici uključivali i niz visokih vojnih oficira Srbije, osigurala je oružje, obuku i podršku atentatorima. Uprkos njihovim vezama sa srpskim tajnim društvima, sami urotnici bili su Bosanci. Mnogi od njih bili su povezani sa rastućim đačkim pokretima u Mostaru i Sarajevu koji su osuđivali konvencionalne političke stranke u Bosni i Hercegovini kao plašljive i kompromitirane saradnjom sa Austrijancima.

Atentat je pokrenuo val nasilnih antisrpskih demonstracija u sarajevskoj čaršiji. Razjarene grupe bosanskih muslimana i Hrvata-katolika, u početku nesputane policijskom intervencijom, pretukle su neke bosanske Srbe i opljačkale njihove dućane. U Bosanskom saboru većinske stranke donijele su rezoluciju kojom se osuđuje atentat. Vlada je zatim raspustila Sabor koji se više nikada nije sastao. Tako je završio austrijski pokušaj uspostavljanja državnog političkog poretka u Bosni i Hercegovini zasnovanog na ustavu i ograničenoj parlamentarnoj vladavini.

Rat i propast Habsburške monarhije

Ubistvo nadvojvode nije odmah rezultiralo ratom između Habsburške monarhije i Srbije, a kamoli svjetskim sukobom. Rizik izbijanja svjetskog rata

ležao je u činjenici da su oba protivnika bila čvrsto povezana sa jednim od dva konkurentna evropska saveza; lokalni sukob je tako lako mogao eskalirati u evropski rat u kojem bi se Njemačka, Austro-Ugarska i njihovi saveznici (Centralne sile) našle u ratu protiv Francuske, Engleske i Rusije (sile Antante). Sukob je planuo 23. jula 1914. godine, kada je Austro-Ugarska isporučila ultimatum od deset tačaka sa rokom od 48 sati i zahtjevom da se izvrši suzbijanje antiaustrijskih aktivista iz Srbije kao i zahtjevom za učešće u istrazi o atentatu u samoj Srbiji.

Odgovor srpske vlade je bio pravovremen i iznenađujuće pomirljiv. Srbija je pristala na suzbijanje djelovanja antiaustrijskih grupa i izdavanja neprijateljski nastrojenih publikacija, kao i hapšenje određenih agitatora koji su poimence navedeni u austrijskom ultimatumu. Srbi su nadalje pristali da Austriju informiraju o toku istrage o atentatu, ali su odbili da prihvate direktno austrijsko učešće, navodeći kao razlog ugrožavanje vlastitog suvereniteta. Ignorirajući žestoke napore evropskih diplomata da se održi mir i očigledan poziv Srbije na dalje pregovore, stranka, koja se u Beču zalagala za rat, ubijedila je ostarjelog cara, Franza Josefa, da kazni Srbe. Austrijanci su objavili rat Srbiji 28. jula. Rusija je počela sa općom mobilizacijom 1. augusta, a Njemačka je vrlo brzo objavila rat Rusiji i Francuskoj. Nekoliko dana kasnije njemačke trupe su ušle u Belgiju. Sve zaraćene strane su očekivale da će doći do brzog razrješenja i vraćanja u normalu; umjesto toga, rat je postao skup i ogorčen sukob koji je potrajao duže od četiri godine.

U prvom udaru na balkanskom bojištu, prelaskom preko Drine iz Bosne i Hercegovine, habsburške trupe su izvršile invaziju na Srbiju 11. augusta. Uprkos početnim austrijskim uspjesima, srpske snage su ih ubrzo potisnule. U drugoj ofanzivi, Austrijanci su se još jednom pokazali nesposobnim da poraze srpske snage i, do decembra 1914. godine, Srbi su uspjeli očistiti svoju teritoriju od austrijskih snaga. Ipak, ne samo da su pretrpjeli velike gubitke na vojnom polju, već je na stotine hiljada Srba postalo žrtvom epidemije tifusa koja je izbila u junu 1914. i trajala do 1915. godine.

U oktobru 1915, kolo sreće se dramatično okrenulo protiv Srbije. Zajednička njemačko-austrijsko-bugarska operacija je dovela do pokoravanja Srbije, a Centralne sile su u naredne tri godine okupirale zemlju. U užasnim zimskim uvjetima, ostaci srpske vojske su se uputili na herojski marš

kroz Crnu Goru i Albaniju, suprotstavljajući se usput i albanskim napadima, da bi stigli do jadranske obale. Odatle su zaplovili ka grčkom otoku Krfu. U konačnoj ofanzivi saveznika koncem Prvog svjetskog rata, koja je krenula iz Soluna, ove trupe su povele kampanju protjerivanja Centralnih sila iz Srbije po treći put.

Osim kratkih angažmana u istočnoj Bosni, zaraćene strane nisu provodile velike operacije na bosanskohercegovačkom tlu. Međutim, nakon atentata na nadvojvodu, postupci habsburške vlasti bili su u znatnoj mjeri pooštreni. Naime, bosanski seljaci su podvrgnuti obaveznom rekviriranju usjeva da bi se snabdjele trupe i nahranilo stanovništvo u gradovima Monarhije. Bosanci su služili u carskim snagama, a neki vojnici, uglavnom bosanski Srbi, pobjegli su u egzil i pridružili se srpskoj vojsci kao dobrovoljci.

Tokom rata, austrijske vlasti su upotrebljavale široke represivne mjere protiv Srba koje su smatrali petom kolonom, posvećenoj uništavanju Habsburške monarhije. Preko pet hiljada ljudi je internirano u logore; mnogi su maltretirani, a neki su umrli od gladi. Da bi se nosile sa kontinuiranom pobunom u pograničnim područjima istočne Hercegovine i istočne Bosne, vlasti su izvršile preseljenje i deportaciju hiljada porodica u posljednjem, konačnom i uzaludnom naporu da smire to područje. Austrijski vojni sudovi su osudili i pogubili 250 osoba zbog izdaje, špijunaže i pomaganja neprijatelju. Politički procesi protiv Srba, koji su počeli već 1909. godine, nastavljeni su u ratnim godinama i rezultirali su stotinama osuđenih na zatvorske kazne. Dio Srba su zatvorile ili ubile vojne vlasti bez formalnog sudskog procesa.[8] U aprilu 1916. godine, nakon dugog suđenja u Banjoj Luci, 16 Srba osuđeno je na smrt; njihove kazne je u martu 1917. godine preinačio car Karlo I koji je krunisan nakon smrti Franza Josefa 1916. godine. Tako je Prvi svjetski rat predstavljao i prvi slučaj u bosanskohercegovačkoj historiji u kojem je ubijen značajan broj ljudi zbog nacionalne odnosno etničke pripadnosti.

Rat je neslavno završio za Habsburšku monarhiju. Car Karlo I je 16. oktobra 1918. godine proglasio organizaciju države na federalnom prin-

[8] Osman Nuri-Hadžić, "Borba Muslimana za versku i vakufsko-mearifsku autonomiju" u knjizi *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom* (Beograd: Geca Kon, 1938), str. 156-9.

cipu, što je za većinu njegovih podanika označila poraz i kraj Monarhije. Vojnici su napustili front, a birokrate su ostale kod kuće. Nakon što je više od pet stotina godina dominirala većim dijelom Istočne i Centralne Evrope, vajna Habsburška monarhija je gotovo preko noći nestala sa lica zemlje.

POGLAVLJE VII

KRALJEVINA JUGOSLAVIJA (1918-1941): JUGOSLAVENSKI IDEAL I KRALJEVSKA REALNOST

Krajem rata, predsjednik Sjedinjenih Američkih Država, Woodrow Wilson, i evropski saveznici Amerike gajili su simpatije prema ideji nacionalnog samoodređenja i nadali se da će ga učiniti centralnim principom mirovnog sporazuma. Većina politički osviještenih Južnih Slavena pozdravila je ovaj pristup jer se poklapao sa idejama o južnoslavenskom ujedinjenju koje su imale široku popularnost među srpskim, hrvatskim i slovenačkim intelektualcima. Predstojeći poraz Centralnih sila je mnogima davao nadu da će doći do uspostavljanja zemlje Južnih Slavena, ili Jugoslavije, kao slobodne i neovisne države koja će utjeloviti nacionalne aspiracije Srba, Hrvata i Slovenaca. Ove su nade bile izražene u Krfskoj deklaraciji u junu 1917. godine o kojoj su pregovarali predstavnici srpske vlade, na čelu sa Nikolom Pašićem i Jugoslavenski odbor – grupa istaknutih Hrvata, Srba i Slovenaca koji su izbjegli sa habsburške teritorije da bi zastupali južnoslavenske interese u inostranstvu. U Krfskoj deklaraciji, potpisnici su se složili da uspostave "ustavnu, demokratsku i parlamentarnu monarhiju" pod srpskom dinastijom Karađorđevića.[9]

Međutim, jugoslavensko jedinstvo značilo je jednu stvar za Pašića i srpsko rukovodstvo, a nešto posve drugo za Hrvate i Slovence iz Jugoslavenskog odbora. Ova suprotstavljena očekivanja, pogoršana različitim percepcijama koje je svaka grupa imala o onoj drugoj, izazivala su stalne

[9] Za detaljnu obradu Jugoslavije između dva svjetska rata sa naglaskom na političkim događajima vidi Joseph Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars* (Seattle: University of Washington Press, 1974), str. 200-80.

sukobe u Kraljevini Jugoslaviji (1918-1941). Srbi, koji su konačno trebali doživjeti trijumf nakon nekoliko godina patnji i gubitaka u ratu, Jugoslaviju su percipirali kao ostvarenje svog sna o "v*elikoj Srbiji*" – slično ekspanziji srpske teritorije u dva Balkanska rata. U očima Srbije, Jugoslavija je trebala biti otjelotvorenje srpskog centralizma pod vladavinom srpske dinastije i vodstvom srpskih vojnih oficira, birokrata i parlamentaraca. Srbi su gajili posebnu naklonost prema Bosni, koju su po pravu smatrali srpskom teritorijom i koja je sada trebala postati integralni dio njihove države. Srbi su imali tendenciju da svoje slovenačke i hrvatske srodnike promatraju kao ljude slabe volje, spremne na kompromis i korumpirane dekadentnim zapadnim utjecajima, vjerujući da su stoljećima pristajali na ustavne kompromise sa habsburškim vladarima.

Za Hrvate i Slovence, Jugoslavija je trebala biti partnerstvo jednakih - sa federalnom strukturom i ujedinjenjem historijskih hrvatskih i slovenačkih zemalja sada propale Habsburške imperije sa Kraljevinom Srbijom. Iako su se divili vojnoj moći Srbije, Hrvati i Slovenci su bili skloni da Srbe promatraju kao neotesane seljačine kojima je nedostajao kulturni razvoj, a koji su oni sami postigli u stoljećima uskih veza sa Zapadom. Odajući Srbima počast za vojne podvige, Hrvati i Slovenci su sebe smatrali sposobnim administratorima i graditeljima države, što su smatrali talentom koji su željeli iskoristiti u novoj jugoslavenskoj državi.

Mnogi Bosanci su svoju budućnost u novoj jugoslavenskoj državi promatrali kroz prizmu konstantno neriješenog agrarnog pitanja. Mišljenja su se, naravno, poklapala sa nacionalnim linijama. Srpska dinastija je bila čvrsto predana okončanju svih feudalnih odnosa, što je dokazala ukinuvši kmetstvo čitavo stoljeće ranije, u vrijeme kada su Srbi po prvi put osnovali malu kneževinu i dobili autonomiju od Osmanlija. Srpska vlada je 1914. godine izjavila da njeni ratni ciljevi uključuju "oslobađanje i ujedinjavanje sve potlačene braće".[10] U februaru 1917. godine, srpska vlada u egzilu obećala je pet hektara zemlje svakom borcu nakon oslobođenja. Motivirani ovim obećanjima i očekujući okončanje nameta koje su seljaci plaćali muslimanskim zemljoposjednicima, neki bosanski Srbi su se dobrovoljno

[10] Tomasevich, str. 219.

Karta 7.1 – Konstituvni dijelovi Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1929)

prijavili za borbu na strani Srbije i učestvovali u konačnom slomu Centralnih sila.

Muslimanski lideri, iako su učestvovali u općem entuzijazmu stvaranja jugoslavenske države, pokušavali su pronaći način kako da ublaže utjecaj eventualne agrarne reforme ili, ako bi to bilo moguće, da je u potpunosti spriječe. Agrarno pitanje je nastavilo biti u središtu političkih kontroverzi u Bosni i Hercegovini nakon Prvog svjetskog rata.

Potaknuti dodatnim obećanjima srpske dinastije, mnogi bosanskohercegovački kršćanski seljaci su uskratili plaćanje nameta muslimanskim zemljoposjednicima kada se kolo ratne sreće odlučno okrenulo u korist Srba i sila Antante 1918. godine. Neki kršćanski seljaci su oduzeli zemlju muslimanskim zemljoposjednicama, a povećao se i broj fizičkih napada na muslimane. Većina počinitelja ovih napada bili su Srbi. Nered i nasilje bili su posebno rašireni u istočnoj Hercegovini, ali ovaj pokret je uskoro za-

hvatio veći dio Bosne i dijelove Hrvatske. Dana 3. novembra 1918. godine, suočena sa sveobuhvatnom seljačkom bunom, bosanska pokrajinska vlada je pozvala srpske trupe u Bosnu da smire nered. Dana 6. novembra, srpske trupe koje su ušle u Sarajevo pozdravljene su kao oslobodioci. Uprkos vojnoj reakciji, pojedini bosanski Srbi su nastavili da napadaju muslimane i oduzimaju im imovinu, čak i kada su muslimani protestirali kod vlade u Beogradu zbog toga što srpske trupe i zvaničnici nisu djelovali protiv odgovornih.

Dana 1. decembra 1918. godine, princ regent Aleksandar (djelujući u ime svog ostarjelog i slabog oca, kralja Petra I) objavio je uspostavljanje države koju je nazvao Kraljevstvom Srba, Hrvata i Slovenaca. Ova objava je data u prisustvu delegata iz Jugoslavenskog odbora koji su predstavljali Južne Slavene iz ranijih habsburških zemalja. Nova država je trebala biti demokratska, parlamentarna monarhija, u skladu sa onim što je stajalo u Krfskoj deklaraciji, ali je ona od početka u mnogim aspektima predstavljala trijumf srpske dominacije. Pozvani da uguše seoske bune i da se suprotstave Talijanima koji su pokušavali zauzeti dijelove jugoslavenskog teritorija na sjeverozapadu, srpska vojska je okupirala brojne bivše habsburške teritorije u novoj državi. Srpski zvaničnici su brzo reagirali i počeli su smjenjivati bosanske muslimane sa ključnih pozicija u Bosni.

Parlamentarna politika i agrarna reforma

Politički gledano, era Kraljevine Jugoslavije može se podijeliti u dva perioda: period kraljevskog parlamentarizma (od decembra 1918. do 6. januara 1929.) i period kraljevske diktature (od 6. januara 1929. do aprila 1941.) koju je objavio kralj Aleksandar. Ove dvije ere imaju mnogo toga zajedničkog. Tokom oba perioda održavani su povremeni izbori u novoj južnoslavenskoj državi, vlada je bila sastavljena od ministara koji su predstavljali nestabilne i često kratkotrajne parlamentarne koalicije, a političkim životom su dominirali stalni sporovi oko srpske dominacije u kraljevini.

Tokom perioda jugoslavenske monarhije, bosanski muslimani su pokazali izuzetnu političku koheziju, glasajući velikom većinom za Jugoslavensku muslimansku organizaciju (JMO), kao što je to prikazano u Tabeli 7.1. Iako su tri druge muslimanske stranke izašle na izbore za Ustavotvornu

skupštinu 1920. godine, one su zajedno dobile manje od 2% ukupnih birački glasova i ubrzo su nestale sa scene. Broj glasova za JMO je od jednih do drugih izbora, u periodu od sedam godina, varirao za tek oko 20%, što predstavlja dokaz solidnih temelja bosanskog muslimanskog identiteta i stabilnosti u glasanju kod muslimana.

Tabela 7.1

Izborna podrška Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji (JMO)

Izbori	Datum	Glasovi za JMO	Mandati JMO
Ustavotvorna skupština	28.11.1920.	111.895	24
Skupština	18.03.1923.	122.494	18
Skupština	08.02.1925.	132.296	15
Skupština	11.09.1927.	132.326	18

Izvor: Joseph Rothschild, *East Central Europe Between the Two World Wars*, str. 215, 219, 224, i 229.

JMO su vodili urbani muslimani srednje klase, poput državnih službenika, trgovaca, novinara i drugih profesionalaca; međutim, stranka je bila također vrlo efikasna u promoviranju interesa muslimanske zemljoposjedničke klase. Pod vodstvom dr. Mehmeda Spahe, sposobnog političara koji je u više navrata učestvovao u vladajućim koalicijama tokom čitavog perioda jugoslavenske monarhije, JMO je odigrala historijsku ulogu predstavnika bosanskih muslimana kao grupe čija je potpora ključna za odnošenje prevage u koalicijskoj politici i koja je odlučno davala podršku centru i bila protiv centrifugalnih tendencija.

Srbi i Hrvati nisu iskazali takvu koheziju u vrijeme parlamentarnog centralizma. Srbi su bili podijeljeni gotovo tačno na pola u podršci dvjema strankama. Srpski radikali, koje je na početku vodio ratom prekaljeni političar Nikola Pašić, sposoban i efikasan zagovornik srpskog centralizma, svoju podršku su gotovo isključivo nalazili na teritoriji Srbije. Srpske demokrate su dobivale glasove sa svih strana, ali su posebno bili popularni kod Srba koji su živjeli u bivšim habsburškim zemljama kraljevine. Bosanski Srbi davali su podršku objema ovim strankama, ali su velikim brojem glasali i za Zemljoradničku stranku, manju partiju čiji je program bio fokusiran na rješavanje agrarnog pitanja i srodna pitanja zemljišne reforme.

Većina bosanskih Hrvata podržavala je Hrvatsku seljačku stranku pod vodstvom Stjepana Radića. Stranka je favorizirala radikalni program zemljišne reforme, s ciljem davanja zemlje onim koji je obrađuju i na tom osnovu je zadobila široku podršku Hrvata svuda, osim u većim gradovima. Radić i njegovi sljedbenici od početka su bojkotirali skupštinu, a svoja mjesta u parlamentu zauzeli su tek 1924. godine, stvarajući na taj način potrebu kod srpskih stranaka za koalicionim partnerom koju su spremno ispunili muslimanska JMO i slovenačka Slovenska ljudska stranka.

Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) je bila treća najveća stranka u Ustavotvornoj skupštini sa 58 mandata. Ograničena u svojim terenskim aktivnostima, KPJ je ipak zadobila široku narodnu podršku među gradskim radnicima i među seljacima. Kao i socijaldemokrati, komunisti su se povukli iz Skupštine 1921. godine i ubrzo nakon toga Komunistička partija je zabranjena Zakonom o zaštiti države koji je donesen 1921. godine. Njeni lideri su progonjeni i zatvarani, a partija je otjerana u ilegalu koja je potrajala do kraja perioda Jugoslavenske monarhije. Tek su se imenovanjem Josipa Broza Tita kao generalnog sekretara 1937. godine, stvari za Komunističku partiju počele mijenjati nabolje.

Dana 28. juna 1921. godine, donesen je Vidovdanski ustav sa 223 glasa *za*, iako je 163 od ukupno 419 članova Skupštine bojkotiralo glasanje. Svi delegati JMO glasali su za ustav, nakon što su im srpski radikali napravili veliki ustupak dopustivši im da zadrže granice Bosne i Hercegovine kao posebne administrativne jedinice. Jugoslavenska kraljevina je tako podijeljena administrativno, poštivanjem historijskih granica bivših habsburških teritorija, iako je svakodnevno upravljanje zemljom predstavljalo kontinuirani izraz centralističke srpske kontrole. Uprkos brojnim pritužbama na nasilje Srba protiv muslimanskih zemljoposjednika i protesta zbog pasivnog odnosa vlade prema krivičnom gonjenju srpskih počinitelja, Spaho i vodstvo JMO-a dali su podršku novom ustavu. Njihovi glasovi su se, zapravo, pokazali ključnim za dobivanje većine u Skupštini koja je usvojila ovaj dokument.

Muslimanski politički utjecaj u novoj državi također je igrao ulogu i u agrarnoj reformi koja je pokrenuta u prvim godinama kraljevine. U Prelaznim odredbama za pripremu agrarne reforme od 25. februara 1919.

godine, kralj Aleksandar je iznio tri principa za rješavanje agrarnog pitanja: 1) okončanje kmetstva; 2) podjela velikih imanja; i 3) obeštećenje ranijih vlasnika od strane države. Zakoni koji su uslijedili definirali su obim prijenosa zemljišta i iznos naknade koja se treba platiti muslimanskim zemljoposjednicima, a delegati JMO-a su pregovarali o uvjetima obeštećenja, koji su djelovali liberalno, u zamjenu za njihovu podršku Vidovdanskom ustavu. Reforme pravno nisu kompletirane sve do 1931. godine; pa ipak, njihov rezultat je bio da je preko 150.000 porodica seljaka dobilo preko milion hektara zemljišta. Raniji vlasnici zemlje su kompenzirani kombinacijom gotovinskih isplata i dugoročnih obveznica kojima je garant bila jugoslavenska vlada.

Agrarna reforma iz perioda 1919-1931, ukinula je instituciju kmetstva u Bosni i Hercegovini ali drugi važni ciljevi reforme ostali su nerealizirani. S obzirom da je većina seljaka u vlasništvo dobila samo ono zemljište koje je ranije obrađivala, prosječan posjed je bio mali, a poljoprivredna produktivnost se nije značajno povećala. Zagovornici radikalnijih reformi, poput lidera Hrvatske seljačke stranke, i dalje su zagovarali gledište da reforma nije otišla dovoljno daleko. Nadoknada isplaćena muslimanskim zemljoposjednicima često je bila nedovoljna da bi oni počeli iznova, a obveznicama, koje su primili umjesto dijela isplate, stalno se trgovalo ispod nominalne vrijednosti. Oni muslimanski zemljoposjednici, koji su napravili prijelaz ka urbanim profesijama i trgovini, prošli su najbolje. I na kraju, velika depresija je uništila poljoprivrednu ekonomiju Evrope, uključujući i poljoprivredu u Bosni i ostatku Jugoslavije, te na prosjački štap dovela mnoge seljake uprkos ovim reformama.

Koalicijska politika u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca nastavila se do 1929. godine. JMO je često učestvovala u vladajućim koalicijama u Beogradu; u drugim navratima bila je isključena iz vlasti u sve očajnijoj potrazi za uspostavljanjem stabilnog političkog poretka. Uprkos dugotrajnim naporima vodećih srpskih i hrvatskih stranaka u Jugoslaviji da se približe, odnosi između njih su se pogoršali, a ponašanje na sjednicama Skupštine se zaoštrilo.

Lider Hrvatske seljačke stranke Stjepan Radić proveo je veći dio ovog perioda vršeći opstrukciju zakonodavnih dogovora, bojkotirajući Skupštinu i tražeći podršku za hrvatske separatističke pozicije u Londonu, Moskvi

i drugim mjestima u inostranstvu. Pregrijane skupštinske debate prerasle su u fizičko nasilje kada je Radić, zajedno sa četvoricom drugih hrvatskih zastupnika, pogođen hicima iz vatrenog oružja tokom žestoke debate u Skupštini 20. jula 1928. godine. Radić je preminuo 8. augusta. Hrvatski zastupnici su napustili Skupštinu. Nakon ogorčenog uzajamnog optuživanja političara, uslijedile su i ulične demonstracije i narušavanje javnog reda. Konačno, 6. januara 1929. godine, kralj je raspustio parlament, poništio ustav i proglasio sebe jedinstvenim izvorom sve vlasti u kraljevini.

Kraljevska diktatura i uspon fašizma

Nakon objave kralja Aleksandra o uvođenju diktature, uslijedilo je nekoliko proglasa koji su njegovu kraljevinu učinili unitarnom, centraliziranom državom kojom vladaju Srbi. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca je preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju. Aleksandar je stavio van zakona sve političke stranke i udruženja zasnovana na vjerskoj ili etničkoj pripadnosti i proširio zabranu (koja je prvi put donesena u augustu 1921. godine) koja se odnosila na Komunističku partiju Jugoslavije. Dana 3. septembra 1931, donio je drugi ustav kojim se ponovno uspostavlja skupština, iako je kralj za sebe zadržao ovlasti da imenuje i raspušta ministre i da imenuje gradonačelnike i druge općinske zvaničnike. Ustav iz 1931. godine ponovno je oživio izgrađivanje koalicija kao centralne aktivnosti u jugoslavenskom političkom životu, a kralju je dao mogućnost intervencije, po slobodnoj volji, u političkim procesima i korištenje vanrednih ovlasti u hitnim situacijama.

Pod Aleksandrovom diktaturom, Bosna i Hercegovina je izgubila svoj poseban status cjelovite pokrajine prvi put nakon niza stoljeća. Kralj je ukinuo pokrajinske granice koje su postojale prije 1929. i podijelio Jugoslaviju u devet banovina (administrativnih jedinica kojima su vladali banovi), od kojih su sve, osim jedne, nazvane po rijekama koje su protjecale kroz njih. Granice banovina nisu uzele u obzir historijske granice i presijecale su etničke granice, dajući Srbima brojčanu većinu u šest od ukupno devet banovina. Historijski teritorij Bosne i Hercegovine podijeljen je između četiri banovine – Vrbaska, Drinska, Zetska i Primorska. Kraljeva imenovanja su favorizirala Srbe. U mnogim bosanskohercegovačkim gradovima, izabrane muslimanske gradonačelnike su zamijenili imenovani Srbi.

Karta 7.2 – Banovine Kraljevine Jugoslavije (1929-1939)

Na dan proglašenja diktature, kraljev izaslanik sastao se sa Mehmedom Spahom i drugim liderima JMO u pokušaju da se zadobije njihova podrška u pogledu planiranih promjena. Uprkos njihovom nezadovoljstvu zbog ukidanja Bosne i Hercegovine kao pokrajine i njihovim strahovima od centralizirane srpske kontrole, lideri JMO-a se nisu suprotstavili nametanju kraljevske diktature.

Kralj Aleksandar je postao žrtva atentata 9. oktobra 1934. godine za vrijeme posjete francuskom gradu Marseillesu. Atentat su izveli hrvatski fašisti, poznati pod nazivom *ustaše,* koji su se zalagali za uništenje Jugoslavije i potpunu neovisnost Hrvatske. Ustaše su operirale pod zaštitom Benita Mussolinija u Italiji i kao tajna grupa u Jugoslaviji. U Drugom svjetskom ratu, njihovog vođu, Antu Pavelića, Nijemci i Talijani su postavili za šefa Nezavisne države Hrvatske - NDH (koja je uključivala Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu).

Nakon kraljeve smrti, vlast je preuzeo Aleksandrov rođak, princ Pavle, i dva druga regenta koji su trebali zajednički vladati do punoljetstva Aleksandrovog sina Petra, nasljednika krune Karađorđevića, u septembru 1941. Novi izbori za jugoslavensku skupštinu održani su u maju 1935, a u junu iste godine Milan Stojadinović postao je premijer u vladi kojoj su podršku dali bosanski muslimani. Mehmed Spaho, lider JMO-a, imenovan je ministrom saobraćaja u Stojadinovićevom kabinetu. Nakon toga, Spaho i drugi bosanski muslimanski lideri bili su zastupljeni u svakoj jugoslavenskoj vladi, dok Drugi svjetski rat nije stigao u zemlju u aprilu 1941. godine.

Stojadinovićeva vlada je ublažila određene oštre aspekte kraljevske diktature, amnestirala političke zatvorenike, i napravila geste pomirenja prema lideru Hrvatske seljačke stranke, Vladku Mačeku. Stojadinović je za sebe zadržao portfelj ministra vanjskih poslova i u vrijeme kada se Hitlerova moć brzo širila Evropom dosta je putovao u inostranstvo, pokušavajući ojačati veze Jugoslavije sa nacističkom Njemačkom i fašističkom Italijom. U martu 1936, on je odabrao njemačku firmu "Krupp", pored francuskih i čeških ponuđača, za modernizaciju željezare u Zenici.

Uprkos naporima, Stojadinović nije uspio postići politički kompromis sa Mačekom i Hrvatskom seljačkom strankom. U februaru 1939, princ Pavle ga je smijenio i za premijera postavio Dragišu Cvetkovića, u nadi da bi se mogao postići politički kompromis u cilju zadobivanja šire hrvatske podrške unutar Jugoslavije. Kao i ranije, Mehmed Spaho i vodstvo JMO-a su dali podršku Cvetkovićevoj vladi; ostavka koju je Spaho dao na ministarsko mjesto u Stojadinovićevom kabinetu zapravo je pomogla Pavlu da opravda smjenu premijera.

Pregovori za postizanje sporazuma između Cvetkovićeve vlade i Mačekove Hrvatske seljačke stranke postali su urgentno pitanje dok su Jugoslaveni sve više brinuli zbog rastuće moći Italije i Njemačke. Rastuća prijetnja je postala očigledna nakon talijanske okupacije Albanije u aprilu 1939. Cvetković i Maček su se 20. augusta 1939. dogovorili da restrukturiraju Kraljevinu Jugoslaviju, davanjem autonomije proširenoj Hrvatskoj banovini.

Sporazum Cvetković-Maček predstavljao je istinski aranžman podjele vlasti između Srba i Hrvata, na račun drugih jugoslavenskih grupa. Za-

padna i centralna Hercegovina, gdje su Hrvati bili u većini u mnogim ruralnim područjima, pridodani su Banovini Hrvatskoj zajedno sa gradom Mostarom. (Ova teritorija je bila predmet hrvatskih nacionalističkih zahtjeva 1971. i ponovno 1992. godine kada su hercegovački Hrvati proglasili *Republiku Herceg-Bosnu* i primili vojnu pomoć od režima u Zagrebu). Unatoč tome, Mehmed Spaho i JMO prije potpisivanja Sporazumu davali su podršku postizanju dogovora za rješenje hrvatskog pitanja, vjerujući da će on ojačati jugoslavensku državu. Dok su se nad Evropom nakupljali crni oblaci nacizma, Sporazum Cvetković-Maček napale su dvije grupe: hrvatski ekstremisti, koji su željeli punu neovisnost Hrvatske umjesto obične autonomije, i komunisti, koji su demonstrirali protiv "antinacionalnih" politika vlade.

Ekonomija i društvo

Ekonomski rast je bio od suštinskog značaja za eventualni uspjeh parlamentarne demokratije u Jugoslaviji i na drugim mjestima u Istočnoj Evropi. Industrijalizacija koja je otpočela u Bosni i Hercegovini tokom perioda austrougarske vladavine, nastavljena je na skromnim osnovama nakon Prvog svjetskog rata. Kasnije, tokom perioda Kraljevine Jugoslavije, veći dio industrijskog razvoja, posebno razvoja teške industrije i rudarstva, poticale su njemačke investicije i njemačka želja da osigura pristup strateškim sirovinama.

Velika ekonomska kriza 1930-tih godina zadala je težak udarac naporima Kraljevine Jugoslavije da stimulira ekonomski razvoj. Seljaci su se suočili sa niskim cijenama, što je problem koji je mučio sve zemlje Istočne Evrope. Bili su stisnuti između preniskih cijena njihovih poljoprivrednih proizvoda i visokih cijena gotove robe koju su kupovali. Kao što je ranije spomenuto, prosječan zemljišni posjed je bio mali, a poljoprivredna produktivnost se nije poboljšavala, uprkos poslijeratnoj agrarnoj reformi. Bosna i Hercegovina, zajedno sa ostatkom Jugoslavije, ostala je pretežno agrarno društvo čiji veći gradovi se nisu značajno razvili tokom ere Kraljevine Jugoslavije.

Sukob sa Hitlerom: put u rat

Kako su se širila Hitlerova osvajanja, tako su rasle i njegove balkanske ambicije. Između novembra 1940. i marta 1941, on je prisilio Mađarsku, Rumuniju i Bugarsku da potpišu tripartitni pakt, što je njih efektivno učinilo saveznicima Njemačke i Italije. Centralni položaj Jugoslavije u Hitlerovim planovima postao je još važniji kada je odbijena talijanska invazija na Grčku, pokrenuta sa albanske teritorije u oktobru 1940. godine. Hitler je izdao ultimatum Jugoslaviji. Dana 25. marta 1941, Cvetković i ministar vanjskih poslova, Aleksandar Cincar-Marković, kapitulirali su pred Hitlerom i u Beču potpisali pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu.

Potpisivanje pakta naljutilo je mnoge Jugoslavene, uključujući i vojne oficire koji su bili protiv saveza sa Hitlerom. U noći 26. marta 1941, oficiri zračnih snaga Kraljevine Jugoslavije izveli su vojni državni udar, bez žrtava, i smijenili premijera Cvetkovića, dovodeći na njegovo mjesto generala Dušana Simovića. Proveden u ime kralja Petra (kojem je do 18. rođendana trebalo još nekoliko mjeseci), državni udar je prisilio princa Pavla da podnese ostavku i napusti zemlju zajedno sa druga dva namjesnika. Novu vladu u Beogradu pozdravile su široke demonstracije, pozivajući na oružani otpor umjesto mirne kapitulacije pred nacistima. Nova vlada je zadobila podršku široke koalicije političkih snaga, uključujući bosanske muslimane i Vlatka Mačeka, lidera Hrvatske seljačke stranke koji se novoj vladi priključio nekoliko dana prije državnog udara.

Hitler je bjesnio. Nakon što je čuo za državni udar naredio je Wehrmachtu da izvrši invaziju na Jugoslaviju i da je uništi kao državu. Uprkos očajničkim manevrima nove jugoslavenske vlade i molbama koje su odaslane krajem marta i početkom aprila 1941. u pokušaju da se spriječi njemačka invazija, moćna ratna mašinerija sila Osovine se pripremila da na Jugoslaviju udari i sa kopna i iz zraka.

Nacističko uništenje oružanih snaga Kraljevine Jugoslavije bilo je brzo i potpuno. Dana 6. aprila 1941, bez formalne objave rata, njemački Luftwaffe započeo je sa žestokim trodnevnim bombardiranjem Beograda u kojem je smrtno stradalo oko 20.000 ljudi. Njemačke kopnene snage istovremeno su napale iz Rumunije i Bugarske; jugoslavenska odbrana se držala samo nekoliko dana. Nijemci ulaze u Zagreb 10. aprila, a Beograd za-

uzimaju 13. aprila. Talijanske snage vrše invaziju na Sloveniju i Dalmaciju; 17. aprila zauzimaju Kotorski zaljev i zarobljavaju najveći dio jugoslavenske flote. Ostaci kraljevskog generalštaba bježe u unutrašnjost Bosne, krijući se prvo na Palama, a zatim u Crnoj Gori. Kralja Petra i njegove ministre evakuiraju Britanci i odvode u London, gdje uspostavljaju jugoslavensku vladu u egzilu. Nakon jedanaest dana katastrofalnih vojnih poraza, raniji ministar vanjskih poslova i ambasador u Njemačkoj, Aleksandar Cincar-Marković, potpisao je bezuvjetnu predaju silama Osovine 17. aprila 1941. godine.

POGLAVLJE VIII

DRUGI SVJETSKI RAT: JUGOSLAVENSKA APOKALIPSA

Priroda sukoba

U Zapadnoj Evropi i u Sjedinjenim Američkim Državama, Drugi svjetski rat je načelno doživljen kao kolosalna borba protiv nacističke Njemačke i njenih fašističkih saveznika. U južnoslavenskim zemljama, međutim, rat je bio multidimenzionalan, uključujući tri različita sukoba. Prvo, rat je bio borba okupiranih protiv okupatora, borba jugoslavenskog pokreta otpora protiv Nijemaca i Talijana. Drugo, bio je to građanski rat u kojem su učestvovali suprotstavljeni nacionalni ekstremisti i domaći pokreti otpora koji su bili na različitim stranama. Na kraju, on je postao borbom za revolucionarnu društvenu transformaciju, jer je Komunistička partija pod vodstvom Tita i njegovih partizana promovirala ideologiju koja je zagovarala okončanje starog poretka. Ova tri sukoba uzajamno su se preplitala i povremeno se nisu mogli ni razlikovati. Oni su rezultirali nasiljem i destrukcijom neviđenih razmjera, ali su također doveli do radikalnog preustroja jugoslavenskog društva u skladu sa Titovom ideologijom i ideologijom njegovih pobjedničkih partizana.

Bosna i Hercegovina, geografsko središte Jugoslavije, nalazila se u srcu ovih epskih borbi. Njen teško prohodni planinski teren i susjedna područja Srbije, Crne Gore i Hrvatske, postala su primarno bojno polje u sukobu partizana pod vodstvom komunista i njemačkih i talijanskih okupatora koji su ih neumorno progonili. Tokom ratnih godina, vanjski igrači su se miješali u bosanskohercegovačku situaciju na nove i ranije neviđene načine. Nije slučajno da su neke bosanskohercegovačke političke grupe, po prvi put u historiji, počinile sistematski brojne zločine protiv pripadnika drugih etničkih grupa. Ratni sukobi su, drugim riječima, redefinirali bo-

sanskohercegovačku političku scenu i pomogli u radikalizaciji alternativa za međuetničke odnose. Grupe koje su se početkom 1990-tih pojavile kao borci u bosanskohercegovačkom sukobu oponašale su primarne učesnike u Drugom svjetskom ratu po pitanju ideologije, retorike, simbolike, organizacije, pa čak i dezorganizacije.

Okupacija i podjela Jugoslavije

Nakon što su osigurali glavne balkanske gradove i linije komunikacija u aprilu 1941, sile Osovine su provele Hitlerova naređenja u pogledu svojih novih posjeda. Kraljevina Jugoslavija je podijeljena u nekoliko političkih entiteta pod nadzorom sila Osovine. Hrvatska i gotovo cijela Bosna i Hercegovina uključene su u novostvorenu Nezavisnu državu Hrvatsku. Ova tvorevina, međutim, nije imala puno odlika državnosti, a zasigurno nije bila neovisna. Sile Osovine su izvršile dodatnu podjelu Nezavisne države Hrvatske u njemačke i talijanske zone okupacije, koje je dijelila linija koja se protezala od jugoistoka prema sjeverozapadu. Sarajevo i većina bosanskohercegovačkih gradova je pripala njemačkoj zoni; Mostar je bio pod talijanskom okupacijom.

U Srbiji su Nijemci, na kraju, osnovali marionetski okupacioni režim, pod komandom generala Milana Medića, koji je u Kraljevini Jugoslaviji služio kao ministar rata pred izbijanje Drugog svjetskog rata. Iako se ničim posebnim nije isticala, srpska krnja država je ipak postala prvom državom u cijeloj okupiranoj Evropi u kojoj su nacisti i njihovi kolaboracionisti izvršili deportaciju i uništenje Jevreja i Roma.[11]

Veći dio Makedonije je okupirala Bugarska. Hitler je dozvolio Italiji da anektira ili okupira Dalmaciju i Crnu Goru za vlastiti račun, kao i dijelove Makedonije i Kosovo u ime "velike Albanije". Na sjeverozapadu, slovenačka teritorija je podijeljena između Italije i Njemačke.

[11] Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (Chicago: Quadrangle, 1961), str. 442.

Karta 8.1 – Ratna podjela Jugoslavije (decembar 1941)

"Nezavisna" Hrvatska, ustaše i etnički zločini

Stvaranjem Nezavisne države Hrvatske, nacisti su primijenili praksu koju su ustanovili u drugim dijelovima Istočne Evrope: stvaranje marionetskih država pod titularnom vlašću domaćih fašista. Novostvorenu državu je vodio lider hrvatskih ustaša Ante Pavelić, dokazani ekstremista i mozak atentata na kralja Aleksandra iz 1934. godine.

Pavelićev ustaški režim kombinirao je ono najgore od njemačkog nacizma i hrvatskog fašizma. Iako je Nezavisna država Hrvatska predstavljala ispunjenje hrvatskih snova o jedinstvenoj, ujedinjenoj hrvatskoj domovini, njena populacija od 6,3 miliona uključivala je i oko 2 miliona Srba, 30.000 Jevreja i 750.000 bosanskih muslimana. Ustaše su se sa beskrupuloznom odlučnošću ustremili ka eliminaciji Jevreja, Roma i Srba. Dana 30. aprila, tek nekoliko sedmica nakon njemačkog osvajanja, hrvatska vlada je

objavila svoju definiciju Židova – što je predstavljalo prvi korak u procesu identifikacije Jevreja, konfiskacije njihove imovine, njihovom okupljanju i, u konačnici, njihove deportacije u logore smrti. Djelujući pod pažljivim njemačkim tutorstvom, ustaše su do 1944. deportirale veći dio od 30.000 Jevreja koji su živjeli u Nezavisnoj državi Hrvatskoj u nacističke radne logore i logore smrti gdje su gotovo svi stradali. Neki Jevreji su preživjeli tako što su pobjegli u šume, pridružili se partizanima i borili se protiv okupatorskih snaga. Nekoliko Jevreja je ostalo u Zagrebu, Sarajevu i drugim gradovima ustaške države, ali do kraja rata njihov ukupan broj je umanjen za 90% i više.

Ustaše su primijenili trojnu strategiju prema Srbima koji su živjeli pod njihovom vladavinom, s ciljem eliminacije srpske nacionalnosti putem istrebljenja, deportacije i preobraćenja na katoličanstvo. Na brutalan način su pobili mnoge Srbe u njihovim crkvama, na ulici i u selima pred drugim stanovnicima. Procjene broja ubijenih u ustaškom genocidu veoma variraju, od oko 185.000 do 700.000, pa čak i više. Srpski polemičari redovito tvrde (u procjeni koja je vjerovatno pretjerana) da je milion Srba nestalo od ustaške ruke. Hrvatski nacionalisti, s druge strane, tvrde da je Titova vlada pretjerala u prikazu broja smrtno stradalih zbog političkih razloga.[12]

Ustaški zločini izazvali su žestoko neprijateljstvo i pokrenuli želju za osvetom Srba. U znak odmazde, srpske četničke jedinice su izvršile zločine nad Hrvatima, muslimanima i drugima za koje se sumnjalo da simpatiziraju ustaše. Na hiljade ljudi je pobjeglo pred ustašama i pridružilo se snagama otpora; broj partizana se naročito povećavao kako se povećavala ustaška brutalnost.

Ustaše su ubijale Srbe, Jevreje, Rome i druge sa hladnokrvnom efikasnošću u velikom koncentracionom logoru "Jasenovac". Iako se gotovo svi promatrači slažu da je većina ubijenih bila srpske nacionalnosti, broj ubijenih u Jasenovcu našao se u središtu žestokog sporenja. Franjo Tuđman, po profesiji historičar, koji je postao predsjednik Hrvatske 1990. godine, tvrdio je da je samo 70.000 Srba umrlo u Jasenovcu, što je vrlo vjerovatno

[12] Više ove debate, iako isključivo sa hrvatskog stanovišta, može se naći u djelu Vladimira Žerjavića, *Yugoslavia – Manipulations with the Number of Second World War Victims* (Zagreb: Hrvatski informativni centar, 1993).

preniska brojka. Jedna srpska procjena, s druge strane, broj srpskih žrtava dovodi u malo vjerovatnu visinu od 1,1 milion.[13] U srpskom nacionalističkom leksikonu, Jasenovac se momentalno može identificirati kao simbol hrvatskog genocida.

Ustaške napore da se Srbi preobrate na katoličanstvo pomagali su određeni pripadnici katoličkog klera koji su ili dvosmisleno o tome govorili ili su otvoreno podržavali ove aktivnosti. Katolički nadbiskup u Zagrebu, Alojzije Stepinac, povremeno je posjećivao lidere režima; iako je javno govorio protiv prisilnih obraćenja, njegove posjete su kampanji vjerskog obraćenja dale pečat legitimnosti katoličke hijerarhije. Bosanski franjevci su bili na čelu ovih napora i ratno Sarajevo je postalo središtem hrvatske katoličke kampanje vjerskog obraćenja Srba. Nadbiskup Šarić u Sarajevu otvoreno je podržavao pokušaje obraćenja. Preko 200.000 Srba je prešlo na katoličanstvo, iako je većina ovih obraćenja bila vrlo očigledno učinjena iz taktičkih razloga i privremena.

Muslimani su imali znatno ambivalentniju poziciju u ustaškom poretku. Kao hrvatski nacionalisti, ustaše su smatrale da su muslimani zapravo Hrvati koji su odlutali iz katoličkog okrilja i prešli na islam, ali ustaše nisu provele nikakve značajnije napore da muslimane obrate na katoličanstvo kao preduvjet za njihovo prihvaćanje. Ministar obrazovanja ustaškog režima čak je proglasio da je Nezavisna država Hrvatska zemlja dvaju vjera, katoličanstva i islama. Za bosanske muslimane u Zagrebu je izgrađena i džamija.

Ustaše su privukle mnogo bosanskohercegovačkih muslimana koji su se deklarirali kao Hrvati ili su priznavali hrvatsku obojenost. Da bi stimulirali muslimansko učešće, organizirali su specijalnu muslimansku SS diviziju koja je sarađivala sa njima u progonima Srba i u ratnim naporima. Pavelić je uspio da pridobije nekoliko lidera JMO da služe ustaškoj vladi. Muslimanska kolaboracija je bila posebno raširena među muslimanima više klase i u istočnoj Hercegovini, gdje su muslimani prihvatili brojna imenovanja u lokalnoj vlasti. U istočnoj Hercegovini i jugoistočnoj Bosni, mnoge

[13] Mack Thompson, *A Paper House: The End of Yugoslavia* (New York: Pantheon Books, 1992), str. 267-8. Vidi također Stan Markotich, *"Ethnic Serbs in Tudjman's Croatia"*, RFE/RL Research Report, 24.09.1993, str. 29.

ustaške zločine protiv Srba počinili su muslimanski kolaboracionisti što je isprovociralo srpsku odmazdu i zločine nad muslimanima u više navrata.[14] S druge strane, mnogi Hrvati i muslimani pridružili su se partizanima, posebno tokom 1943. i nakon nje.

U ratu koji će ostati poznat po okrutnosti na svim stranama, ustaše su se isticale po svojoj brutalnosti i bezumnom nasilju. Oni su progonili i ubijali političke protivnike iz svih etničkih grupa, uključujući i Hrvate. Njihova brutalnost ih je koštala velikog dijela javne podrške i hiljade njih je navela da se pridruže partizanima i četnicima. Ustaška vladavina je ostavila naslijeđe gorčine i brutalnosti koju su ponovno oživjeli učesnici sukoba koji je izbio 1991. i 1992. godine.

Mihailović i četnici

Većina političkih lidera i pripadnika kraljevske porodice pobjegla je u egzil nakon što je jugoslavenska vlada kapitulirala u aprilu 1941. Mala grupa oficira i vojnika bivše jugoslavenske armije, pod vodstvom pukovnika Draže Mihailovića, okupila se u brdima u blizini Doboja, u sjevernoj Bosni, prešla na Ravnu goru u zapadnoj Srbiji i ubrzo nakon toga sebe proglasila četnicima, jezgrom otpora njemačkoj i talijanskoj okupaciji.

Četnici su svoje ime posudili od oružanih grupa Srba koji su se kao hajduci suprotstavljali osmanskoj vladavini u Srbiji, Bosni i Makedoniji. Mihailović i njegovi sljedbenici su počeli nositi seljačku odjeću, dugu kosu i duge brade, njegujući na taj način izgled primitivnih srpskih hajduka. Odražavajući svoju lojalnost kao vojni oficiri Kraljevine Jugoslavije, četničke vođe su usvojile ideologiju "velike Srbije" i nadale se da će ponovno uspostaviti srpsku kraljevsku porodicu kao vladare ponovno uspostavljene Jugoslavije. To znači da su oni uglavnom bili privlačni samo srpskom stanovništvu u različitim jugoslavenskim zemljama, što je predstavljalo široku bazu, ali ne i jedinu, među Slavenima koji su bili spremni da se bore protiv

[14] Jozo Tomasevich, *The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945* (Stanford University Press, 1975), str. 258-9. Druga izuzetna obrada ratnih sukoba se može naći u djelu Matteo J. Milazzo, *The Chetnik Movement an the Yugoslav Resistance* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1975).

sila Osovine. Mihailović je imao jaku podršku jugoslavenske vlade u egzilu koja se nalazila u Londonu, i u januaru 1942. imenovan je ministrom rata.

Od maja do novembra 1941, Mihailović i njegove snage su se borile protiv Nijemaca, povremeno i u savezu sa partizanima. Međutim, četnici su otpor posmatrali znatno drugačije od partizana. Prvo, u mjeri u kojoj su slijedili upute vlade u egzilu, provodili su strategiju odgađanja aktivnog otpora do invazije saveznika na Balkan; nakon toga su trebali ustati i napadati linije komunikacija sila Osovine, s ciljem podrške širim savezničkim naporima. Nadalje, Mihailovića je od aktivnog otpora odvratila okrutna Hitlerova direktiva iz septembra 1941. - da će za svakog njemačkog vojnika kojeg ubiju snage otpora morati umrijeti stotinu Srba. Za Mihailovića je ovo predstavljalo prijetnju da će se ponoviti masovni gubici Srbije iz Prvog svjetskog rata. Mihailović se ubrzo okreće protiv partizana, koje je smatrao gorim od dva zla, i počinje tolerirati i na kraju sarađivati sa njemačkim i talijanskim okupatorima.

Tito i partizani

Komunistička partija Jugoslavije, uprkos uspjehu na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine, bila je predmet progona i represije kraljevske jugoslavenske vlade nakon što je stavljena van zakona u augustu 1921. godine. Rukovodstvo partije dodatno je desetkovano Staljinovim čistkama, učešćem ključnih lidera u Španskom građanskom ratu i internim frakcionaštvom. Do 1937, partija je reducirana na nekoliko hiljada demoraliziranih članova i dodatno diskreditirana ropskim služenjem hirovima sovjetske vanjske politike na Balkanu. No, stanje u partiji se počelo popravljati nakon što je Moskva poslala iskusnog organizatora tajnih aktivnosti, Josipa Broza, da stane na čelo partijske organizacije.

Josip Broz je rođen 1892. godine u Kumrovcu, selu na hrvatsko-slovenskoj granici, od oca Hrvata i majke Slovenke. Postao je metalski radnik i mašinac i prije Prvog svjetskog rata bio aktivan u socijaldemokratskoj partiji. Mobiliziran je u austrougarsku vojsku i zarobljen na ruskom frontu, no bježi 1917. i odlazi u Petrograd koji se tada nalazio u središtu revolucionarnih previranja. Kao svjedok i učesnik, Rusku revoluciju je vidio iz prve ruke, a kada se 1920. godine vratio u Jugoslaviju, zaposlio se kao metalski

radnik, postajući vremenom lider Komunističke partije u Zagrebu. Nakratko je zatvoren 1927. godine, a 1929. godine je počeo služiti petogodišnju zatvorsku kaznu za ilegalno organiziranje aktivnosti. Ova zatvorska kazna se pokazala djelimično korisnom jer ga je držala izoliranim od ogorčenih frakcionaških sukoba u partiji. Kada je 1934. godine izašao iz zatvora bio je poznat pod nekoliko tajnih imena, uključujući i ime *Tito*. Nakon niza organizacijskih aktivnosti i putovanja, uključujući i jedan period u Moskvi, Josip Broz Tito je u septembru 1937. imenovan za prvog sekretara Komunističke partije Jugoslavije.

Do vremena njemačke invazije 1941, partija je pod Titovim vodstvom postala efikasna revolucionarna, tajna organizacija sa 12.000 članova. Kada su Nijemci napali, partija je apelirala na jugoslavenske vojnike da zadrže svoje oružje i da se pripreme na otpor; suprotno tome, kraljevska vlada je pozvala sve naoružane muškarce da polože oružje i da se podrede okupatorima. Partija je počela sa sveobuhvatnim otporom nakon Hitlerovog napada na Rusiju u julu 1941. Dana 4. jula, objavila je poziv svim Jugoslavenima na otpor fašističkim okupatorima upotrebom svih raspoloživih sredstava.

Tako je otpočela četverogodišnja borba između Davida i Golijata, između male grupe jugoslavenskih gerilaca pod vodstvom komunista sa malo borbenog iskustva (izuzev jednog broja veterana Španskog građanskog rata), koji su na početku imali veoma mali broj sljedbenika, i nezaustavljive njemačke vojne sile. Malo promatrača je 1941. godine moglo i zamisliti da će Tito i njegovi partizani, koji su do pred sami kraj rata imali veoma malo pomoći od zapadnih saveznika i Sovjetske armije, protjerati njemačke okupatore iz najvećeg dijela Jugoslavije.

Izvor partizanskih uspjeha

Poput drugih uspješnih pokreta narodnog otpora u XX stoljeću, partizani su uspjeli samo u onoj mjeri u kojoj su njihovi lideri bili u stanju da mobiliziraju i animiraju široku bazu narodne podrške o kojoj su ovisili, u smislu novih članova, hrane, materijala i svakodnevne pomoći. Njihov uspjeh se može pripisati odlučnosti i predanosti rukovodstva, aktivnom otporu, čvrstoj disciplini i ostvarivanju jasnih, konzistentnih ciljeva koje su artikulirali Tito i njegovi saradnici. Partizani su tražili nacionalno oslobođenje, što je

značilo revolucionarni ustanak svih jugoslavenskih naroda da bi se porazile okupatorske sile i njihovi domaći saradnici. Tito je osobno čvrstom rukom usmjeravao ove strategije putem političkog i vojnog vodstva, održavajući stalnu korespondenciju sa podređenima u cijeloj zemlji. On je pokretao i vodio akcije protiv neprijateljskih snaga, organizirao promjene politike i zauzdavao ekscese. Najmanje dva puta se jedva spasio smrti ili zarobljavanja.

U središtu privlačnosti partizana bila je nacionalna politika Komunističke partije otjelotvorena u sloganu "*bratstvo i jedinstvo*". Za razliku od diskreditirane pretpostavke Kraljevine Jugoslavije da će južnoslavenski narodi izvršiti homogenizaciju u jedinstvenu jugoslavensku nacionalnost, partizani, pod vodstvom komunista, tvrdili su da su nacije u Jugoslaviji različite i da trebaju biti jednako tretirane. Princip nacionalne jednakosti bio je u suprotnosti i sa praksama jugoslavenske vlade u velikosrpskom centralizmu koji su podržavali i dalje primjenjivali Mihailović i njegovi četnici, kao i sa ustaškim ekstremnim hrvatskim nacionalizmom koji je svim sredstvima pokušavao stvoriti svehrvatsku državu.

Prije njemačke invazije 1941, Komunistička partija je prošla kroz mnogobrojne iscrpljujuće debate, frakcionaška sporenja i ezoterične promjene u svom pristupu nacionalnom pitanju. Tokom rata, Tito je definirao ključne principe nacionalnih odnosa koji su trebali biti vodilja partizanima tokom rata i partijskim politikama nakon njemačkog poraza.[15]

Ugledajući se na Staljina i sovjetski pristup nacionalnom pitanju, Tito je elaborirao dvije ideje: puno nacionalno samoodređenje za nacionalnosti u Jugoslaviji i istovremeno jaku centraliziranu partijsku organizaciju koja bi bila jedinstveni politički izražaj volje svake nacije. Ustavni i pravni mehanizmi vlade bi poštivali nacionalna prava i, kao i u sovjetskom slučaju, čak bi teoretski priznavali pravo narodima na odcjepljenje od države. Istovremeno, Komunistička partija, kao jedini legitimni zastupnik narodne volje, održavala bi disciplinu koja bi bila nametnuta iz centra i osiguravala da nijedna nacionalnost ne iskoristi to pravo. Ovaj naizgled mađioničarski trik

[15] Pristup Komunističke partije nacionalnom pitanju je kvalitetno prikazan u djelu Paul Shoup-a, *Communism and the Yugoslav National Question* (New York: Columbia University Press, 1968), kao i u Đilasovom djelu, *The Contested Country.*

bi, naravno, doveo do fragmentacije države ukoliko bi Komunistička partija kolabirala ili izgubila svoju monopolističku ulogu, kao što se dogodilo u Sovjetskom savezu i Jugoslaviji početkom 1990-tih. U vrijeme Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji, međutim, za vrijeme sukoba između nacionalnih ekstremista i uz nesretno nedavno iskustvo velikosrpske hegemonije, partizanska politika je predstavljala osvježavajuću mješavinu narodnog oslobođenja i centralistički nametnute discipline koja bi mogla spriječiti nacionalističke ekscese.

Za Bosance i druge Jugoslavene, prirodno, javila su se dva pitanja: koje nacionalnosti bi bile priznate u ovoj šemi i kako bi se povukle teritorijalne granice u područjima gdje su nacionalnosti bile geografski izmiješane? Tito i partijsko rukovodstvo su odgovorili na prvo pitanje sveobuhvatnim izjavama o namjeri da se uključe svi mogući narodi uz konkretnu identifikaciju pet ključnih nacionalnosti: Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca. Bosanski muslimani nisu bili uključeni u ovu temeljnu grupu nacionalnosti jer ih je partija u to vrijeme smatrala posebnom zajednicom bez odvojenog nacionalnog statusa. Međutim, s obzirom da su glavne partizanske operacije bile smještene u Bosnu, muslimanska podrška bila je od ključnog značaja i Tito je pažljivo priznavao njihov poseban status u brojnim deklaracijama i apelima.

Bosanski muslimani su također bili utješeni obećanjima partije o posebnom statusu Bosne i Hercegovine. S obzirom da su se najžešće borbe između muslimana i njihovih protivnika uglavnom odvijale u Bosni i Hercegovini i susjednim planinskim područjima, Bosna je postala mjesto u kojem se kalila partizanska predanost nacionalnoj jednakosti u ratnim godinama. Tito je predložio stvaranje federalne strukture koja bi se sastojala od odvojenih republika za svaku od pet ključnih nacionalnosti, sa Bosnom i Hercegovinom kao šestom saveznom jedinicom. Principi federalizma ubrzo su primijenjeni na oslobođenim teritorijama koje su se širile (iako ne bez određenih privremenih neuspjeha) kako je rat napredovao.

Borba pokreta otpora

Gotovo odmah nakon njemačke invazije, u aprilu 1941, počeo je spontani otpor silama Osovine u tradicionalnim epicentrima hajdučije i pobuna u

istočnoj Hercegovini. Uskoro su partizani i četnici počeli provoditi sporadične akcije uznemiravanja. Sa partizanskim pozivom na oružje, 4. jula 1941, organizirani otpor je započeo na široj osnovi, a do septembra partizani su bili u stanju ustanoviti oslobođenu teritoriju u zapadnoj Srbiji i istočnoj Bosni sa centrom u Užicu.

U prvim mjesecima rata, partizani i četnici su sarađivali u nizu operacija, ali su ubrzo porasle tenzije između ove dvije grupe u pogledu njihovih krajnjih ciljeva i obima oružanog otpora okupatorima. U oktobru 1941, u srpskim gradovima Kragujevcu i Kraljevu, njemački vojnici su okupili hiljade nedužnih civila, uključujući i djecu iz škola, i pobili ih u znak odmazde za gerilske napade na njemačke vojnike koji su se dogodili kilometrima dalje. Zgroženi takvom bezrazložnom brutalnošću i u strahu da bi pobjeda partizana označila komunističku revoluciju koja bi izbrisala sve ostatke starog poretka, Mihailovićeva odlučnost je poklekla i on je počeo promatrati partizane kao svog primarnog neprijatelja. Posljednji značajni napori da se ostvari četničko-partizanska saradnja propali su u novembru 1941. U narednim mjesecima i godinama, Mihailović je dozvolio da Nijemci razoružaju neke njegove jedinice, a uredio je legalizaciju drugih jedinica, odnosno da pređu pod titularnu komandu Nedićevog marionetskog režima. Kako pod četničkom komandom, tako i kao legalizirane jedinice, Mihailovićevi ljudi su se borili na strani Nijemaca i Talijana u borbama protiv partizana.

Suočeni sa iznenađujuće uspješnim pokretom otpora u brdima Srbije i Bosne, Nijemci su pokrenuli ukupno sedam ofanziva između novembra 1941. i maja 1944. godine, u sve uzaludnijem pokušaju da slome partizanski pokret.[16] Priče o sedam njemačkih ofanziva i o nevjerovatnom partizanskom opstanku i herojstvu usred žestokih napada su u poslijeratnoj Jugoslaviji poprimile razmjere biblijskih mitova. Njemački neuspjeh je također doprinio nespremnosti SAD i Evrope da razmotre vojni angažman na istim ovim područjima 1990-tih godina.

Svaka ofanziva je prisiljavala Tita i glavni štab partizanskih snaga na bijeg u drugo utočište sa svojim glavnim jedinicama. Ova borba je dose-

[16] Izuzetan, izbalansiran prikaz ovih sukoba se može naći u djelu Walter R. Roberts-a, *Tito, Mihailović, and the Allies, 1941-1945 (*New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1973).

gla epske razmjere. Protjerani iz istočne Bosne u proljeće 1942, partizani su prošli preko teško prohodnog planinskog terena da bi zauzeli Bihać u sjeverozapadnoj Bosni, gdje su u novembru 1942. godine sazvali Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ). Godine 1943, Nijemci su ih prisilili da napuste Bihać; ponovno su marširali uzduž i poprijeko cijele Bosne i Hercegovine da bi našli utočište u jugoistočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini. Peta njemačka ofanziva, u proljeće 1943, poslala ih je nazad prema sjeverozapadu, gdje je u Jajcu, na oslobođenoj teritoriji, u novembru 1943 održano Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Sedma njemačka ofanziva bila je zračni desant na partizansko sjedište u Drvaru, odakle je Tito jedva pobjegao u maju 1944. Ipak, broj partizanskih boraca je rastao, a većina oslobođenih teritorija se širila, iako su ove ofanzive uzele užasan danak u ubijenim i ranjenim partizanima.

U ranim fazama rata, pokretima otpora pridružio se mnogo veći broj Srba u odnosu na druge jugoslavenske nacionalnosti. Kao nasljednici tradicije oružanog otpora stranoj vladavini, Srbi su bili spremniji da se pridruže četnicima ili partizanima na početku sukoba. Kada su Srbi doživjeli svoje prve uspjehe u zapadnoj Srbiji i susjednoj istočnoj Bosni, gdje je živjela velika srpska seljačka populacija, još više njih pristupa partizanskim redovima u ovim područjima. Na teritoriji Nezavisne države Hrvatske (što su historijski bile Hrvatska i Bosna i Hercegovina), ustaški zločini su mnoge Srbe gurnuli u partizanske redove. Pripadnici drugih nacionalnosti su se pridružili u velikom broju kasnije u ratu, neki privučeni partizanskom predanošću ideji "bratstva i jedinstva", a drugi putem regrutacije u partizanske snage. Tito je 1944. godine zabilježio da je 44% partizana bilo srpske nacionalnosti, što je procent koji vjerovatno umanjuje istinski obim njihovog učešća jer odražava stalno rastući broj drugih Jugoslavena koji su se partizanima pridružili u kasnijim fazama rata.

Srpska većina u partizanskim redovima predstavljala je ozbiljan izazov Titovoj predanosti nacionalnoj jednakosti. Partizani iz historijskog područja Krajine u Hrvatskoj su proglasili odvojenu republiku. Partizanski dokumenti navode na zaključak da su srpske vođe iz ovog područja umjesto da agresivno napadaju Nijemce i ustaše više bili zainteresirani za uspostavljanje i zaštitu autonomne srpske teritorije na račun Hrvata. (Srbi iz

istih ovih područja uz pomoć nekih jedinica Jugoslavenske narodne armije su proglasili autonomiju od Hrvatske 1991. godine i proglasili sebe dijelom Srpske autonomne oblasti Krajina). Partizanske vođe su ove probleme rješavali 1942, tražeći od svih partizanskih formacija da se bore protiv Nijemaca i njihovih fašističkih saveznika umjesto da se bave nacionalističkim svađama.

Partizanska potraga za narodnom podrškom bila je posebno uspješna u Bosni, ključnom centru za utočište i vojne operacije protiv Nijemaca. Hrvati i muslimani su se u početku plašili partizanskih odmazdi za akcije ustaša, a mnoge muslimane je progonilo naslijeđe izbijanja srpskog nasilja protiv muslimana, pogotovo u istočnoj Hercegovini. Partizanska komanda je pokušavala ublažiti ove strahove i pokazati se spremnom da disciplinira Srbe i druge u svojim redovima koji su odstupali od njenih politika. Partizani su nametnuli detaljna pravila za ulazak u muslimanska i hrvatska sela. Kada bi muslimani pobjegli iz svojih sela u strahu, partizanske jedinice su osiguravale njihove domove od odmazdi i pljačkanja. Iako je provedba ovakve discipline bila teška i povremeno nestabilna u ratnim uvjetima, partizani su uspjeli da smire međuetnički sukob i da zadobiju široku podršku u Bosni putem efikasne implementacije svojih patriotskih slogana.

Britanska i saveznička podrška Mihailoviću u prvim mjesecima rata je bila snažna. No, ova podrška je počela kopniti kada su savezničke vojne misije saznale da četnici izbjegavaju pružanje otpora i da sarađuju sa silama Osovine. Britanci, koji su poslali misije, i Titu kao i Mihailoviću, uvjerili su se do sredine 1943. da partizani zaslužuju podršku i počeli su padobranima slati zalihe koje su ranije slali četnicima. U februaru 1944, Britanci su naredili svojim oficirima za vezu da se povuku od četnika, nakon čega su saveznici isključivo podržavali Titove vojne pothvate.

Staljin i Sovjeti, iako u idealnoj poziciji da Titove uspjehe predstave kao svoje, ipak su imali buran odnos sa partizanima i Komunističkom partijom Jugoslavije (KPJ) tokom rata. U želji da sakrije svoje revolucionarne namjere od američkih i britanskih saveznika, Staljinu se nisu sviđala Titova javna proglašenja "oslobođenih" teritorija i tvrdnje da je KP jedina legitimna politička snaga u jugoslavenskim zemljama. Kada je na Prvom zasjedanju AVNOJ-a (Bihać, novembar 1942.) proglašena jugoslavenska "država" na

Sl 8.1 – Josip Broz Tito - slika iz ratnih dana

oslobođenoj teritoriji, Staljin je ukorio Tita i podsjetio ga na potrebu održavanja "jedinstvenog fronta" sa nekomunističkim snagama otpora. Takve opomene su izgleda samo nagnale Tita da se okrene još neovisnijim, prema Jugoslaviji orijentiranim ciljevima, i da napusti ciljeve međunarodnog komunističkog pokreta. Ovo je dovelo do ironične situacije u kojoj je Staljin pokušavao urgirati kod svojih jugoslavenskih lakeja da svoje djelovanje učine umjerenijim, dok su zapadni saveznici ohrabrivali agresivniji otpor.

Trijumf partizana

Iako su partizani uglavnom uspjeli zbog vlastitih politika i akcija, njima su također, kako je rat odmicao, sve više koristile savezničke pobjede. Sovjeti su odbili njemačku invaziju na Rusiju u ogorčenim borbama u zimu 1942-

1943., a Britanci i Amerikanci su bili slobodniji da pokušaju ostvariti svoje balkanske ciljeve nakon svojih pobjeda u Sjevernoj Africi u maju 1943. godine. Nakon talijanske kapitulacije, 8. septembra 1943, Nijemci, četnici i partizani su požurili da zauzmu jugoslavenske teritorije koje su ranije okupirale talijanske snage. Nijemci su preuzeli talijansku zonu Nezavisne države Hrvatske, ali su partizani uspjeli da oslobode velike dijelove teritorije u Crnoj Gori, Novopazarskom sandžaku i Hercegovini. Četnici, koji su imali sve manje narodne podrške, u suštini su eliminirani u zapadnoj Jugoslaviji.

U augustu 1944, partizani napreduju u Srbiji, dok se sovjetska Crvena armija približavala sa istoka. Tito je posjetio Sovjetski savez u septembru 1944. (njegovo prisustvo je pažljivo sakriveno od Britanaca) i od Staljina je dobio obećanje da će Crvena armija napustiti jugoslavensko tlo čim se oslobodi Beograd. Partizani i Crvena armija su u zajedničkoj operaciji protjerali Nijemce iz Beograda 20. oktobra 1944. godine. Tri sedmice kasnije Crvena armija je napustila jugoslavensku teritoriju, u skladu sa obećanjem koje je Tito dobio u septembru. Od tada, pa do maja 1945, partizanski vojni napori su se fokusirali na širenje oslobođenih teritorija i protjerivanje Nijemaca iz svih jugoslavenskih zemalja. Dana 6. aprila 1945, (tačno četiri godine nakon njemačkog napada na Jugoslaviju) partizani su ušli u Sarajevo. Zagreb je oslobođen 8. maja 1945, a 15. maja posljednje njemačke i ustaške trupe su se predale partizanima.

Za ustaše, četnike i njihove saradnike i simpatizere, partizanske pobjede su predstavljale trijumf komunista čiji cilj je bio revolucionarno uništenje bivšeg poretka. Mnogi su pobjegli na Zapad, nadajući se da će im saveznici pružiti utočište, tako da bi mogli preživjeti da nastave borbu. Zapadni saveznici, zahtijevajući od svih koji su davali podršku silama Osovine da se predaju trupama u svojim zemljama porijekla, odbili su primiti brojne Jugoslavene koji su bili u bijegu i natjerali su ih da se vrate nazad u ruke partizana. U pokušaju da eliminiraju opoziciju i da zbrišu sve druge oružane formacije, partizani su ubili hiljade ljudi. Neki, koji su bili kolaboracionisti, uspjeli su doći do Sjedinjenih Država, Kanade, Australije, Austrije i drugih utočišta, praveći kasnije u tim zemljama centre emigrantske antikomunističke agitacije u narednih nekoliko decenija. Mnogi su pogubljeni od strane partizana nakon zarobljavanja. Mihailović je izbjegavao zarobljavanje

gotovo godinu dana. Uhapšen je u martu 1946, suđeno mu je zbog saradnje sa okupatorima i pogubljen je četiri mjeseca kasnije.

Osim radikalnih promjena koje je partizanska pobjeda donijela jugoslavenskom društvu, Drugi svjetski rat je imao tri posljedice od velikog značaja za kasnije događaje. Prvo, uspon Srba u partizanskim komandnim strukturama će u kasnijim godinama ponovno izbiti na površinu u različitim oblicima. Tito se protiv ove tendencije borio na razne načine, ali Jugoslavenska armija nikada nije uspjela u potpunosti eliminirati pretežno srpski utjecaj kod svog oficirskog kadra. Drugo, naslijeđe Bosne, kao posljednjeg utočišta od strane invazije u poređenju sa osjetljivošću Zagreba i Beograda, utjecalo je na jugoslavensku vojnu politiku u narednim decenijama. Bosna i Hercegovina je postala središte jugoslavenske odbrambene teorije i centar jugoslavenske namjenske vojne proizvodnje u poslijeratnim godinama.

I na kraju, partizanske pobjede su označile ponovno rođenje jugoslavenskog ideala u novom obliku. Era Kraljevine Jugoslavije je završila u uzajamnim optuživanjima kada je Jugoslavija rapidno propadala prije njemačkog napada. Mnogi srpski nacionalisti su za propast Kraljevine Jugoslavije optuživali hrvatsku petu kolonu koja je mogla ostvariti određene ciljeve putem njemačke i talijanske okupacije. Mnogi Hrvati, s druge strane, za kolaps Jugoslavije optuživali su beogradske političare i neadekvatnost jugoslavenske vojske kojom su dominirali Srbi. Nova poslijeratna Jugoslavija je svojim građanima dala šansu da stvore državu okrenutu budućnosti u kojoj je "bratstvo i jedinstvo" bilo u središtu kampanje za izgradnju revolucionarnog novog društva.

POGLAVLJE IX

SOCIJALISTIČKA JUGOSLAVIJA: TITOVO DOBA (1945-1980)

Rat je prohujao svim područjima Jugoslavije ubivši preko milion ljudi dok su milioni drugih bili ranjeni ili osakaćeni. Za razliku od Prvog svjetskog rata, u kojem je Srbija pretrpjela najveće gubitke, u ovom ratu Bosanci i Hercegovci su ubijani u najvećem broju. Sve bosanskohercegovačke grupe doživjele su teške gubitke u toku rata, ali su bosanski Srbi imali najveći broj ubijenih i veći procenat gubitaka nego Hrvati i muslimani. Uzroci smrti nisu bili ograničeni na bojno polje; mnogi su stradali zbog ustaške kampanje genocida i bratoubilačkog rata koji je iz toga proistekao. Bosanskohercegovački Jevreji i Romi su gotovo istrijebljeni. Njihove zajednice su gotovo zbrisane sa lica zemlje zbog deportacija i ubijanja.

Od svih istočnoevropskih zemalja, Jugoslavija se jedina, uz Albaniju, uglavnom sama oslobodila okupacije sila Osovine - zahvaljujući domaćem pokretu otpora koji je uživao široku popularnost. Ovo dostignuće može se uporediti sa uspjehom kineskih i vijetnamskih komunista u njihovim uspješnim borbama protiv japanskih okupatora. Inostrana podrška je bila ograničena na zalihe, diplomatska ohrabrenja i učešće Crvene armije u oslobađanju Beograda. Većina Jugoslavena i stranih promatrača prihvatila je Titovu tvrdnju da su se njegovi partizani borili protiv sila Osovine i njihovih južnoslavenskih kolaboracionista odlučno, konzistentno i sa velikom hrabrošću. Većina onih koji su imali drugačije stanovište pobjegli su iz Jugoslavije, ili su bili ušutkani ili ubijeni u žestokoj represiji koja je propratila Titovu konsolidaciju vlasti 1945. godine i nakon toga.

Priroda jugoslavenskog socijalizma radikalno se izmijenila nakon Staljinove odluke 1948. godine da izbaci Komunističku partiju Jugoslavije

(KPJ) iz Informbiroa. Ovo protjerivanje navelo je Tita i njegove saradnike da krenu drugačijim putem, putem koji ih je na kraju doveo do inovativnih domaćih i vanjskih politika sa dubokim posljedicama za sve Jugoslavene, a naročito za narod Bosne i Hercegovine. Napuštajući ranije politike kontrole i represije, Tito je rukovodio liberalizacijom koja je kasnije dovela do neobuzdane konkurencije među republikama i otvorenog etničkog rivalstva.

Stvaranje socijalističke Jugoslavije

U srcu jugoslavenskog komunističkog eposa ležala je duboka želja da se slijedi primjer Sovjetskog saveza. Ova želja je koegzistirala, paradoksalno, sa Titovim snažnim osjećajem osobne neovisnosti i instinktivne potrebe da se komunistički pokret oblikuje na način koji će zadovoljiti posebne potrebe jugoslavenske situacije. Drugim riječima, Tito je želio da oponaša Lenjina i Staljina, ali ne i da sluša svaki Staljinov hir. Tok događaja u prvim poslijeratnim godinama predstavlja studiju uzajamnih odnosa dva suprotstavljena impulsa – pogodnosti imitacije i potrage za neovisnim kursom.

U svojoj želji da oponaša sovjetski model, Tito i njegovi komunisti su svoju socijalističku revoluciju provodili sa odlučnošću i brzinom koja se nije mogla vidjeti nigdje drugo u Istočnoj Evropi. Kao što je jedan promatrač zapazio "Jugoslaveni su, u periodu između 1945. i 1948. godine, spolja djelovali kao najprilježniji učenici i lojalni saveznici Sovjetskog saveza."[17] Tako su prve godine komunističke vladavine bile teške po svim standardima dok je KPJ brzo djelovala u cilju konsolidacije svoje vlasti, ustanovljavanja novog poretka i započinjanja socijalističke revolucije koju je proglasila tokom rata.

Dijelom kao priznanje revolucionarnog žara koji su iskazali Tito i njegovi drugovi, a dijelom u nadi da će kontrolirati taj žar, Staljin je izabrao Beograd za sjedište komunističkog Informbiroa. U želji da prikrije svoje dugoročne revolucionarne namjere od zapadnih saveznika, Staljin je otvoreno raspustio komunističku Internacionalu 1943. godine. U septembru 1947, ona je ponovno uspostavljena pod umjerenijim nazivom Komuni-

[17] Fred Singleton, *A Short History of the Yugoslav Peoples* (Cambridge University Press, 1985), str.212.

stički informbiro sa istim dvojnim funkcijama – provođenje svjetske revolucije i nametanje sovjetskih prioriteta u međunarodnom komunističkom pokretu. Službena publikacija Informbiroa je dobila nespretan naziv – *Za dugotrajni mir, za narodnu demokratiju* – i žestoko je promovirala partijsku liniju sljedbenicima komunističke partije svuda u svijetu.

Ustav iz 1946: struktura socijalističke Jugoslavije

Da bi umirio saveznike, Tito je u martu 1945. godine stupio u koalicionu vladu sa nekomunističkim političarima pod vodstvom Ivana Šubašića, predratnog bana Banovine Hrvatske koji je ratne godine proveo u Sjedinjenim Državama. Iako je Titova i Šubašićeva vlada zadobila za socijalistički režim prijeko potrebno međunarodno priznanje, partizanske oslobodilačke snage igrale su vodeću ulogu u određivanju novog političkog kursa. Demokratska federativna Jugoslavija je proglašena 1945. godine i imala je tek nekoliko nekomunista u Vladi, koji su služili samo za ukras. Izbori za Ustavotvornu skupštinu održani su 11. novembra 1945. godine, gdje je glasačima ponuđena jedinstvena lista kandidata koji su uglavnom bili komunisti. Lista je dobila preko 90% glasova. Nekoliko sedmica kasnije, 31. januara 1946, Ustavotvorna skupština, kojom su dominirali komunisti, proglasila je novi ustav.

Ustav iz 1946, koji je sačinjen po uzoru na Staljinov sovjetski ustav iz 1936. godine, ustanovio je temeljni politički sistem socijalističke Jugoslavije. Ispunjavajući Titova obećanja iz rata, ustav je konkretno priznao pet jugoslavenskih nacionalnosti: Srbe, Hrvate, Slovence, Makedonce i Crnogorce. Bosanski muslimani nisu bili uključeni, jer je službeni stav KPJ bio da su muslimani odvojena grupa bez nacionalnog identiteta.

Ustanovljeno je šest republika, koje su usko odgovarale historijskim jedinicama okupljenim 1918. godine u zajedničku državu – Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Ustav je, prema sovjetskom presedanu, priznao određene nacionalne manjine od kojih su najveće bili Mađari i Albanci. Vojvodina, u kojoj je živjela velika mađarska populacija, uspostavljena je kao autonomna pokrajina; Kosovo i Metohija, oblast sa brojnom albanskom populacijom, postala je autonomna oblast, a obje su bile pripojene Republici Srbiji.

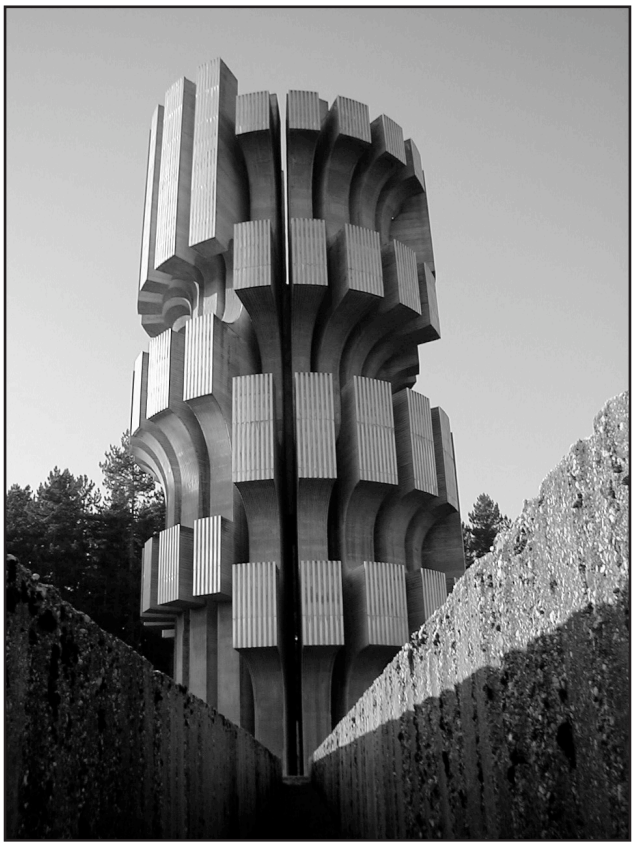

Sl. 9.1 – Mrakovica, partizanski spomenik na Kozari

Bosna i Hercegovina, šesta republika, bila je jedina bez većinskog naroda i bez nacionalnog naziva. Njene granice uglavnom su se protezale duž ranijih granica koje su postojale već nekoliko stoljeća i koje su Austrijanci 1878. godine ponovno uspostavili. Jedan stručnjak je zaključio da "ove granice, koje su najvećim dijelom osmansko naslijeđe, spadaju (...) među najstarije granice sa kontinuitetom u Evropi."[18] Tako su Tito i KPJ, uprkos svojoj predanosti radikalnim promjenama, očuvali različitost Bosne i Hercegovine u uspostavljanju njenog političkog sistema.

[18] Dennison Rusinow, "Yugoslavia's Disintegration and the Ottoman Past," u djelu koje je uredio L. Carl Brown, *Imperial Legacy :Tthe Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East* (New York: Columbia University Press, 1996), str. 78-99.

Karta 9.1 – Republike i autonomne pokrajine socijalističke Jugoslavije

Ustav je afirmirao dva temeljna principa, usvojena na ratnom zasjedanju AVNOJ-a, a to su nacionalno samoodređenje i dominacija partije u javnom životu. Republikama je dato pravo na odcjepljenje. Ustav je također garantirao pravo odcjepljenja narodima Jugoslavije, ali je i sugerirao da su oni već iskoristili to pravo, prvi i posljednji put, kada su izabrali da postanu dio jugoslavenske federacije.[19] Kasniji ustavi, uključujući i posljednji iz 1974, također su jugoslavenskim narodima garantirali pravo na odcjepljenje od federacije. Međutim, vlast je u ranim godinama socijalističke Jugoslavije bila koncentrirana u saveznim organima i KPJ. Iako su republike u početku imale malo stvarne političke moći, njihovo uspostavljanje i povlačenje granica između njih imat će značajan utjecaj na događaje u kasnijim decenijama.

[19] Đilas, str. 167.

Konsolidacija vlasti KPJ

Komunistička partija je poduzela dvosmjerni pristup u konsolidaciji vlasti - beskrupulozno progoneći one koji su aktivno sarađivali sa njihovim neprijateljima i istovremeno tražeći podršku vjerskih zajednica: pravoslavne, katoličke i islamske.

Partizanske snage, kao što je već navedeno, žestoko su progonile sve rivalske naoružane formacije pred kraj rata, ubijajući hiljade Nijemaca, ustaša i četnika u posljednjim danima sukoba. Pojedinačne jedinice četnika i ustaša pobjegle su u iste one planine koje su ranije pružale skrovište partizanima, nastavljajući sa manjim gerilskim akcijama godinama nakon završetka rata. Jugoslavenska policija je izvijestila da je posljednja takva jedinica zarobljena 1955. godine.

Politika partizana protiv njihovih neprijatelja izazivala je strah u mnogim predratnim i ratnim liderima koji su sarađivali sa okupatorom ili tolerirali zločine protiv drugih Južnih Slavena. Katolički nadbiskup Šarić, iz Sarajeva, i banjalučki biskup pobjegli su napustivši svoju pastvu. Mnogi intelektualci, posebno Hrvati i muslimani, pobjegli su u Austriju, Kanadu, Sjedinjene Države, ili na druga mjesta koja su ih bila spremna prihvatiti, što je dovelo do rekordnog broja akademski obrazovanih antikomunističkih emigranata na zapadnim univerzitetima u poslijeratnim godinama. Međutim, u poređenju sa širom jugoslavenskom slikom, egzodus iz Bosne i Hercegovine je bio skroman.

Poput Austrijanaca sedamdeset godina ranije, komunistički režim je pokušavao uspostaviti dobar odnos sa liderima vjerskih zajednica. Srpska pravoslavna crkva je imala stoljetnu tradiciju koegzistencije sa vrlo različitim režimima, uključujući Osmanlije, Austrijance i jugoslavensku kraljevinu. Nakon rata, patrijarh Gavrilo se vratio u Beograd iz njemačkog zatvora. Uprkos općenito velikoj podršci koju je Pravoslavna crkva pružala Mihailoviću i četnicima, Tito i Gavrilo su se sreli i okončali glavne uzroke animoziteta. Režim je nakon toga tolerirao pravoslavnu vjeru u Bosni i Srbiji kao i na drugim mjestima, međutim bez pružanja bilo kakve posebne podrške.

Partija je također izbjegavala otvorene napade na muslimane, unatoč njihovoj djelimičnoj saradnji sa ustašama tokom rata, jer su se mnogi mu-

slimani u drugoj polovini rata također pridružili partizanima i dali važan doprinos u žestokim borbama u Bosni i Hercegovini. Muslimani Sarajeva su se podijelili na one koji su podržavali i na one koji su se protivili Komunističkoj partiji. Na izborima za Vrhovni vakufski sabor 1945. godine (tijelo koje su uspostavili Austrijanci 1909. godine u svrhu upravljanja muslimanskim dobrotvornim fondacijama), vjerski konzervativci i antikomunistički kandidati dobili su glavna mjesta, što je povećalo mogućnost konfrontacije. Vlada je ukinula finansiranje islamskih kulturnih institucija, prisiljavajući muslimane da prikupljaju dobrovoljne priloge u džamijama. U augustu 1946, Vrhovni vakufski sabor mijenja kurs i obavezuje se da će podržavati vladu. Nakon toga je komunistički režim dozvolio nastavak postojanja glavnih islamskih institucija koje su uspostavljene muslimansko-austrijskim sporazumom iz 1909. godine, uključujući i reis-ul-ulemu, Vakufsku direkciju i Vrhovni vakufski sabor. Uprkos određenim oduzimanjima i reformama, vakufski sistem je uglavnom ostao nedirnut i vakufi su nastavili da podržavaju glavne islamske kulturne institucije u Bosni i Hercegovini tokom socijalističkog perioda.

Odnosi vlade sa Katoličkom crkvom bili su burniji. Kontroverza je okruživala zagrebačkog nadbiskupa Stepinca, koji je tokom rata otvoreno podržavao određene ustaške akcije iako je protestirao (diskretnije) zbog drugih ekscesa. Stepinac je otvoreno odbijao da napusti svoju dužnost, iako ga je režim ohrabrivao da ode u egzil. Iako je nižem svećenstvu dao dozvolu da odu, većina ih je ostala – predstavljajući stalni izazov za komunistički režim. Tito je u početku ohrabrivao katolike da proglase nacionalnu crkvu, koja bi bila neovisna od Vatikana, ali Stepinac nije odgovorio na Titove prijedloge. Stepinac i drugi crkveni zvaničnici su zajedno sa vodećim ustaškim kolaboracionistima optuženi u javnom sudskom procesu u septembru 1946. godine, nekoliko mjeseci nakon Mihailovićevog pogubljenja. Nadbiskup je osuđen na šesnaest godina prisilnog rada, ali je odslužio samo pet godina u zatvoru. Nakon njegovog puštanja, u decembru 1951, dozvoljeno mu je da živi u svom rodnom selu Krašić u Hrvatskoj, gdje je i umro u februaru 1960. godine. Hiljade ljudi je prisustvovalo njegovom pogrebu, a njegova grobnica u Zagrebačkoj katedrali, na kojoj se nalazi jednostavni bijeli mermerni spomenik kojeg je izradio eminentni hrvatski kipar Ivan

Meštrović, postala je simbol hrvatskog nacionalizma u kasnijim godinama socijalističke ere.

Kada je Vatikan Stepinca proglasio kardinalom 1952. godine, Jugoslavija je prekinula diplomatske odnose sa Vatikanom. U kompromisu, postignutom nekoliko godina kasnije, odnosi su popravljeni i novi nadbiskup-koadjutor je postavljen za Zagreb. Katolička crkva je u socijalističkoj Jugoslaviji išla svojim putem, kao što je to bio slučaj i u Poljskoj, povremeno pružajući podršku, ali češće frustrirajući vlast.

Ekonomska transformacija

Ključni dio programa KPJ bio je socijalizacija jugoslavenske ekonomije, čija namjera je bila da se ojača radnička klasa i poboljšaju uvjeti života i rada prosječnog radnika. Partija je također odlučila nagraditi seljake koji su predstavljali kičmu podrške partizanskim oslobodilačkim naporima u ratu sa radikalnom agrarnom reformom koja je bila usmjerena ka davanju zemlje onima koji su je obrađivali. Obje ove promjene su duboko izmijenile karakter bosanskohercegovačkog društva.

KPJ je, slijedeći sovjetski primjer, predano radila na brzoj industrijalizaciji jugoslavenske privrede. U prvoj fazi, to je značilo obnavljanje razrušene ekonomske infrastrukture što su finansijski podržale Ujedinjene nacije, a izvođenje radova su pomagale omladinske radne brigade koje je organizirala KPJ. Uprkos velikim ratnim razaranjima, ovi napori su do kraja 1946. godine produktivnost vratili na predratni nivo. Popravljene su i izgrađene ceste, mostovi i željeznice, fabrike su ponovno puštene u rad, a elektrane su obnovljene.

Pod dirigentskom palicom slovenačkog komuniste Borisa Kidriča, 1947. godine donesen je petogodišnji plan za ubrzanje industrijskog razvoja zemlje. Kao što je to bio slučaj u Sovjetskom savezu, uz plan su elaborirane tehnike centralnog planiranja i ogromna birokratija koja je određivala i nadgledala proizvodnju i cijene. Plan se ubrzo pokazao neizvodljivim u visoko diverzificiranoj jugoslavenskoj sredini, ali ga je KPJ uporno pokušavala provesti, uprkos problemima u narednih nekoliko godina. Bosna i

Hercegovina, koja je spadala u slabije razvijena područja, dobivala je veliki dio centralne pomoći za industrijski razvoj.

KPJ je u augustu 1945. godine donijela zakon o sveobuhvatnoj agrarnoj reformi. Zakon je propisivao da jedan proizvođač ne može imati komad zemlje veći od 35 hektara, što je označilo kraj velikih posjeda i zemljoposjednika. Širom Jugoslavije je oduzeto više od milion i pol hektara zemlje i dodijeljeno bivšim partizanima, seljacima bez zemlje i seljacima koji su imali male posjede. Iako je ohrabrivano učešće u zadružnom zemljoradništvu, zakon nije pokrenuo prisilnu kolektivizaciju. Nakon decenija diskusija i obećanja, 1946. je bila godina u kojoj je jugoslavenska vlada konačno poljoprivredno zemljište predala onima koji su ga obrađivali. Reforme su pokrenule val protesta Katoličke crkve, koja je u vlasništvu imala značajne zemljišne posjede kojima su upravljali i koje su obrađivali katolički svećenici i samostani. I naravno, agrarna reforma je bila jedan od razloga za antikomunističke stavove dijela bosanskih muslimana u prvim poslijeratnim godinama.

Reforme su okončale agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini. Posljednji ostaci privilegija muslimanskih zemljoposjednika su iskorijenjeni. U većini slučajeva, ranijim zemljoposjedničkim porodicama dozvoljeno je da zadrže svoje domove ali im je ograničena površina obradive zemlje kao i svima drugima. Mnogi bogati muslimani su se već ranije preselili u gradove i veća mjesta zbog rata ili privučeni profesionalnim i društvenim prednostima gradskog života. U nekim slučajevima, oni su živjeli u urbanim vilama koje su se nalazile u centru grada ili u njegovoj blizini. Jedna takva kuća je bila velika dvospratnica koju je izgradio muslimanski član sabora iz austrijskog doba 1910. godine na brdu pokraj Sarajeva. Nakon poljoprivrednih reformi, sve što je ostalo od ranijeg tradicionalnog života ove porodice bila je ta kuća koja je podijeljena u četiri stana, od kojih je svaki bio u vlasništvu drugog člana porodice. Obližnja manja kuća, koja je ranije bila smještaj za sluge, prešla je u odvojeno vlasništvo, ali su njeni stanari ostali lojalni porodici i brižno su držali kuću na oku. U tipičnoj tranziciji, najstariji sin postao je zastupnik jednog proizvođača 1960-tih godina i sa svojom porodicom je preselio u stan u centru Sarajeva.

Rezolucija Informbiroa i sukob između Tita i Staljina

Dok su jugoslavenski komunisti žurili da nadoknade izgubljeno vrijeme u svojoj želji da socijaliziraju zemlju, tenzije između Staljina i njegovih ambicioznih imitatora su rasle. Do razmimoilaženja je tobože došlo zbog trgovinske politike, vanjske politike, organizacije jugoslavenske vojske i odnosa između partija, ali suštinski uzrok sukoba je bio odbijanje KPJ da se slijepo pokori neprihvatljivim zaokretima sovjetske vanjske politike koji su nametani međunarodnom komunističkom pokretu. Ova neslaganja su datirala još od početka rata kada je Staljin ukorio Tita, nakon zasjedanja AVNOJ-a 1942. godine, zato što je otvoreno pokazao revolucionarni žar KPJ kada su sve komunističke partije imale instrukcije da ne vrijeđaju nekomunističke elemente u pokretu otpora.

U februaru 1948. godine, Tito je pozvan u Moskvu da razgovara o rastućim međupartijskim tenzijama sa Staljinom i sovjetskim ministrom vanjskih poslova Vjačeslavom Molotovim. On je odbio poziv ali je poslao predsjednika hrvatske partijske organizacije Vladimira Bakarića i Slovenca Edvarda Kardelja. Nakon njihove svadljive posjete, jugoslavenska i sovjetska partija su razmijenile niz pisama koja su Jugoslaveni na kraju i objavili, a u kojima Sovjeti kritiziraju KPJ sa sve većim animozitetom. U maju su Jugoslaveni uhapsili dva istaknuta člana KPJ, pod optužbom da su sovjetski agenti. Spor je prerastao u krizu 28. juna 1948. godine, kada su članice Informbiroa na sastanku u Bukureštu, na kojem nije bilo jugoslavenskih predstavnika, izbacile KPJ iz organizacije. Nakon ovog ranije neviđenog izražaja Staljinovog nezadovoljstva, prosovjetski elementi u KPJ pozvali su na Titovu smjenu. Tokom narednih nekoliko godina, štampa i radio-stanice u zemljama sovjetskog bloka napadale su KPJ na sve moguće načine i zahtijevale da se izdajnički Jugoslaveni kazne zbog svoje nepravovjernosti.

Protjerivanje iz Informbiroa, koje je bilo poput ekskomunikacije predanog pripadnika crkve, duboko je šokiralo Tita i druge rukovodioce KPJ. Njihov početni odgovor je bio da insistiraju na svojoj komunističkoj ortodoksnosti i da intenziviraju svoje, ionako žestoke, napore da Jugoslaviju učine klonom Sovjetskog saveza. Glavni ishod ove reakcije bio je žurni napor da se kolektivizira jugoslavenska poljoprivreda, koji je proveden iz-

među 1949. i 1951. godine. Na vrhuncu ove kampanje, oko dva i pol miliona hektara zemlje stavljeno je pod zadružnu zemljoradnju. Ozbiljna suša 1950. godine usporila je ovaj proces i rukovodstvo partije uskoro je prepoznalo činjenicu da je kampanja dala slabe rezultate, uz ogromne društvene i ekonomske troškove. Partija je 1951. godine promijenila kurs. U narednih deset godina preko 90% kolektiviziranog zemljišta vraćeno je u privatne ruke.

S obzirom da se to dogodilo 28. juna, na isti dan kada su se Osmanlije sukobile sa Srbima na Kosovu 1389. i na dan kada je izvršen atentat na Franza Ferdinanda u Sarajevu 1914, rezolucija Informbiroa je isprovocirala val jugoslavenskog patriotizma koji je ohrabrio rukovodstvo KPJ da se odupre sovjetskom poniženju. Neki članovi partije su sa simpatijama reagirali na sovjetski napad na Tita, što je Titove lojaliste navelo na provođenje čistki i kampanja edukacije da bi se iskorijenili nelojalni elementi. Neki disidenti su uhapšeni, osuđeni i zatvoreni, neki strijeljani. Doista, prijetnja "informbiroovaca" u partiji bila je važno pitanje, posebno u Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini, tokom cijelog trajanja socijalističkog perioda. No, velika većina članova partije i Jugoslavena okupila se da pruži podršku Titu, čovjeku koji je u samo osam godina uspio poraziti Hitlera i pružiti otpor Staljinu.

Novi jugoslavenski kurs

Rezolucija Informbiroa je navela rukovodstvo KPJ da počne tragati za novim kursom da bi svoju misiju definirali drugačije od Staljina i Sovjeta. Tito i saradnici su postali svjesni da njihova pasionirana provedba revolucionarnih ciljeva dovodi do pada narodne podrške. Spor između Tita i Staljina je značio, međutim, da se Staljin sada takmiči sa Titom i KPJ za lojalnost Jugoslavena, a posebno članova partije. Rukovodstvo KPJ se okrenulo Marxovim originalnim djelima u potrazi za političkim alternativama koje bi odgovarale jugoslavenskoj situaciji i zadobile široku narodnu podršku. Tokom nekoliko godina, nakon 1948, jugoslavenski komunisti su definirali novi kurs. Zapadni istraživači vrlo često ove promjene i rezultirajući društveno-politički sistem nazivaju *titoizam*. U srcu titoizma su bila dva koncepta: samoupravljanje u domaćoj ekonomiji i nesvrstavanje u vanjskoj politici.

Samoupravljanje je bila teorijom inspirirana reakcija na Marxovu pritužbu da su radnici u kapitalističkom društvu otuđeni od sredstava za proizvodnju. Nasuprot sovjetskom rješenju ovog problema, koje je počivalo na centralnom upravljanju države, Jugoslaveni su predložili osnivanje radničkih savjeta u svakoj fabrici i preduzeću. Radnici bi zatim upošljavali menadžere po vlastitom izboru i imali direktnu odgovornost za uspjeh, odnosno neuspjeh svog preduzeća. Marx je tvrdio da je moderna država nusproizvod buržoaskog kapitalizma i da bi pod istinskim komunizmom država postala suvišna i odumrla kada radnici nauče kako da sami vladaju. Radničko samoupravljanje u jugoslavenskoj ideologiji je trebalo brojne centralne državne funkcije učiniti suvišnim i doprinijeti "odumiranju države". Koncept je vrlo jasno implicirao radikalni prijenos ovlasti sa centralnih organa planiranja na radnike u fabričkim halama. Do sredine 1950-tih uspostavljeni su radnički savjeti u većini fabrika i preduzeća i postepeno su dobivali više ovlaštenja. Međutim, država je uporno "odbijala da odumre."

Ideja samoupravljanja je također podrazumijevala duboke promjene u ulozi vlade i KPJ u jugoslavenskom društvu. U nizu promjena koje su provedene 1950-tih godina, olabavljen je snažni zagrljaj savezne vlade i KPJ u korist republika i njihovih paralelnih partijskih organa. Ove promjene su u početku bile postepene i uključivale su pomjeranja u dodijeljenim funkcijama i nomenklaturi. Umjesto da bude sredstvo društvene kontrole, partija je trebala biti vodeća snaga koja je određivala plan i dinamiku društvenih promjena davanjem primjera i ubjeđivanjem. Odražavajući ovu promjenu, Komunistička partija Jugoslavije je na Šestom kongresu partije 1952. godine preimenovana u Savez komunista Jugoslavije (SKJ). Taj naziv zadržala je do svoje propasti na 14. kongresu SKJ 1990. godine.

U sklopu povećane osjetljivosti za lokalna osjećanja, u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, u kojima su do tada postojali samo pokrajinski komiteti čije je djelovanje izravno bilo podređeno nadležnostima rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije, uspostavljene su odvojene partijske organizacije. Zahvaljujući visokom nivou učešća tokom rata, Srbi su bili najbrojniji u bosanskohercegovačkoj partijskoj organizaciji. Na Prvom kongresu Komunističke partije Bosne i Hercegovine 1948, rukovodstvo partije je izrazilo posebno žaljenje zbog sporog porasta učešća u partiji u područjima koja su uglavnom bila naseljena Hrvatima i muslimanima u zapadnoj Her-

cegovini, gdje je ustaški utjecaj bio veoma intenzivan. Stvaranjem odvojene partijske organizacije u BiH, KPJ je uspostavila platformu za ostvarivanje većeg etno-nacionalnog balansa u kasnijim godinama i završila je proces kojim su se partijske organizacije osnivale u skladu sa organizacijom republika u socijalističkoj Jugoslaviji. Međutim, pitanje srpske dominacije u bosanskohercegovačkoj partijskoj organizaciji potrajalo je godinama. Iako su sa značajnom samouvjerenošću odgovorili na Staljinov izazov, rukovodioci partije postepeno su olabavili stisak partije i vlade na svakodnevni život.

Nesvrstavanje je bilo motorni pokretač jugoslavenske vanjske politike tokom četiri decenije. Izabrana kao nestalna članica Vijeća sigurnosti 1949. godine, Jugoslavija je promovirala ciljeve nesvrstanosti i sarađivala sa Indijom i Egiptom na nekoliko pitanja. Na Konferenciji u Bandungu 1955. godine, Tito je zajedno sa indijskim liderom Nehruom i egipatskim liderom Naserom postao vođa nesvrstanih zemalja, a već u septembru 1961. godine Tito je pozdravljen kao otac nesvrstanosti na Konferenciji nesvrstanih zemalja u Beogradu. Neprekidna putovanja Tita su dovela u kontakt sa svakim liderom Trećeg svijeta, a Jugoslaveni su koristili ideju suprotstavljenih blokova kao zgodan slogan kad god su bili nezadovoljni bilo sa sovjetskim blokom bilo sa zapadnim saveznicima.

Bosanski muslimani su dali svoj doprinos ali su izvukli i određene prednosti zahvaljujući jugoslavenskoj predanosti nesvrstavanju. Kako su mnoge nesvrstane zemlje bile islamske i imale značajnu muslimansku populaciju, Tito i drugi Jugoslaveni su bosanske muslimane i kosovske Albance predstavljali kao trofeje, hvaleći se njihovim tretmanom kao posebne vjerske zajednice. Džemal Bijedić, musliman iz Mostara sa kristalno čistim dosjeom predratnog člana partije i partizana, obavljao je funkciju premijera od jula 1971. do svoje smrti u januaru 1977. godine. Njegov vječni osmijeh i prijatno ophođenje učinili su ga sjajnim izaslanikom u zemljama Trećeg svijeta i efikasnim glasnogovornikom jugoslavenskih ciljeva. I sami bosanski muslimani njegovali su podršku iz inostranstva. Međutim, njihovi predstavnici nisu nalazili razlog za divljenje islamskom fundamentalizmu – pokretu koji nije bio kompatibilan sekularnom duhu koji je preovladavao među bosanskim muslimanima u XX stoljeću. Jugoslavensko rukovodstvo u pokretu nesvrstanih je bez sumnje olakšalo partiji da 1968. godine prizna bosanske muslimane kao posebnu nacionalnost među jugoslavenskim narodima.

Poslijeratni ekonomski rast i prosperitet u Bosni i Hercegovini

Predanost vlade investicijama i ekonomskom razvoju u kombinaciji sa liberalizacijom, koja se polako širila nakon rezolucije Informbiroa, dovela je do ekonomskog buma u Jugoslaviji u periodu od 1950-tih do sredine 1970-tih godina. Iako je niz sukcesivnih reformi izmijenio metode postizanja njihovih ciljeva, partija, jugoslavenska savezna vlada i bosanskohercegovačka republička vlada imali su isti cilj: da Bosnu i Hercegovinu učine središtem teške industrije. Kritičari koji se često fokusiraju na nejednakosti koje su nastavile egzistirati između različitih regija u Jugoslaviji, obično su umanjivali značaj ili potpuno previđali opseg ove ekonomske transformacije. No, za Bosance i Hercegovce ove promjene su bile veoma vidljive i rapidne. U prve tri decenije socijalizma, Bosna i Hercegovina je transformirana u rastući centar teške industrije, a njeni stanovnici su doživjeli kako pozitivne tako i negativne posljedice te industrijalizacije.

Geografske odlike doprinijele su ovim promjenama. Bogata mineralna nalazišta i veliko vodeno bogatstvo Bosnu i Hercegovinu su učinili idealnom lokacijom za tešku proizvodnju. Na kraju rata, transportne komunikacijske veze su bile loše, ali izgradnja željeznica normalnog kolosijeka i boljih puteva poboljšali su pristup drugim regijama u Jugoslaviji i sve važnijoj jadranskoj luci Ploče. Bosna i Hercegovina je doživjela brzi razvoj rudarstva, industrije čelika i aluminija i proizvodnje električne energije u hidrocentralama, kao i rast u uzgoju i plasmanu poljoprivrednih proizvoda. Do 1980-tih godina, mnoge fabrike i tehnologije koje su u njima korištene postale su zastarjeli ostaci socijalističke neefikasnosti, ali su u ranijim decenijama one predstavljale suštinu modernizacije u tradicionalno nerazvijenoj zemlji. Tokom 1950-tih godina, Jugoslavija je u cjelini doživjela najbrži ekonomski rast od svih zemalja na svijetu. Taj rast je zastao 1961. i 1962. godine, nakon čega se nastavio ali umjerenijim tempom.

Ono što je jedinstveno za Bosance i Hercegovce je iskustvo posljednjeg vojnog utočišta partizana. Jugoslavenska armija je čvrsto vjerovala da je Bosna i Hercegovina njeno najsigurnije utočište u slučaju strane invazije, a strahove u tom smislu je potpirila sovjetska invazija na Mađarsku i Poljsku 1956, a posebno na Čehoslovačku 1968. godine. Bosna i Hercegovina je sve

više postajala centrom proizvodnje oružja i municije za jugoslavensku vojsku. Do 1990. godine, veći dio proizvodnje za jugoslavenske vojne potrebe obavljao se u Bosni i Hercegovini, u kojoj su se također nalazili i armijski arsenali, što je ovu republiku činilo veoma važnom za budućnost armije.

Industrijalizacija je sa sobom donijela dva paralelna zla, zagađenja i zagušenja, posebno u dolini u kojoj se razvijalo Sarajevo. Industrijski dim, izduvni gasovi i dim iz toplana na ugalj zajednički su gušili Sarajevo 1960-tih i 1970-tih godina i učinili ga jednim od najzagađenijih gradova svijeta. Neumanjeni entuzijazam u pogledu industrijalizacije očitovao se u ideologiji i simbolima. U Narodnom pozorištu u Sarajevu, poklonici socijalističke industrijalizacije su prekrasne zlaćane ukrase, koje su postavili Austrijanci početkom stoljeća, prefarbali u sivo. Habsburški grb sa dvoglavim orlom zamijenjen je simbolom socijalističke Bosne i Hercegovine – ogromnom fabrikom sa dimnjacima koji ispuštaju crni dim.

Nacionalna politika: uspon bosanskih muslimana

Titoizam je uključivao tri različita pristupa nacionalnostima u Jugoslaviji. Zajedničko za svaki pristup bila su dva glavna opća principa: nacionalna jednakost otjelotvorena u sloganu "bratstvo i jedinstvo", koji je potekao iz rata ali je intenzivno korišten i u miru i federalno uređenje sa šest republika koje su bile konstitutivni dijelovi jugoslavenske federacije. Gotovo je nemoguće s preciznošću identificirati trenutak kada su usvojene promjene u politici. Tačnije bi bilo reći da su promjene od jednog pristupa ka drugom bile postepene i progresivne jer se stalno razgovaralo o nacionalnom pitanju, a rukovodstvo SKJ je često modificiralo politiku tokom čitavog perioda.

Prvi pristup, koji je odražavao staljinističku nacionalnu politiku, trajao je od zasjedanja AVNOJ-a 1942. do perioda odmah nakon rezolucije Informbiroa u julu 1948. godine. Tokom ovog vremena, Komunistička partija je žestoko promovirala ideju nacionalne jednakosti i zagovarala pravo na samoodređenje za svaku od pet priznatih nacija: Srbe, Hrvate, Slovence, Makedonce i Crnogorce. U isto vrijeme, visoko centralizirana partijska struktura i snažan aparat federalne vlade su gotovo isključivali mogućnosti

uspona bilo kakvog nacionalističkog pokreta koji bi predstavljao prijetnju jugoslavenskom socijalističkom poretku. Popis stanovništva iz 1948. godine odražava stav partije da bosanski muslimani tvore odvojenu zajednicu ali da za razliku od Srba i Hrvata nemaju odvojen *nacionalni* identitet. U tom popisu, ispitanici su mogli kao svoju vjeroispovijest upisati pravoslavnu, katoličku ili islamsku vjeru. U rubriku nacionalnost mogli su upisati da su Srbi, Hrvati ili neopredijeljeni, ali nisu imali mogućnost navođenja da pripadaju muslimanskoj naciji. Od 890.094 ispitanika u Bosni i Hercegovini, koji su se upisali kao muslimani, 89% je odlučilo da u rubriku nacionalnost upiše da su neopredjeljeni, 8% ih se izjasnilo kao Srbi, a 3% kao Hrvati. Rezultati popisa stanovništva iz 1948. godine potvrđuju da su nacionalni identiteti Srba i Hrvata bili u Bosni čvrsto uspostavljeni ali da se većina muslimana smatrala pripadnicima treće grupe i nisu bili spremni usvojiti srpski ili hrvatski nacionalni identitet.

Drugi pristup je otpočeo odlukom partije da se liberalizira i zatraži širu narodnu podršku nakon rezolucije Informbiroa u julu 1948. godine. Rukovodeći se kompleksnim teoretiziranjem slovenačkog partijskog lidera Edvarda Kardelja, partija je oprezno ohrabrivala jugoslavensku nacionalnost kao napredniji oblik lojalnosti od nacionalizma Srba, Hrvata i drugih konstitutivnih naroda. Svjesna da je *jugoslavenstvo* u prošlosti predstavljalo pokušaj prikrivanja velikosrpskog šovinizma u Kraljevini Jugoslaviji, partija se dobro potrudila da uvjeri osjetljive Hrvate, Slovence i Makedonce da se niko neće prisiljavati na *jugoslavenstvo.* Kardelj je tvrdio da nacionalizam ima pozitivnu ulogu u socijalističkom društvu i da će se u prirodnom toku socijalističkog razvoja konstitutivni narodi udružiti u širu jugoslavensku viziju.

Za mnoge, bosanski muslimani, koji su se smatrali otpornim na nacionalistička svojatanja drugih, logično su predstavljali srž takve strategije. U popisu stanovništva 1953. godine, povučena je mogućnost izjašnjavanja kao neopredijeljen i ispitanici su se mogli upisati kao Srbi, Hrvati ili "Jugoslaveni, neopredjeljeni" ali i dalje ne kao muslimani. U Bosni i Hercegovini, 891.800 ljudi se izjasnilo kao Jugoslaveni, što je bio mnogo veći broj nego i u jednoj drugoj republici, čime je postalo očigledno da je većina muslimana izabrala jugoslavensku nacionalnost, ali da im se pridružilo vrlo malo Srba

i Hrvata. Od preostalog broja, 1.264.372 ispitanika se identificiralo kao Srbi, a 654.229 kao Hrvati. Rezultati ova dva popisa, prikazani u Tabeli 9.1, u glavnim crtama su bili podudarni sa rezultatima popisa iz prethodnih i kasnijih godina.

Tabela 9.1

Religija i nacija u Bosni i Hercegoviniu popisima stanovništva 1948 i 1953

1948	Prema vjeroispovijesti:	*Pravoslavci*	*Katolici*	*Muslimani*
		1.067.728	580.970	890.094
	Prema nacionalnosti:	*Srbi*	*Hrvati*	*"Muslimani, neopredjeljenji"*
		1.136.116*	614.142**	788.384
1953	Prema nacionalnosti:	*Srbi ****	*Hrvati ****	*"Jugosloveni, neopredjeljenji"*
		1.264.372	654.229	891.800

*Uključujući 71,125 muslimani prema vjeroispovijesti
**Uključujući 24,914 muslimani prema vjeroispovijesti
***Uključujući nepoznatan broj muslimani prema vjeroispovijesti

Nada da bi se jugoslavenski identitet mogao izgraditi zahvaljujući bosanskohercegovačkim muslimanima podsjeća na ciljeve Benjamina von Kallaya, tokom njegovog mandata na funkciji zajedničkog ministra finansija Austro-Ugarske od 1882. do 1903. godine, a to je stvaranje nadnacionalne lojalnosti u Bosni i Hercegovini. Tito i Kardelj, međutim, nisu koristili *jugoslavenstvo* da bi ograničili ili suzbili nacionalizam pojedinih grupa, iako je partija općenito oprezno održavala nacionalističko ponašanje u politici u okviru prihvatljivih granica. No, tokom svoje vladavine, Kallay je pokušavao suzbiti sve druge političke izražaje. Kampanja SKJ nije bila ni očigledna ni kontinuirana u onoj mjeri u kojoj su to bili Kallayevi napori. Poput svog austrijskog prethodnika, partijsko rukovodstvo je tiho napustilo svoje napore bez da ih se javno odrekne. Do početka 1960-tih, kampanja *jugoslavenstva* u SKJ je zaboravljena iako nije u potpunosti nestala jer je postala žrtva stalne opozicije iz republika koje su se najviše plašile oživljavanja centralne (ili srpske) kontrole i konsolidacije.

Treći pristup nacionalizmu, koji je potrajao do kraja socijalističke Jugoslavije, poklopio se sa širim naporima SKJ da liberalizira i decentralizira vlast partije i države. Iako su bili predani izbjegavanju nacionalističkih ekscesa, Tito i njegovi najbliži saradnici otvoreno su ohrabrivali procvat nacionalnog izražavanja od strane svih legitimnih aspiranata dok su istovremeno pokušavali postići i kompromis i pomirenje na svejugoslavenskom nivou.

Za Bosnu i Hercegovinu, ova politika rezultirala je priznavanjem bosanskih muslimana kao posebne nacionalnosti. Popis iz 1961. godine još uvijek ih nije priznao kao nacionalnost ali je uključio kategoriju "etničkih muslimana" što je bio status koji je prihvatilo 972.954 osoba. Tokom 1960-tih godina, različiti predstavnici bosanskih muslimana razvili su argumentaciju za bosanske muslimane kao sekularnu naciju više negoli vjersku zajednicu. Godine 1968, SKJ je zaokružila ovaj proces formalnim priznavanjem ovih tvrdnji. U popisu iz 1971. godine, Bosanci i Hercegovci su se mogli identificirati i kao Muslimani u smislu nacionalnosti. U popisima iz 1981. i 1991. godine mogli su se upisati kao Muslimani, Srbi ili Hrvati. Prema popisu iz 1991. godine, broj Muslimana je prelazio 1,9 miliona, a njihov status nacionalnosti koja je odvojena od bosanskohercegovačkih Hrvata i Srba činio se osiguranim.

Testiranje granica: pokušaj suzbijanja ekscesa

U knjizi iz 1978. godine, nekadašnji dopisnik *Washington Posta*, Duško Doder, sugerirao je da se pristup jugoslavenske vlade političkom izražavanju doima poput "kaiša na vratu psa" jer uspostavlja široke granice u okviru kojih se mogu tolerirati određene aktivnosti, koristi se rijetko ali snažno da bi se spriječili ekscesi. "Kaiš je doista veoma dug ... (ali) ako previše izađete iz granica shvatite da je kaiš čvrsto vezan."[20] Ova slika odražava pristup titoističke Jugoslavije nacionalističkim disidentima tokom poslijeratnog perioda. Partija je postajala sve nespremnija da povuče "kaiš" kako se Tito sve više udaljavao od svakodnevnog angažmana u poslovima par-

[20] Duško Doder, *The Yugoslavs* (New York: Random House, 1978), str.108.

tije. Bosanskohercegovačka partija i vlada, koje su u cijeloj Jugoslaviji bile najodanije ortodoksnom pristupu i disciplini, u nekoliko navrata pokazale su se spremnim da krivično gone nacionalističke agitatore koji su se smatrali prijetnjom za ustavni poredak. Proučavanje tih incidenata važno je za objašnjavanje granica između ponašanja koje je partija smatrala prihvatljivim i neprihvatljivim.

Tito i njegovi saveznici ulagali su žestoke napore u krivično gonjenje svojih neprijatelja neposredno poslije rata, uključujući i suđenja četničkom vođi Mihailoviću i katoličkom nadbiskupu Stepincu. Nakon rezolucije Informbiroa 1948. godine, brojni članovi partije završili su na sudu zbog subverzivnih aktivnosti podrške sovjetskom bloku; neki su zatvoreni, a nekolicina je pogubljena. Nakon što su jugoslavenski komunisti preživjeli ova početna ugrožavanja njihove vlasti, kasnije su obično djelovali putem otpuštanja sa posla, izbacivanjem iz partije i zatvorskim kaznama.

Početkom 1950-tih godina, na vrhuncu eksperimentalnog razmišljanja koje je proizvelo osnovne principe titoizma, Titov bliski ratni saradnik, Milovan Đilas, objavio je niz članaka u kojima zagovara pluralistički pristup i podržava okončanje monopola na vlast koji je držao SKJ. Zbog ovoga je izbačen iz partije i zatvoren. Đilas je kasnije objavio i druga djela u kojima je kritizirao ponašanje partije; najštetnije od njih bilo je *Nova klasa.* Zbog ovog djela ponovno je zatvoren. Kada je pušten, nastanio se u Beogradu, gdje u vrijeme nastanka ove knjige živi kao jedini živući Titov partizanski saborac. Njegov stan predstavlja rutinsku stanicu za novinare koji traže živopisnu vezu sa prošlošću.

Aleksandar Ranković, drugi bliski Titov saradnik, postao je visoki partijski zvaničnik i ministar unutrašnjih poslova Jugoslavije. Početkom 1960-tih, on je bio protivnik ekonomskih reformi koje su promovirali drugi u partijskom rukovodstvu. Nakon opširne istrage republičkih organa i organa sigurnosti prihvaćena je njegova ostavka na sve partijske funkcije na Četvrtom partijskom plenumu koji je održan na Brijunima u julu 1966. godine. Kao bivši šef jugoslavenske službe sigurnosti (UDBA), pozvan je na odgovornost zbog ekscesa koji su počinjeni protiv Albanaca u Autonomnoj pokrajini Kosovo. Život je proveo u izolaciji sve do svoje smrti 1983. godine. Baš kao što je nadbiskup (kardinal) Stepinac postao hrvatski nacionalni

heroj, čiju smrt su žalile hiljade ljudi, Rankovićev pogreb 1983, kojem je prisustvovalo oko sto hiljada ljudi, postao je javna demonstracija srpskog nacionalnog osjećanja.

Nacionalizam u borbi za ekonomske resurse

Najveći izvor međurepubličkog sporenja, kako unutar SKJ tako i u javnoj debati, bilo je pitanje distribucije ekonomskih resursa, uglavnom investicijskih fondova koje je savezna vlada dodjeljivala različitim republikama. Kako je u svim republikama, izuzev Bosne i Hercegovine, dominirao jedan narod, raspodjela saveznih fondova je predstavljala i nacionalno pitanje, a nacionalno rukovodstvo svake republike tražilo je više nego što im pripada. Najnerazvijenije republike, Crna Gora i Makedonija, te Autonomna pokrajina Kosovo, kojima se često pridruživala i Srbija, tražile su veća sredstva tvrdeći da im je potreban industrijski razvoj da bi podigli životni standard svojih građana. Lideri Hrvatske i Slovenije, ističući kako fondovi investirani u njihove republike obično daju bolji povrat i da turizam na dalmatinskoj obali osigurava velike devizne iznose, tražili su da novac zarađen u tim republikama u njima i ostane. U sve nesputanijoj atmosferi krajem 1960-tih i početkom 1970-tih godina, konkretni aspekti ovih pitanja bili su predmet svakodnevnih razgovora u partijskim krugovima, organima vlasti i medijima. Novinari su uživali u izvještavanju o slučajevima korupcije, zloupotrebi investicijskih fondova i protraćenih projekata, koji nisu donijeli boljitak za radničku klasu.

Sve glasnije međurepubličke polemike u pogledu investicijskih fondova prikrivale su fundamentalno neslaganje u međuetničkim odnosima: svaka republika je imala vlastiti etnički, odnosno nacionalni problem. Problem je postao akutan krajem 1980-tih u Srbiji, koja je bila nadležna za pokrajine Kosovo i Vojvodinu, i 1991. godine u Hrvatskoj, gdje je u području nekadašnje Vojne krajine živjela značajna srpska manjina.

Bosna i Hercegovina, koja nije imala jedinstvenu dominantnu etnonacionalnu grupu, ipak se morala natjecati sa drugim republikama za investicijske fondove i druge resurse. Iako nacionalne razlike svakako nisu bile nepoznate u Bosni i Hercegovini, rukovodstvo bosanskohercegovačke partijske organizacije bilo je izuzetno efikasno u zastupanju republičkih

interesa Bosne i Hercegovine u saveznim i partijskim strukturama. Ohrabreni novim priznanjem nacionalnosti i vodećom ulogom u jugoslavenskoj diplomatiji nesvrstavanja, bosanski Muslimani su se udružili sa bosanskim Srbima i bosanskim Hrvatima u zagovaranju brojnih pitanja, iako su republike Slovenija i Hrvatska u to vrijeme imale drugačije stavove. Partijska organizacija u Bosni i Hercegovini, u kasnijim godinama Titove vladavine i nakon njegove smrti, stekla je reputaciju najkonzervativnije i najortodoksnije među svim republikama, uz eventualni izuzetak Crne Gore. Savez komunista Bosne i Hercegovine se konzistentno svrstavao sa drugim snagama koje su zagovarale ponovnu centralizaciju političke vlasti, čvrstu partijsku disciplinu i čvrsto regulirane odnose među nacionalnostima.

Buđenje hrvatskog nacionalizma

Nakon Rankovićeve smjene 1966. godine, izgledalo je da su liberalni reformatori u Jugoslaviji odnijeli pobjedu, a značajne strukturalne promjene u ekonomiji dovele su do obnavljanja rasta i prosperiteta krajem te decenije. Sjeverne republike, Slovenija i Hrvatska, našle su se u situaciji da primaju manje deviznih rezervi nego što su donosile, što je dovelo do vala pritužbi na ekonomsku diskriminaciju i nepravičan tretman. Tokom procvata liberalizacije, krajem 1960-tih, hrvatski nacionalisti su imali sve više pritužbi u pogledu položaja Hrvata u jugoslavenskoj federaciji. Hrvati su se žalili na drugorazredni lingvistički tretman u pripremi srpsko-hrvatskog rječnika; na demografske zavjere Srba koji su ohrabrivali Hrvate da rade u inostranstvu; i na srpske planove da se ohrabri odvojeni autonomni status za bogato turističko područje Dalmacije.[21]

Ono što je bilo značajno za razvoj događaja u Bosni i Hercegovini jeste da je jedna komponenta hrvatskog nacionalizma 1971. godine bila i tvrdnja pripadnika *Matice Hrvatske,* hrvatskog kulturnog i književnog društva, da se Hrvatima Bosne i Hercegovine uskraćuju osnovna prava. U novembru 1971. godine, hrvatske publikacije su citirale statističke podatke

[21] Za opis hrvatskog nacinalnog pokreta i njegovih posljedica, uz poseban naglasak na međupartijske debate, vidi Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment, 1948-1974* (London: Hurst, 1977), str. 287-318.

koji su ukazivali na to da Hrvati nisu bili dovoljno zastupljeni u bosanskohercegovačkoj partijskoj organizaciji, kao i u svim važnijim političkim, ekonomskim i društvenim tijelima Socijalističke republike Bosne i Hercegovine.[22] Na osnovu ovih tvrdnji, neki hrvatski nacionalisti su predložili da se teritorije većinski naseljene Hrvatima izdvoje iz Bosne i Hercegovine i pripoje Hrvatskoj. Ovi zahtjevi za cijepanjem Bosne i Hercegovine naveli su partiju u BiH da se pridruži komunističkim partijskim organizacijama drugih republika u osudi hrvatskih nacionalističkih ekscesa.

Tito je početkom decembra 1971. godine osobno i odlučno intervenirao da bi suzbio rapidnu eskalaciju hrvatskog nacionalističkog pokreta. Dana 12. decembra, tri vodeća člana hrvatske partijske organizacije podnijela su ostavke, a više od hiljadu članova partije je nakon toga postalo predmetom čistki zbog učešća u hrvatskim nacionalističkim ekscesima. Tokom studentskih demonstracija u Zagrebu protiv ovih čistki, policija je izašla na ulice. Hiljade Hrvata je zatvoreno, uglavnom na kraće vremenske periode, a uvredljivi članci u novinama su prestali izlaziti. Tito je tako povukao "kaiš" nakon dugih mjeseci nadanja da će u partiji ipak prevagnuti umjereni elementi. Ovaj događaj je, međutim, mnoge Hrvate ostavio sa osjećajem da se njihove nacionalne aspiracije ne mogu ostvariti unutar jugoslavenske federalne strukture. Hrvatski nacionalizam je u suštini otjeran u tajnost, i nije eliminiran.

Albanski nacionalizam i kosovsko pitanje

Među brojnim nacionalnim problemima sa kojima se suočavala Jugoslavija tokom socijalističkog perioda, pitanje kosovskih Albanaca su strani promatrači i mnogi Jugoslaveni smatrali najvjerovatnijim budućim uzrokom izbijanja nasilja. Za Srbe, razvoj događaja na Kosovu je bio zloslutan. Oni su uznemireno posmatrali pad broja Srba i rast albanske populacije na Kosovu, tvrdeći da Srbi bježe zbog albanskog zastrašivanja. Godine 1953, Srbi i Crnogorci su činili 27,9% stanovništva na Kosovu, a 1987. godine ostalo ih je tek 10%.

[22] Sabrina P. Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962-1991,* drugo izdanje (Bloomington: Indiana University Press, 1992), str. 124-5.

U martu i aprilu 1981, protesti albanskih studenata su se proširili i prerasli u nasilje, i jugoslavenske savezne trupe su poslane na Kosovo da uspostave red. Predsjednik Srbije, Slobodan Milošević, u svom usponu ka vlasti 1987. godine, vješto je iskoristio srpske strahove da će biti protjerani sa Kosova. Nakon što je došao na vlast, on je partijsko rukovodstvo Kosova zamijenio prosrpski orijentiranim zvaničnicima.

U februaru i martu 1989, niz štrajkova rezultirao je smrću 31 osobe i vojska je u tom području razmještena po četvrti put nakon Drugog svjetskog rata (1945, 1968, 1981. i 1989. godine). Srpske paravojne snage su nakon toga kontrolirale kosovske Albance kombinacijom grube sile, zabranom javnih demonstracija, maltretiranjem potencijalnih političkih organizatora i represijom štampe, medija i obrazovnih institucija. U vrijeme nastanka ove knjige, u aprilu 1994. godine, rat, poput onoga u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, još nije stigao na Kosovo, no tamošnja situacija ostaje eksplozivna dok srpske snage uporno vrše široka kršenja ljudskih prava.

Urbanizacija i erozija etničke isključivosti

Rast bosanskohercegovačke industrije doveo je do brzog širenja urbanih naselja. Sarajevo, glavni grad republike, i već dugo vremena njen najveći grad, bilo je epicentar razvoja i rasta; no, drugi gradovi, poput Mostara, Travnika, Banja Luke i Tuzle, također su se eksponencijalno širili, u smislu broja stanovnika i površine. Sarajevo je ležalo u srcu centralnog planinskog regiona industrijskog razvoja, sa ogromnom zeničkom željezarom na sjeveru i brojnim fabrikama koje su se nalazile južno i zapadno od grada. Sarajevski aerodrom je proširen i primao je sve više putničkog saobraćaja iako ga je savezna politika sprečavala da postane istinski centar za međunarodna putovanja.

Izgrađeni su visoki stambeni blokovi zbog priliva novih stanovnika. U prvim poslijeratnim godinama, ove zgrade su bile sumorne, betonske strukture bez ukrasa koje su se dizale u svakom gradu staljinističke Istočne Europe. No, u kasnijim decenijama, one su postajale sve atraktivnije po stilu i udobnosti koju su pružale. Mnogi dugogodišnji stanovnici gradova davali su prednost novim stanovima nad starim tradicionalnim domovima i napuštali su svoje porodične kuće da bi živjeli u neboderima. Ova planski

građena naselja dobivala su imena poput Novo Sarajevo i Novi Travnik, ostavljajući stare gradske jezgre da budu centri tržnica, prodavnica, zabave i kulturnih aktivnosti. Glavna ulica većine velikih bosanskohercegovačkih gradova predstavljala je središte večernjeg *korza* – tradicionalne šetnje kada prijatelji prošetaju zajedno i sastaju se sa drugima ili sjednu u lokalnu kafanu da popričaju.

Prije socijalizma, uobičajena praksa je zahtijevala da imena ljudi odražavaju njihovo etničko porijeklo, često usvajajući muški ili ženski oblik imena kršćanskog sveca ili važne osobe iz islamske tradicije. Nakon rata, lična imena su često postajala više generička i davala su se po partizanskim herojima. Ove promjene su imale tendenciju prikrivanja razlika između tradicionalnih etno-nacionalnih zajednica. Dok su starija gradska sjedišta bila vrlo često podijeljena na etničke kvartove, novi stambeni blokovi su predstavljali etno-nacionalne konglomerate. Miješani brakovi, neizbježna posljedica veće izmiješanosti u školama i na radnom mjestu, postali su ne samo prihvatljivi već i uobičajeni u bosanskohercegovačkim gradovima i većim mjestima. Do 1990. godine, oko 40% bračnih parova u urbanim dijelovima Bosne i Hercegovine je bilo etnički izmiješano. U mnogim slučajevima, djeca iz miješanih brakova su sebe smatrala Jugoslavenima ili Bosancima, bez etničke pripadnosti.

Za veliku većinu stanovnika bosanskohercegovačkih gradova, lojalnost prema Bosni i Hercegovini nadilazila je etnocentrična osjećanja. Bosanci su žestoko navijali za lokalne sportske klubove, republičke reprezentacije i jugoslavenske reprezentacije, pokazujući mnogo više strasti i entuzijazma za sportske heroje nego za bilo kakvu nacionalnost ili etničku grupu. Humor među Bosancima, kao i među svim Jugoslavenima, ima tendenciju da bude mračan i nemilosrdan, gotovo okrutan. Uobičajeni likovi iz viceva, Mujo i Suljo, dvojica su tipičnih bosanskih glupaka. Ti vicevi su obično ismijavali Bosance zbog njihovog provincijalizma, gluposti i lijenosti, stavljajući ih nasuprot sofisticiranijim narodima Hrvatske i Slovenije.

Dok je urbanizacija bosanskohercegovačke gradove i mjesta vodila u smjeru asimilacije doseljenika, seljaci i stanovnici ruralnih predjela uglavnom su zadržali svoj raniji karakter, uprkos univerzalnoj raspoloživosti mnogobrojnih modernih blagodati i većem učešću u tržišnoj ekonomiji.

Tako su opstale historijske razlike između stanovnika sela i stanovnika gradova, a na određeni način su i ojačane tokom socijalističkog perioda, dok se značajno povećavao broj i relativna demografska snaga stanovnika urbanih mjesta. Većina stanovnika sela ostala je etnički segregirana, a miješani brakovi su predstavljali izuzetak u ruralnim područjima. Kada su bogatiji stanovnici gradova počeli u ruralnim područjima graditi vikendice tokom 1960-tih i 1970-tih godina, seljaci starosjedioci su ih smatrali čudnim uljezima i bili zbunjeni zašto bi iko želio napustiti udobnost gradskog života da bi boravio na selu.

Stalna dihotomija između ruralnih i urbanih stavova doprinijela je širenju bosanskohercegovačkog rata 1992-1993, jer su seljaci lakše regrutirani u etničke paravojske nego stanovnici gradova. Mnogi stanovnici gradova, svih nacionalnosti, smatraju ovaj sukob sukobom u kojem primitivni seljaci pokušavaju uništiti urbanu civilizaciju u Bosni i Hercegovini.

Postindustrijska ekonomija

Bogata brojnim plažama i nekim od najljepših historijskih gradova i luka na svijetu, obala Jadranskog mora postala je magnet koji je privukao milione turista Jugoslavije od 1960-tih do kraja 1980-tih godina. Rukovodstvo Bosne i Hercegovine, iako preokupirano razvojem industrije i promoviranjem komercijalne poljoprivrede, željelo je da dobije svoj dio deviza koje je mogao donijeti turizam. Oblasti koje su bile na i u blizini Jadranske obale imale su najviše koristi, naročito grad Neum – jedini bosanskohercegovački izlaz na more. Posjetitelj Dubrovnika je mogao organizirati jednodnevni izlet uskim, zavojitim putem do Mostara, pogledati Stari most i nastaviti ka Sarajevu da bi vidio Baščaršiju, prije nego što se vrati u hotel kasno uvečer. U pokušaju da se privuku turisti, stari muslimanski grad Počitelj, smješten između Mostara i Jadranskog mora, restauriran je i u njega je smještena umjetnička kolonija, a historijski dijelovi Mostara i Sarajeva obnovljeni su i renovirani.

Odluka Međunarodnog olimpijskog komiteta da Sarajevo bude grad održavanja Zimskih olimpijskih igara 1984. godine predstavljala je historijski događaj. Republika je dobila značajna sredstva iz federalnih fondova kao pomoć u pripremi Olimpijade, a napori da se izgrade sportska borili-

šta i smještaj za olimpijce i goste promijenili su izgled Sarajeva i njegove okoline. Sive i sumorne zgrade koje su dugo stajale zapuštene zbog zagađenja dobile su nove fasade i svjež izgled. Građevinarstvo je bilo na svom vrhuncu. Unutar grada, hotel Holiday Inn (u vrijeme nastanka ove knjige jedini još otvoreni hotel u gradu) izgrađen je kao spomenik modernizmu i hrabrom arhitektonskom stilu sa žuto-smeđom fasadom koju su gotovo svi smatrali veoma ružnom. (Neke Sarajlije su se čak perverzno nadale da bi Holiday Inn mogao biti srušen zahvaljujući srpskom bombardiranju).

Kada su zaživjele reforme iz Titovog doba, Jugoslavija je postala zemlja otvorenih granica sa slobodnim kretanjem ljudi koje je bilo neviđeno u drugim istočnoevropskim komunističkim zemljama. Ekonomski disparitet između Jugoslavije i zemalja Zapadne Evrope naveo je mnoge mlade radnike da potraže privremena radna mjesta u Evropi, uglavnom u Zapadnoj Njemačkoj, Austriji i Švicarskoj. Broj ovih radnika je do početka 1970-tih narastao na dva miliona. Najveći dio Jugoslavena koji su radili u inostranstvu došao je iz Bosne i Hercegovine; izvori jugoslavenske vlade su izvijestili da je 9,2% bosanskohercegovačke radne snage radilo u inostranstvu 1971. godine.[23]

Zahvaljujući slanju deviza svojim porodicama i vraćajući se sa zapadnom robom, radnici iz inostranstva značajno su utjecali na porast životnog standarda u Jugoslaviji tokom 1970-tih godina. Radnici su također svojim sugrađanima donijeli svijest o boljim ekonomskim uvjetima na Zapadu i doprinijeli sveukupnom cinizmu u pogledu jugoslavenskog ekonomskog sistema. Kada je sredinom 1970-tih, i nakon toga, pritisak recesije naveo zemlje domaćine da ograniče broj gostujućih radnika i da neke od njih otpuste, vrijednost ovog sigurnosnog ventila rapidno je opala.

Ustavna nadstruktura

Na nivou organizacije vlasti, sukcesivne reforme rezultirale su oslabljenom, fragmentiranom federalnom strukturom, koja se snažno oslanjala na konsenzus i saradnju između onih koji su se natjecali za vlast u republikama. Struktura je odražavala određenu sklonost i preference samog Tita, po-

[23] Ramet, str. 7.

trebu da se zadovolje različite grupe uz istovremeno održavanje principa nacionalne jednakosti, i neprekidnu borbu za nadmoć u partiji i vladi.

Politička historija Jugoslavije u godinama između 1949. i 1990. uglavnom predstavlja niz promjena koje su izvršene unutar dvije paralelne organizacije – partije i vlade – da bi se razriješila višestrana kontroverza u pogledu temeljne prirode jugoslavenskog društva. Promjene su se dešavale sporo i neredovno, u naletima i sa prekidima, u različitim forumima i dokumentima. Glavne promjene u vladinoj strukturi inkorporirane su u četiri poslijeratna ustava koji su doneseni 1946. godine (o kojem smo već govorili), 1953, 1963. i 1974, te u različitim amandmanima i zakonima koje je donijela Skupština Jugoslavije. Partijski reformski napori mogu se vidjeti na različitim partijskim kongresima, od VI kongresa 1952. sve do XIV vanrednog kongresa 1990. godine.

Kako je stario, Tito je bivao sve manje sklon ideji jednog snažnog nasljednika, te je umjesto toga pokušavao osigurati fragmentaciju političke vlasti koja će uslijediti nakon njegove smrti. On je inicirao ili odobrio uklanjanje sa pozicija nekoliko bliskih saradnika (Vladimira Dedijera, 1954.) ili potencijalnih nasljednika (Milovana Đilasa, 1954. i Aleksandra Rankovića, 1966), pa čak i svoje treće žene, Jovanke. Zagovarao je i osigurao da u ustavni zakon budu ugrađeni principi kolektivnog rukovodstva, razdvajanje ovlasti između partije i vlade i česte rotacije visokih vladinih zvaničnika.

Tito je 1971. godine predložio izmjenu ustava da bi se ustanovilo kolektivno savezno Predsjedništvo od 15 osoba: dva predstavnika iz svake od šest republika, po jedan iz svake autonomne pokrajine, i sam Tito kao predsjednik SKJ. Predloženi amandmani su modificirani po zahtjevu bosanskohercegovačkih predstavnika tako da svaka republika ima po tri predstavnika, kako bi se osigurala zastupljenost sva tri najveća naroda u Bosni i Hercegovini. (Autonomnim pokrajinama je omogućeno da imaju dva predstavnika). Tito je trebao biti predsjednik Predsjedništva u ovom nezgrapnom tijelu od dvadeset i troje ljudi.

Ustav iz 1974. godine modificirao je i pojednostavio ovaj aranžman, te omogućio uspostavljanje saveznog Predsjedništva od samo devet osoba – po jedan predstavnik iz svake od šest republika i dvije autonomne pokrajine, i kao deveti predstavnik, sam Tito, koji je (kao predsjednik SKJ)

trebao imati doživotnu funkciju predsjednika Predsjedništva. Tito bi tako nakon smrti ostavio vlast osmočlanom Predsjedništvu, a Ustav iz 1974. je predviđao da predsjednik tog tijela, nakon smrti Josipa Broza, treba biti rotiran na godišnjoj osnovi svakog 15. maja. Struktura Predsjedništva, poslije Tita, u potpunosti je fragmentirala političku vlast u Jugoslaviji i spriječila mogućnost efikasnog vodstva bilo koje osobe.

Uzimajući u cjelini, ove promjene su dovele do radikalne decentralizacije i fragmentacije političke vlasti u Jugoslaviji. Centralni organi partije i jugoslavenska savezna vlada izgubili su vlast koja je pripala republikama, partijskim republičkim organizacijama, privrednim društvima, pa čak i lokalnoj upravi. Kada se moć spustila na nivo republika, svaka republika se počela ponašati kao mini-država. Takmičenje i promjenljivi savezi između republika postali su svakodnevna realnost jugoslavenskog političkog života. U veoma perceptivnoj analizi Jugoslavije nakon 1960. godine, jedan autor je tvrdio da su se jugoslavenske republike i autonomne pokrajine uveliko ponašale kao suverene države kakve se mogu naći u sistemu "balansa moći" u međunarodnim odnosima.[24]

Nakon Titove smrti 1980. godine, stalno je razgovarano o mogućim ustavnim promjenama. Međutim, partijski rukovodioci su shvatili , da izmjene ustava bez Titovog usmjeravajućeg prisustva na površinu mogu izbaciti nekontrolirane snage i potencijalno dovesti do potpune dezintegracije, tako da je dokument iz 1974. godine ostao na snazi kao operativni, iako često nepoštivani ustav, sve do kolapsa Jugoslavije.

Tito i njegovo naslijeđe

U atmosferi nacionalnog rivalstva koje je otežano ekonomskim opadanjem, održavanje popularnosti je izuzetno postignuće za bilo kojeg lidera. Čak i kada se povukao iz svakodnevnih poslova partije i države, Tito je zadržao poštivanje i popularnost kod većine Jugoslavena kao lider koji je bio iznad politike i nacionalnosti. On je za mnoge bio jedinstveni i istinski Jugoslaven, jedinstveni izvor jedinstva i kohezije prema kojem su pripadnici svih nacionalnosti osjećali lojalnost.

[24] Ramet, str. 3-29 i 270-9.

Niti u jednoj drugoj republici, poštivanje Titovog lika i djela nije bilo veće nego u Bosni i Hercegovini, domovini partizanskog pokreta i njegove najdiscipliniranije i najortodoksnije partijske organizacije. Stranci koji bi posjetili Bosnu i Hercegovinu, tokom 1970-tih godina, često bi se našli u neugodnoj situaciji kada bi pitali šta će se dogoditi nakon Titove smrti, jer bi se Bosanci nerijetko uvrijedili i na sam spomen mogućnosti da bi Tito jednog dana mogao da ih napusti.

Tokom jedne od Titovih posjeta Sarajevu 1970-tih godina, ljudi su izašli da bi napravili špalir na ulici satima prije nego što je on tuda trebao proći. Kada je njegova kolona vozila stigla, u špaliru duž ulica grada bilo je nagurano po šest sedam ljudi koji su stajali jedni iza drugih. Umjesto povika odobravanja i glasnog pozdrava, masa je Tita dočekala sa diskretnim aplauzom punim poštivanja i uz uzdahe divljenja koji su više odgovarali pozdravljanju sveca nego nacionalnog heroja. Kada je stigao pred hotel Evropu dočekao ga je hor djece koji je skandirao: "Mi smo Titovi, Tito je naš!" Nakon što su mu pomogli da izađe iz auta, on je kratko pozdravio dječiji hor i brzo nestao u hotelu, bez riječi obraćanja okupljenoj masi ljudi.

Ponašanje okupljenih građana i opće poštivanje koje je Tito uživao otkrivaju njegovu jedinstvenost u Jugoslaviji i u Bosni i Hercegovini. On je bio više nego popularan – on je bio živi mit koji je u umu širokih narodnih masa bio prožet mističnim odlikama koje su graničile sa duhovnim kraljevstvom besmrtnosti.

Ocijeniti Titovo doba iz današnje historijske perspektive predstavlja rizičan pothvat. Međutim, moraju se istaći dva monumentalna postignuća i jedna fatalna pogreška. Prvo, Tito je uspješno organizirao moćan pokret otpora, okupljajući najnevjerovatnije demoralizirane elemente i poveo taj pokret ka trijumfu nad moćnom njemačkom ratnom mašinerijom. Nakon rata, on je dovoljno prevazišao vlastite autoritarne instinkte da bi poveo Jugoslavene ka stvaranju otvorenog, prosperitetnog i progresivnog društva. Tito je bio podjednako hrabar društveni inovator kao što je bio i organizator otpora. Uzimajući u obzir ova postignuća, možda mu se može oprostiti njegova velika greška, naime njegova nespremnost da ustanovi kohezivnu strategiju za uspjeh jugoslavenskog društva nakon svoje smrti. Najžalosniji je njegov svjestan napor da spriječi pojavu efikasnog nasljednika; u prašini koja je ostala iza brojnih sposobnih lidera, Tito u posljednjim godina svog

života nije uspio da na druge prenese povjerenje za obnavljanje Jugoslavije koju je on sam iskovao u vihoru rata.

Vrlo brzo nakon njegove smrti, u javnom dijalogu se pojavila oprezna kritika Tita i do kraja te decenije nacionalisti i ekstremisti su pogrdno govorili o svemu što je on učinio, kriveći ga za sve grijehe i greške iz jugoslavenske prošlosti. Kao i sa drugim aspektima nacionalističke propagande, ovi ideolozi su dobili podršku od zapadnih novinara i publicista koji su Tita počeli opisivati kao tiranina koji je suzbijao nacionalne aspiracije i snažno se oslanjao na represiju da bi ostao na vlasti. Takvi prikazi ne samo da su pogrešni, već su posebno ironični u svjetlu Titove dugogodišnje kampanje koju je provodio na račun centralne vlasti, a sa ciljem decentralizacije političke moći u istim onim republikama u kojima mnogi od tih propagandista sada imaju vlast.

Titovom smrću u maju 1980. godine, ugasila se zvijezda vodilja Jugoslavije. Zadatak očuvanja Jugoslavije je ostavljen manje vrijednim smrtnicima, koji su se našli sputani kompleksnom mašinerijom vršenja vlasti koju je Tito uspostavio ustavnim zakonom. Iz perspektive 1990-tih godina, čovjek se mora čuditi njihovoj sposobnosti da održe Jugoslaviju kao funkcionalnu zajednicu tokom decenije sve veće nestabilnosti prije nego što su konačno podlegli pritiscima dezintegracije 1990. i 1991. godine.

POGLAVLJE X

SUMRAK JUGOSLAVIJE NAKON TITA

Jugoslavija se u godinama nakon Titove smrti suočila s ozbiljnim ekonomskim problemima i sve većim nacionalnim neslaganjem. Iako su Bosanci mnoge od ovih problema osjećali podjednako kao i drugi Jugoslaveni, u mnogim aspektima Socijalistička republika Bosna i Hercegovina je bila posljednji bastion istinskog *jugoslavenstva.* Rukovodstvo partije i vlade u Bosni i Hercegovini, iako ne bez nacionalnih sporenja, zalagalo se za interese Bosne i Hercegovine u okviru jugoslavenske federacije, bez popuštanja nacionalističkim podjelama koje su bile tipične za rukovodstva u nekim drugim republikama. Savez komunista Bosne i Hercegovine bio je poznat po svojoj konzervativnoj ortodoksnosti i organizacijskom jedinstvu; njegovo rukovodstvo je u više navrata krivično gonilo nacionalne ekstremiste. Kao što je to bio slučaj tokom Kraljevine Jugoslavije i tokom cijelog socijalističkog perioda, Bosanci i Hercegovci iz sve tri glavne nacionalne grupe su podržavali očuvanje Jugoslavije, nasuprot silama podjele i fragmentacije. Međutim, ove sile su se zloslutno nadvijale nad Bosnom i Hercegovinom tokom 1980-tih godina i sve više prijetile opstanku jugoslavenske federacije.

Kao što je to bio slučaj i tokom Titovog života, sve disparatnijim komponentama socijalističke Jugoslavije tri institucije su osiguravale gro vezivnog tkiva: Savez komunista Jugoslavije (SKJ), jugoslavenska savezna vlada i Jugoslavenska narodna armija (JNA). Nijedna od ove tri institucije nije uspjela preživjeti previranja u periodu od 1991. do 1993. godine. Savez komunista Jugoslavije se raspao u januaru 1990. godine, kao žrtva nepomirljivih razlika između republičkih organizacija od kojih je bio sastavljen. Jugoslavenska savezna država je rekonstituirana u aprilu 1992. godine kao "krnja Jugoslavija" (Crna Gora i Srbija, uključujući Kosovo i Vojvodinu) i imala je malo sličnosti sa svojom prethodnicom. Jugoslovenska narodna ar-

mija je također prošla kroz mutaciju: počevši u ljeto 1991, JNA je odbacila svoju ulogu branitelja multinacionalnog federalizma i postala je eksponent srpskih nacionalnih ciljeva, neprepoznatljiva po svojoj misiji i u personalu bitno drugačija od originalne JNA. Umjesto ovih institucija, kao takmaci u borbi za vlast, pojavile su se dvije snage: različite republičke vlade i ekstremne nacionalističke snage koje će pokrenuti i provoditi krvave ratove nakon raspada Jugoslavije.

Ekonomska kriza

Ekonomski pad Jugoslavije počeo je prije Titove smrti 1980. godine, a nakon nje stanje je postalo ozbiljnije, da bi do kraja decenije dostiglo nivo ozbiljne krize. Inflacija je do sredine decenije dostigla trocifrene brojke; produktivnost je opala, a politička paraliza blokirala je sve značajne reforme. S druge strane, rastući dug, kako vanjski tako i unutarnji, predstavljao je užasno breme za preduzeća i saveznu vladu. Iako je Zimska olimpijada 1984. godine u Sarajevu donijela gotovinu i podigla nivo optimizma u Bosni i Hercegovini, opći osjećaj ekonomske bolesti mučio je Bosance koliko i građane drugih republika. Kao glavni centar teške industrije u jugoslavenskoj federaciji, Bosna i Hercegovina se suočavala sa sve ozbiljnijim izazovom osiguranja konkurentnosti sa zastarjelim industrijskim postrojenjima.

Mnogo toga u pogledu prirode ekonomskih problema u Jugoslaviji pred kraj socijalističke ere može se zaključiti iz afere koja je 1987. godine zahvatila Agrokomerc – jedno od najjačih preduzeća u Bosni i Hercegovini.[25] Agrokomerc, čije je sjedište bilo u sjeverozapadnom gradu Bosne i Hercegovine, Velikoj Kladuši, djelovao je kao uzoriti model uspješnog jugoslavenskog socijalističkog preduzeća. Osnovano 1963. godine, sa trideset uposlenih, preduzeće je odabralo mladog Fikreta Abdića za izvršnog direktora 1967. godine. Agrokomerc je vrlo brzo proširio proizvodnju, pakiranje i transport poljoprivrednih proizvoda, i 1986. godine bio je dvadeset i deveto najveće jugoslavensko preduzeće sa preko 11.000 radnika.

[25] "Agrokomerc: The Decline of a Model Enterprise", Radio Free Europe Situation Report, 19.11.1987.

Početkom 1987. godine, izbio je požar u jednom od Agrokomercovih skladišta, što je dovelo do istrage koja je uskoro otkrila finansijske neregularnosti. Do proljeća 1987, bosanskohercegovački Sekretarijat za unutrašnje poslove je saznao da je Agrokomerc izgrađen na mjenicama bez pokrića u vrijednosti od 875 miliona dolara. Bihaćka banka je mjenice prodala drugim finansijskim institucijama, tako da je ovaj dug bez pokrića sada bio raširen na ukupno 63 banke od kojih su se mnoge nalazile u drugim jugoslavenskim republikama. U martu iste godine, vladinim zvaničnicima je rečeno da je rukovodstvo Agrokomerca bilo uključeno u masovne nelegalne poslove.

Ova afera je uskoro postala podjednako dramatična kao američki berzovni skandal iz 1980-tih godina. Finansijske neregularnosti prvi put su objavljene u listu *Borba*, organu Socijalističkog saveza radnog naroda, 15. augusta 1987. godine. Bihaćka banka je zatvorena po kratkom postupku, a 50.000 radnika, koji su plaću primali preko te banke, našlo se sa bezvrijednim papirom u rukama. U nekoliko različitih industrijskih preduzeća došlo je do sporadičnih štrajkova. Planinu nepokrivenog duga koji je pružao podršku Agrokomercu, ispostavilo se, izgradile su muslimanske porodice iz Bosne i Hercegovine, Abdić i Pozderac. Hamdija Pozderac je postao član i potpredsjednik saveznog Predsjedništva iz Bosne i Hercegovine, a zahvaljujući planskoj rotaciji, trebao je 15. maja 1988. godine postati predsjednik Predsjedništva. Kako je skandal rastao, Pozderac je po kratkom postupku smijenjen sa funkcije u jugoslavenskom saveznom Predsjedništvu, a iz Centralnog komiteta SKJ je isključen 23. oktobra iste godine.

Uskoro se afera Agrokomerc pretvorila u politički skandal. U narednih nekoliko mjeseci, smijenjeno je dvije stotine članova partije iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske zbog saučestvovanja u poslovanju Agrokomerca. Jugoslavensko savezno Predsjedništvo je zbog skandala izgubilo kredibilitet. Predsjedništvo je u julu 1986. godine, prije nego što je izbio skandal, glasalo da Fikretu Abdiću dodijeli "orden sa crvenom zastavom" za "izuzetna dostignuća u radu". To je zvanično objavljeno tek nakon što je izbio skandal i Abdić uhapšen – zbog čega je izgledalo da je čak i savezno Predsjedništvo nasjelo Abdićevim trikovima. Stanko Tomić, izvršni direktor Željezare Zenica i član komisije za dodjelu priznanja, smijenjen je sa funkcije u

Centralnom komitetu SKJ u oktobru 1987. godine, ali nije popustio pred pritiscima da podnese ostavku na svoju funkciju u Željezari.

Abdić, koji nije pokazivao znakove kajanja, tvrdio je da je Agrokomercova praksa bila u širokoj upotrebi u cijeloj jugoslavenskoj privredi i industriji, a mnogi neovisni promatrači u tome su se slagali sa njim. Utjecajni beogradski sedmičnik *NIN* je poslao novinare u Veliku Kladušu i nakon toga objavio da Abdić ima vrlo snažnu lokalnu podršku. Suočeni sa perspektivom masovnog otpuštanja nakon skandala, veći dio stanovništva u bihaćkom području bio je zahvalan Abdiću što je zaposlio mnoge bosanskohercegovačke Muslimane koji su ranije radili u Sloveniji gdje su bili izloženi diskriminaciji. Mnogi građani tog područja smatrali su da je Abdiću i Agrokomercu namješteno.

Abdić je u području Bihaća zadržao brojne sljedbenike. U prvim višepartijskim izborima 1990. godine, Fikret Abdić je dobio najviše glasova od svih kandidata bosanskih Muslimana i postao je član Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Nakon izbijanja rata 1992. godine, postao je neprikosnoveni lider "bihaćkog džepa" – područja u sjeverozapadnoj Bosni koje nije palo pred srpskim snagama. U oktobru 1993. godine, on je sa svojim sljedbenicima proglasio "autonomnu oblast Zapadna Bosna" sa centrom u Bihaću.

Pažljiva analiza afere Agrokomerc otkriva mnoge karakteristike jugoslavenske ekonomske krize iz 1980-tih godina. Uprkos retorici i kontinuiranim direktivama iz centra, radničko samoupravljanje nije bilo funkcionalan sistem u brojnim velikim preduzećima poput Agrokomerca. Kada je jednom uspostavljeno, menadžeri su mogli postati doslovno diktatori koje nisu ometale kontrole radnika i koji su bili u mogućnosti za sebe izvući brojne beneficije i koristi. U želji da eliminira kapitalističko vlasništvo i kontrolu države, jugoslavenski sistem je doveo do nastanka regionalnih poduzetničkih satrapija, koje su imale jako mnogi moći i koje su bile uvezane sa moćnicima u partiji, u republičkoj i u saveznoj vladi, i u drugim preduzećima, posebno bankama. Mnoga preduzeća, iako su teoretski morala podnositi račune za svoje finansijsko poslovanje, mogla su se izvući iz konačnog obračuna zahvaljujući dogovorima sa političarima i labirintu kvazivladinih organa. Čak i ako bi se zaključilo da je Abdić bio prijatelj radnika i čovjek koji je pomogao svojoj zajednici, Agrokomercov skandal predstavlja

spomenik vladi koja nije uspjela vladati i preduzeću koje je izbjegavalo finansijsku odgovornost.

Ekonomija je u cjelini bila opterećena protraćenim investicijama i resursima, korupcijom i sve većim dugom. Ukupni vanjski dug Jugoslavije 1987. godine iznosio je 20 milijardi dolara, uz dodatnih 16 milijardi dolara unutarnjeg duga, odnosno obaveza između republika i preduzeća. Štrajkovi su bili rijetka pojava u početnim godinama Titove vladavine, ali su postajali sve češći nakon njegove smrti 1980. godine; godine 1989, održano je 1.900 štrajkova sa ukupnim učešćem 470.000 radnika. Radnici su se opirali svakom pokušaju zamrzavanja plaća, čak i uz istovremeno zamrzavanje cijena. Cijene su se utrostručile 1987. godine i nastavile su rasti tokom naredne dvije godine. Uprkos privremenom smanjenju 1990. godine, visoka inflacija je na kraju bila ubrzana do apsurda, zahvaljujući nekontroliranim kreditima vlade u "krnjoj Jugoslaviji" (Srbiji i Crnoj Gori), opterećenoj sankcijama, gdje je do augusta 1993. godine dinar gubio 1% svoje vrijednosti svakih stotinu minuta.

Potraga za reformama

Tokom godina došlo je do suptilne ali jasne promjene u reformskom pokretu u Jugoslaviji. Inicijalna kapisla za reforme došla je od partijskog rukovodstva koje je željelo da se odvoji od staljinističkog modela i da definira jedinstveni, *titoistički* put ka socijalizmu. U početku je ovo izazvalo dobrodošlu liberalizaciju rigidne državne centralizacije i čvrstih političkih kontrola u neposrednim poslijeratnim godinama; reforme su pridonijele ekonomskom rastu i proizvele su progresivnije i otvorenije društvo nego i u jednoj drugoj socijalističkoj zemlji na svijetu. Do 1960-tih, međutim, napori da se formulira jedinstveni jugoslavenski put izrodili su sve veće kontroverze u pogledu toga kako organizirati partiju, vladu i jugoslavensko društvo u cjelini. Kao nusprodukt decentralizacije, republike su stekle ogromnu moć i počele se identificirati u svakom pojedinom slučaju (izuzev Bosne i Hercegovine) sa jedinstvenim nacionalnim stajalištem. Reformski pokret je postepeno transformiran i vremenom je degenerirao u neprimjerene svađe među republikama i njihovim partijskim organizacijama, dok su se natjecale za ekonomske resurse i političke privilegije.

Do 1980-tih godina, debate o reformama su i same postale negativna odlika jugoslavenskog javnog života. Doista, iako su se prijedlozi ticali "reformi", ovaj naziv nije bio primjeren jer decenije intenzivnih napora nisu pružile nikakva značajna poboljšanja bilo u partiji bilo u vladi. Decentralizacija je uznapredovala do fragmentacije; liberalizacija je povećala slobodu pojedinca, ali je u nekim slučajevima degenerirala do haosa. Do kraja 1980-tih godina, sve debate su se vodile u kompliciranom marksističko-lenjinističko-titoističkom žargonu tako da su bile nerazumljive većini promatrača i besmislene većini Jugoslavena.

Krivično gonjenje nacionalista u Bosni

Uprkos razvoju neovisnih i profesionalnih medija nakon Titove smrti, SKJ je povremeno povlačio "kaiš" da bi kontrolirao disidente čija mišljenja su se smatrala neprihvatljivim. U Bosni i Hercegovini, ovi napori su bili usmjereni uglavnom protiv nacionalista čije javne aktivnosti su se smatrale prijetnjom za opstanak Bosne i Hercegovine kao republike.

U julu i augustu 1983. godine, trinaest bosanskih Muslimana je optuženo na Okružnom sudu u Sarajevu za zavjeru u cilju transformiranja Bosne i Hercegovine u "islamistan" i za održavanje kontakata sa neprijateljski nastrojenom emigracijom u inostranstvu.[26] Dana 20. augusta 1983. godine, optuženi su osuđeni na relativno stroge kazne. Najdužu zatvorsku kaznu, u trajanju od 14 godina, dobio je Alija Izetbegović, koji je 1992. godine na Zapadu postao poznat kao prvi predsjednik Republike Bosne i Hercegovine.

Ovaj incident, koji se dogodio u vrijeme kada su se mnogi Zapadnjaci plašili oživljavanja muslimanskog fanatizma zbog poruka ajatolaha Ruhullaha Homeinija i njegovog režima u Iranu, izazvao je strah da je islamski fundamentalizam raširena pojava u Bosni i Hercegovini. (Srpski i hrvatski nacionalisti su često spominjali ovo suđenje da bi prikazali bosanske Muslimane kao vjerske fanatike). Međutim, tačnije bi bilo reći da je do ovih krivičnih gonjenja došlo zato što je sekularno muslimansko rukovodstvo u

[26] "Yugoslav 'Moslem Nationalists' Condemned", Radio Free Europe Background Report, 2.9.1983.

bosanskohercegovačkom Savezu komunista željelo osigurati da novopriznata nacionalnost bosanskih Muslimana bude sekularna, a ne vjerska po svojoj definiciji i ciljevima. (Izetbegović je odslužio manje od šest godina zatvorske kazne. Kada je došao na vlast 1990. godine, on se zalagao za politiku koja je bila odlika sekularnih lidera bosanskih Muslimana).

Godinu dana kasnije, u julu 1984. godine, u Sarajevu je optužen bosanski Srbin Vojislav Šešelj za širenje "neprijateljske propagande protiv ustavnog poretka".[27] U članku, koji je objavljen u partijskom glasilu *Komunist*, Šešelj je napao nacionalne teorije Edvarda Kardelja i zagovarao podjelu Bosne između Srbije i Hrvatske, kao i pripajanje Crne Gore Srbiji. Osuđen je na osam godina zatvora. Pod pritiskom međunarodnih organizacija za zaštitu ljudskih prava (njegovo suđenje je privuklo pažnju zahvaljujući Zimskim olimpijskim igrama koje su održane u Sarajevu ranije iste godine) njegova kazna je smanjena i on je oslobođen u martu 1986. godine. Šešelj je nastavio zagovarati svoja gledišta o "velikoj Srbiji" u govorima i objavljenim djelima. Godine 1990, otvoreno se deklarirao četnikom. Početkom 1994. godine, kao lider druge najveće političke stranke u srpskoj skupštini "krnje Jugoslavije", on je slovio za jednog od najžešćih lidera u krvavim srpskim kampanjama etničkog čišćenja koje su bile usmjerene protiv muslimanskog stanovništva u Bosni.

Suđenja muslimanskim nacionalistima i Šešelju otkrivaju veliku zabrinutost bosanskohercegovačke partijske organizacije zbog oživljavanja nacionalnog ekstremizma u godinama poslije Titove smrti. Međutim, koalicija interesa između srpskih, hrvatskih i muslimanskih elemenata u partiji nastavila je funkcionirati sve do kraja socijalističke Jugoslavije.

Privid vodstva

Kao što je predviđao Ustav iz 1974, nakon Titove smrti funkcija predsjednika Predsjedništva Jugoslavije trebala se rotirati svakog 15. maja između osam preostalih članova Predsjedništva. Nakon Titove smrti, 4. maja 1980. godine, prvi vršilac ove dužnosti, Makedonac Lazar Koliševski, bio je na funkciji samo jedanaest dana. Narednih jedanaest godina, ova institucija je

[27] "Vojislav Šešelj Under Attack", Radio Free Europe Situation Report, 4.5.1987.

funkcionirala uglavnom onako kako je Tito i namjeravao, namećući imperativ uske saradnje među članovima Predsjedništva i sprečavajući koncentraciju vlasti u rukama jednog pojedinca. Savezno Predsjedništvo, iako je konzistentno podržavalo jugoslavenske interese i suzbijalo ambicije pojedinačnih republika, nije predstavljalo forum iz kojeg su mogle izrasti snažne ličnosti. Umjesto toga, najsnažniji lideri u Jugoslaviji poslije Tita bili su na funkciji saveznog premijera ili u predsjedništvu pojedinačnih republika.

Od 1946. do svoje propasti u decembru 1991. godine, socijalistička Jugoslavija je imala samo devet premijera od kojih su petorica bili Hrvati. Nakon Titove smrti, najveći izazov s kojim su se suočavali premijeri bio je ekonomski krah koji je mučio zemlju od kraja 1970-tih godina i koji se ubrzavao tokom 1980-tih. Do 1988. godine, ukupno 400.000 radnika je učestvovalo u više od 1.700 štrajkova, a stopa inflacije u Jugoslaviji je nastavila rasti. Dana 30. decembra 1988, Branko Mikulić, Hrvat iz Bosne i Hercegovine, podnio je ostavku nakon što mu je izglasano nepovjerenje u saveznoj Skupštini; on nije uspio kontrolirati rapidno rastuću inflaciju koja je sve više mučila zemlju. Njega je u martu 1989. godine zamijenio Ante Marković, raniji predsjednik Hrvatske i posljednja osoba koja je vršila dužnost saveznog premijera.

Ante Marković

Jedno vrijeme je Marković efikasno rješavao ekonomske probleme zemlje kroz sveobuhvatan reformski program. Inflacija, koja je u trenutku njegovog stupanja na dužnost u martu 1989. godine imala stopu od 346%, 1990. godine je smanjena na jednocifrenu brojku, iako je 1991. godine ponovno skočila na neprihvatljiv nivo. Marković je bio iskusan ekonomista i sposoban političar. On je izgradio široku bazu političke podrške svog programa, dobijajući povjerenje svih republičkih skupština, izuzev Skupštine Srbije i Vojvodine, za sveobuhvatan reformski program koji je išao u smjeru tržišne orijentacije koji je on uveo u decembru 1989. godine. Savezno predsjedništvo i JNA su također podržali njegov reformski program. Marković je bio pobornik političkog pluralizma iako se u početku uzdržavao od zagovaranja višepartijskog sistema i ohrabrivao je privatizaciju i okončanje političkog miješanja u sferu ekonomije.

Do sredine 1991. godine, Markovićevu vladu su pregazile rastuće i moćne nacionalističke snage koje su željele osakatiti ili rasturiti jugoslavensku federaciju. Marković nije uspio izgraditi dugoročnu političku podršku, uglavnom zahvaljujući podrivanju srpskog lidera Slobodana Miloševića. Uprkos svojim sposobnostima i popularnosti, Marković nije bio u stanju da osigura funkcionalan konsenzus u kompleksnom federalnom sistemu koji je Tito ostavio u naslijeđe. On je dao ostavku u decembru 1991. godine – do tada je ideja opstanka Jugoslavije postala iluzorna zbog proglašavanja neovisnosti Slovenije i Hrvatske i ratova koji su nakon toga uslijedili.

Slobodan Milošević

Slobodan Milošević, relativna politička pridošlica, 1987. godine preuzeo je kontrolu nad srpskom republičkom vladom, što je bio prvi korak u pokušaju osvajanja vlasti koji će transformirati jugoslavensku političku scenu.[28] Poput Markovića, Milošević poznaje ekonomska i poslovna pitanja ali tu prestaju sve sličnosti. Rođen 1941. godine, Milošević je diplomirao na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu 1964. godine, i bio je lojalni član Saveza komunista Srbije. Bio je jedan od direktora u energetskom koncernu *Tehnogas,* nakon čega je postao predsjednik uprave jedne beogradske banke. U to vrijeme je stekao mentora, Ivana Stambolića, koji je postao šef srpske partijske organizacije 1984. godine. Kada je Stambolić napustio tu poziciju 1986. godine, da bi postao predsjednik Srbije, pomogao je Miloševiću da preuzme njegovu partijsku funkciju. U decembru 1987. godine, Milošević je preuzeo kontrolu nad srpskom partijskom organizacijom i uklonio svog ranijeg mentora sa funkcije predsjednika Srbije, nakon čega je (1989.) i sam stupio na tu dužnost.

Miloševićevo prozaično porijeklo ne daje puno uvida u njegov istinski karakter. Ambiciozni političar i oportunista, Milošević je imao snažne autoritarne tendencije i nevjerovatan instinkt za političko preživljavanje. Uprkos razoružavajućem javnom nastupu i krajnjem odsustvu strasti, pokazao se majstorom manipulacije, simbolike i retorike srpskog nacionalizma i okupio je milione sljedbenika koji su podržavali njegove velikosrpske

[28] Prikaz Miloševićevog uspona na vlast se može naći u Ramet, str. 225-38.

političke ciljeve. On tolerira nered koji graniči sa haosom među svojim biračima, dok istovremeno pokazuje veliko strpljenje i upornost u ostvarivanju svojih ciljeva. Najvažnije od svega, pokazao se izuzetno efikasnim u organizaciji masovnih protesta da bi pobijedio političke protivnike u pokušaju konsolidacije vlastite moći. Koristeći narodne demonstracije za promociju srpskog nacionalizma, Milošević je otišao korak dalje od ranije prihvatljivih jugoslavenskih praksi u socijalističkom društvu i tražio je političku vlast na ulici, umjesto u SKJ i skupštinama.

Režim Slobodana Miloševića djelovao je brzo s ciljem da preuzme sve neovisnije medije u Srbiji, posvećujući posebnu pažnju televizijskim stanicama koje su postale utjecajne i imale visoku gledanost u vrijeme procvata profesionalnog novinarstva 1970-tih i 1980-tih godina. Dnevni list "Politika" i sedmičnik "NIN", publikacije koje su imale veliku čitalačku bazu u cijeloj Jugoslaviji, očišćeni su od neovisnih novinara i postali su Miloševićeva glasila.

U ljeto 1988. godine, Miloševićevi sljedbenici pokrenuli su koordiniranu kampanju da bi prisilili partijsko rukovodstvo u Autonomnoj pokrajini Vojvodini da podnese ostavku. Nakon što je 100.000 demonstranata izašlo na ulice glavnog grada Novog Sada, cjelokupno političko rukovodstvo Vojvodine dalo je ostavku 6. oktobra 1988. i zamijenjeno je promiloševićevskim funkcionerima. Slična taktika primijenjena je na Kosovu i u Crnoj Gori. Masovne srpske demonstracije na Kosovu, u ljeto i jesen 1988. godine, dovele su do ostavke kosovskog rukovodstva koje je gajilo simpatije za pozicije Albanaca. Na njihovo mjesto su postavljeni promiloševićevski funkcioneri. Dodatne demonstracije su prisilile i rukovodstvo Crne Gore na ostavku u januaru 1989. Vlada Srbije je također poslala agente u Bosnu i Hercegovinu, no ovo je postalo poznato tek nakon toga što su novine o tome pisale u oktobru 1989. godine, što je pokrenulo krizu u odnosima između ove dvije republike. U martu 1989. godine, Republika Srbija je izmijenila svoj ustav i učinila Vojvodinu i Kosovo organskim dijelovima Srbije; u ljeto 1990. godine, njihove pokrajinske vlade su ukinute i zamijenjene centralnom upravom iz Beograda.

Uspon Miloševića u Srbiji značio je da su tradicionalna pravila titoističke Jugoslavije zastarjela. Koristeći masovne demonstracije da bi zastra-

šio lidere u partiji i vladi, Milošević je umanjio važnost partijskog aparata i savezne Skupštine u rješavanju međurepubličkih sporova. U isto vrijeme, Milošević je ukinuo autonomiju dvije pokrajine, time okončavši de facto paritet koji su one stekle tokom godina u odnosima sa drugim republikama. S obzirom da je stekao kontrolu nad zastupnicima iz Vojvodine, Kosova i Crne Gore (kao i Srbije), u jugoslavenskom saveznom Predsjedništvu, Milošević je kontrolirao četiri od ukupno osam glasova. On je mogao, što je i učinio, opstruirati rad te institucije po svom nahođenju.

Partija odumire: Raspad SKJ

Do kraja 1980-tih, SKJ je prerastao svoje korijene male elitne snage društvenih promjena i postao masovna organizacija sa oko dva miliona članova; jedan od svakih deset Jugoslavena bio je član SKJ. Organizacija je također izgubila svoju koheziju. Republički interesi su dugo godina podrivali tkivo SKJ koji je do kraja 1980-tih postao tek labava asocijacija republičkih organizacija. SKJ je postao sveobuhvatna krovna organizacija u kojoj se mogla zagovarati bilo koja ideja ili ideologija u ime reformi ili tradicije.

Članovi partije su tokom 1980-tih sve glasnije izražavali protivljenje "demokratskom centralizmu" (što je bio naziv za partijsku disciplinu s vrha prema dolje), pružali podršku političkom pluralizmu i višepartijskom sistemu i čak tražili okončanje vodeće uloge SKJ u jugoslavenskom društvu. Ovi pozivi uglavnom su dolazili iz Slovenije, republike koja je ekonomski bila najprosperitetnija i najviše okrenuta Zapadu, ali su se također mogli čuti u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Makedoniji, ali i u Srbiji među Miloševićevim protivnicima.

Kao što je to bio slučaj u diskusijama o reformama 1950-tih godina, dominantna tema u partiji 1980-tih, i u sve slobodnijoj štampi, bilo je pitanje ekonomskih reformi. Slovenci i Hrvati su glasno tražili uvođenje tržišnog pristupa i privatizaciju. Potraga za rapidnom liberalizacijom odvijala se istovremeno kako su rasle nade u demokratiju u drugim istočnoevropskim socijalističkim zemljama. Do 1989. godine, mnogi Jugoslaveni koji su sa ponosom promatrali vodeću ulogu svoje zemlje u pokretu za liberalizaciju socijalizma tokom 1950-tih i 1960-tih godina,

plašili su se da će završiti kao posljednji komunisti u Evropi.

U konačnom očajničkom pokušaju da postigne politički konsenzus, u januaru 1990. godine SKJ je održao svoj XIV vanredni kongres. Kongres je nazvan vanrednim jer su se učesnici nadali da će se dogovoriti o ustavnom restrukturiranju jugoslavenskog društva. Međutim, kompromisi postignuti na ovom kongresu nisu zadovoljili zahtjeve slovenačke delegacije. Slovenci su objavili bojkot svih daljnjih postupaka. Dana 23. januara 1990, u tri sata i trideset minuta ujutro, samo nekoliko sati nakon slovenačke objave, partijski kongres SKJ je raspušten na neodređeno vrijeme. Srpska delegacija se nadala da će spriječiti raspuštanje, no raspuštanje je dobilo podršku delegacija iz Bosne i Hercegovine, Makedonije i JNA. Tako se SKJ raspao u vihoru svađa i sporenja, nakon što je uveo ekstremnu decentralizaciju političke vlasti koja će uskoro progutati jugoslavensku federaciju. Iako su partijske organizacije nastavile egzistirati na republičkom i lokalnom nivou još nekoliko mjeseci nakon toga, većina ih se rekonstruirala i usvojila nove nazive prije izlaska na višepartijske izbore koji su u svakoj republici održani tokom 1990. godine.

Jugoslavenska narodna armija: orijentacija i sastav

Kolaps partije na vanrednom kongresu 1990. godine ostavio je zemlju sa samo jednom institucijom jugoslavenske orijentacije: Jugoslavenskom narodnom armijom. JNA je izašla iz Drugog svjetskog rata sa revolucionarnim nasljeđem koje je izazivalo ponos i postala je žestoki zagovornik Titovog socijalističkog programa. Iako je JNA snažno podržavala jugoslavenski ideal nacionalnog bratstva i jedinstva, nikada nije uspješno eliminirala nadmoć Srba i Crnogoraca među oficirskim kadrom koji se razvio tokom rata. Ovaj trend nastavljen je i do 1980-tih godina, uprkos kontinuiranim Titovim pokušajima da uvede pozitivnu diskriminaciju da bi se osigurao nacionalni paritet među najvišim armijskim činovima. U isto vrijeme, sve nacionalnosti su bile dobro zastupljene među regrutima, što je bio rezultat vojne obaveze i ideje da je čitav narod armija, koja se provodila na republičkom nivou u cilju pružanja otpora potencijalnom stranom napadaču.

Za razliku od partije, JNA se nije fragmentirala u republičke organizacije koje su bile u zavadi pred kraj komunističkog perioda, već je, umjesto toga, zadržala svoju koheziju i disciplinu sve do prestanka postojanja jugoslavenske federacije u svom originalnom obliku. Zahvaljujući tradiciji i sklonosti, vojno rukovodstvo u socijalističkoj Jugoslaviji nije bilo sklono direktnom političkom angažmanu. Politika JNA, uspostavljena tokom rata, uključivala je pružanje podrške partiji, njenom rukovodstvu i kontinuiranom postojanju Jugoslavije "kao društvene zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti".[29] No, JNA je sve više bila izložena izazovima od strane nacionalističkih snaga i bila zabrinuta zbog dezintegracije partije i slabljenja državne strukture. Neki politički rukovodioci, posebno Slovenci i Hrvati, tražili su okončanje partijskih organizacija unutar JNA i redefiniranje misije armije da bi se isključila njena obaveza odbrane socijalističkog poretka.

Opstanak JNA ovisio je o kontinuiranom funkcioniranju federalne strukture; do 1989. godine više od polovine jugoslavenskog saveznog budžeta trošeno je na vojsku. U brojnim izjavama o javnim politikama krajem 1980-tih godina, vojni rukovodioci su kritizirali rastući policentrizam države i fragmentaciju partije. U nekim politikama, JNA je davala podršku Miloševiću, glavnom promotoru centralističkog programa i protivniku slabe konfederacije koju su zagovarali slovenački i hrvatski lideri. Rukovodstvo JNA podržalo je napore Srbije u septembru 1989. godine da izmijeni svoj ustav da bi omogućila secesiju, no protivila se gotovo identičnim prijedlozima u Sloveniji i drugim republikama.

Do kraja 1990. godine, postalo je evidentno da oficiri JNA imaju različita gledišta u pogledu misije armije. Neki zapovjednici su bili pripravni potkopati poziciju centralne komande. Nekoliko vodećih oficira JNA poduzelo je korake koji su ubrzali dezintegraciju Jugoslavije, osiguravajući oružje Srbima van Srbije uz istovremeni pokušaj da razoružaju snage teritorijalne odbrane u drugim republikama. General Ratko Mladić, komandant korpusa JNA u Hrvatskoj, 1990. godine je Srbima u Krajini obezbijedio oružje i municiju, dajući im na taj način u ruke vojna sredstva kojima mogu osigurati autonomiju od Republike Hrvatske.[30] (Naziv "kra-

[29] Ramet, str. 245.

[30] Mark Mazower, *The War in Bosnia: An Analysis* (London: Action for Bosnia, December 1992), str. 3.

jina" označava granično područje, odnosno granicu, a konkretnije se odnosi na bivše vojno granično područje koje je razdvajalo Austrijsko i Osmansko carstvo. Već u XVI stoljeću, Austrija je pokušala privući Srbe da nasele ovu oblast da bi branili njene granice od napada Osmanlija. Posljednjih godina naziv "krajina" je ušao u široku upotrebu da bi se opisala sva područja u Republici Hrvatskoj u kojima dominiraju Srbi). Kada su se srpske paravojne formacije i hrvatske snage sigurnosti sukobile u Krajini početkom januara 1991. godine, JNA je ušla kao "pomirujuća" snaga. Za neke zapovjednike ovo je predstavljalo iskreni napor u sprječavanju sukoba, a za druge mogućnost da pruže pomoć srpskim paravojnicima.

Višepartijski izbori 1990. godine

Višepartijski izbori su 1990. godine održani u svakoj od šest jugoslavenskih republika. Prvi izbori održani su u Sloveniji, u aprilu, a posljednji u Srbiji, u decembru. Iako su postojali planovi da se održe savezni izbori, oni nikada nisu provedeni u djelo. Vanjski promatrači općenito ove izbore ocjenjuju slobodnim iako su mediji pod kontrolom države u Srbiji davali jasnu prednost Miloševiću. U većini mjesta nacionalistički kandidati su odnijeli jasnu pobjedu; neki pobjednici su bili komunisti, no mnogi su bili bivši lideri Saveza komunista u vlastitim republikama (u Srbiji, Sloveniji, Makedoniji i Crnoj Gori). Drugi su, pak, bili raniji disidenti koji su svoje političke karijere izgradili na suprotstavljanju SKJ; među njima se ističu Franjo Tuđman u Hrvatskoj i Alija Izetbegović u Bosni i Hercegovini.

Izbori u Bosni i Hercegovini održani su u novembru 1990. Tri nacionalne stranke zajedno osigurale su 86% od 240 mjesta u bosanskohercegovačkoj Skupštini. Osam malih stranaka podijelilo je ostala mjesta. Srpska demokratska stranka (SDS), pod vodstvom Radovana Karadžića, dobila je 72 mjesta, Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), pod vodstvom Stjepana Kljuića, izborila se za 44 mjesta. Muslimanska Stranka demokratske akcije (SDA) osvojila je 86 mjesta; njena dva kandidata sa najviše glasova bili su Fikret Abdić, koji je dobio značajnu podršku iz regije Bihaća u sjeverozapadnoj Bosni, i Izetbegović. Ove tri stranke, uprkos povremeno žestokoj nacionalističkoj retorici tokom kampanje, složile su se da trebaju vladati u koaliciji. Svaka od ovih stranaka bila je zastupljena u sedmočlanom Pred-

sjedništvu Bosne i Hercegovine.[31] Alija Izetbegović je postao predsjednik Predsjedništva sa jednogodišnjim mandatom.

Rezultati ovih izbora pokazuju izuzetnu historijsku konzistentnost sa ranijim bosanskohercegovačkim višepartijskim izborima, kako onim koji su održani 1910. (austrijski period) tako i onim održanim tokom 1920-tih godina (era Kraljevine Jugoslavije). Bosanci i Hercegovci su uglavnom 1990. ponovno glasali za nacionalne stranke i među glasačima svakog naroda jedna stranka je dobila pretežnu većinu glasova. Unatoč jasno izraženim nacionalističkim principima, politička rukovodstva, koja su izabrana 1990. godine, na kratko vrijeme ponovno su uspostavila historijski sistem koalicijske politike u bosanskohercegovačkom parlamentarnom životu u uzaludnom naporu da osiguraju formulu za političku budućnost Bosne i Hercegovine koja će zadovoljiti sve stranke.

Izbori 1990. pružili su novoizabranim liderima značajan politički legitimitet. Do 1990. godine, autoritet savezne jugoslavenske vlade značajno je opao i zasjenili su ga republički lideri. U isto vrijeme, pobjeda nacionalističkih političara na izborima 1990. godine predstavljala je najavu ozbiljnijih problema jer su mnogi novi lideri poticali strah i sumnju među pripadnicima nacionalnih manjina u republikama. Kako su se jugoslavenske republike kretale ka neovisnosti, manjinske zajednice u svakoj republici su se suočavale sa perspektivom gubitka beneficija koje su koristili drugi pripadnici njihovog naroda koji su živjeli u republici gdje su tvorili većinu. Perspektive pravičnog i jednakog tretmana etničkih manjina nisu bile sjajne.

Predsjednik Tuđman u Hrvatskoj i predsjednik Milošević u Srbiji aktivno su njegovali nezadovoljstvo pripadnika svog naroda u susjednim republikama. Obojica su se nadala da će profitirati podjelom Bosne i Hercegovine. Ovo ih je obojicu uvuklo u suštinsku kontradikciju: Milošević je zastupao ideju podjele Hrvatske i Bosne da bi se udovoljilo Srbima koji tu žive, dok je istovremeno insistirao da se niko ne miješa u njegovu kontinuiranu represiju nad Albancima na Kosovu. Slično tome, Tuđman je zahtijevao da se niko ne miješa u tretman Srba u Hrvatskoj dok je istovremeno želio anektirati dijelove Bosne i Hercegovine u ime njenih hrvatskih gra-

[31] Milan Andrejevich, "The Future of Bosnia and Herzegovina: A Sovereign Republic or Cantonization?" *Radio Free Europe Research,* 5.7.1991, str 29.

đana. Ovi kontradiktorni stavovi nisu niti najmanje mučili nijednog od njih dvojice.

Jugoslavenska federacija: uloga Bosne i Hercegovine

U odsustvu SKJ i sa jugoslavenskom federacijom u beznadnoj pat-poziciji, predsjednici šest republika sastali su se nekoliko puta između decembra 1990. i juna 1991. da bi razgovarali o mogućoj kompromisnoj strukturi buduće Jugoslavije. Ovi sastanci, nazvani "jugoslavenski samiti", sazivani su na poziv saveznog Predsjedništva koje je učestvovalo u prvoj rundi razgovora (decembar 1990. – mart 1991.).Održani u okolnostima rastućeg neslaganja i sve većih zahtjeva iz rivalskih republika i političkih grupa, ovi razgovori su nosili slabu nadu za moguće pomirenje.

U drugoj rundi razgovora, od marta do juna 1991. godine, svaka republika je bila domaćin jednog sastanka. Slovenija i Hrvatska su zagovarale pretvaranje Jugoslavije u labavu konfederaciju suverenih država. Srpski predsjednik Milošević, nakon što je postigao dominantnu poziciju unutar Jugoslavije, odbacio je ideje o konfederaciji i većoj autonomiji za Sloveniju i Hrvatsku. On je pokrenuo mogućnost pripajanja područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine u kojima žive Srbi, ukoliko bi te republike insistirale na neovisnosti, tvrdeći da Srbi u Jugoslaviji imaju pravo da žive u jednoj državi. Milošević je tako mogućnost dogovora o labavoj konfederaciji (odnosno, većoj autonomiji za republike) podredio svojim velikosrpskim ciljevima koje je promovirao od dolaska na vlast 1987. godine.

U junu 1991, na posljednjem jugoslavenskom samitu, kompromisni prijedlog u četiri tačke za očuvanje jugoslavenske federacije predložile su Makedonija i Bosna i Hercegovina, a Bosnu i Hercegovinu je na tom sastanku predstavljao Izetbegović. Predstavnici svih šest republika su prihvatili prijedlog, u principu, i složili se da će dalje pregovarati. Iako ove obaveze nisu ispoštovane, činjenica da je Izetbegović pokušavao naći mirno rješenje za republičke razlike imat će sudbonosne posljedice za Bosnu i Hercegovinu. U vrijeme kada su se srpski paravojnici i teritorijalne hrvatske snage rapidno naoružavali zbog mogućnosti izbijanja građanskog rata, Izetbegović je djelovao kao medijator u nadi da će očuvati neki oblik Jugoslavije.

Što se tiče Bosne i Hercegovine, učesnici na sastanku su razgovarali o prijedlozima kantonizacije (u skladu sa švicarskim modelom), što je pristup koji bi osigurao značajnu autonomiju brojnim jedinicama lokalne vlasti koje bi bile zasnovane na etničkom principu uz istovremeno očuvanje Republike Bosne i Hercegovine kao slabe centralne države sa ograničenom vlašću. U žestokim polemikama u štampi različitih republika bilo je mnogo špekulacija o tome da je Izetbegović pristao na plan kantonizacije Bosne i Hercegovine. Ako je to bilo tačno, onda su ovi razgovori bili prvi u nizu situacija u kojima je on pristao na prijedlog podjele Bosne i Hercegovine, da bi ga se kasnije odrekao pod pritiskom drugih iz bosanskohercegovačke vlade. Otprilike u isto vrijeme, u martu 1991, Milošević i Tuđman su se odvojeno sastali od drugih republičkih predsjednika i tajno dogovorili podjelu Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske. Zloglasni sporazum iz marta 1991. godine je stvorio čvrstu vezu zajedničkog interesa između Srbije i Hrvatske koja je opstala i preživjela čak i žestoke borbe u Hrvatskoj 1991. godine.

Dok su se nastavljali međurepublički pregovori, približavao se dan godišnje rotacije na mjestu predsjednika saveznog Predsjedništva. Hrvat Stipe Mesić bio je na redu da obavlja funkciju, a glasovi pet od osam članova Predsjedništva bili su neophodni da bi se potvrdio njegov izbor. Mesić je dobio podršku od bosanskohercegovačkog, hrvatskog, slovenačkog i makedonskog člana Predsjedništva. Miloševićevi saveznici, koji su kontrolirali glasove Crne Gore, Vojvodine, Kosova i Srbije, odbili su da mu pruže podršku, uprkos dugotrajnim pregovorima u svrhu postizanja kompromisa. Predsjedništvo se tako našlo u situaciji gdje su četiri člana glasala za, a četiri protiv Mesića, zbog čega on nije ni potvrđen. U ponoć 15. maja, Jugoslavija je bila bez šefa države, a većina pravnih eksperata je zaključila da ni armija nema glavnog zapovjednika. Mesić je ipak potvrđen kao predsjednik Predsjedništva u junu 1991, nakon što je Evropska zajednica uspješno apelirala na ključne strane da održe nadu za neki oblik jugoslavenske federacije. Ipak, situacija iz maja mjeseca je označila kraj saveznog Predsjedništva kao snage jedinstva.

Do jeseni 1991, rat u Hrvatskoj je značio da je Jugoslavija u suštini prestala da postoji, ali je pretvaranje jugoslavenske federacije iz socijalistič-

kog doba u "krnju Jugoslaviju" ozakonjeno 27. aprila 1992. godine. Do tog vremena, Evropska zajednica i Sjedinjene Države su priznale odcijepljene republike – Sloveniju, Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu – kao neovisne države. Tog dana, Miloševićev režim je uveo ustavne promjene kojima se priznalo da se "krnja Jugoslavija" sastoji samo od Crne Gore, Srbije i pokrajina Kosovo i Vojvodina, koje su apsorbirane u Srbiju i koje su izgubile svoju autonomiju nakon što je Milošević došao na vlast krajem 1980-tih godina. "Krnja Jugoslavija" kojoj se nije dozvolilo učešće u Ujedinjenim narodima i koja je postala predmet teških ekonomskih sankcija zbog svojih aktivnosti u Bosni i Hercegovini predstavlja jedva prepoznatljivog potomka jugoslavenske federacije iz socijalističkog doba.

Trka u naoružanju

Dana 25. januara 1991. godine, televizijski gledatelji u svim republikama, izuzev Hrvatske, vidjeli su videosnimak, lošeg kvaliteta, na kojem je, navodno, hrvatski ministar odbrane Martin Špegelj pregovarao o velikoj kupovini oružja od Mađarske i razgovarao o različitim akcijama protiv oficira JNA i njihovih porodica. Ovi videosnimci bili su djelo oficira sigurnosti JNA koji su, djelujući u tajnosti, Špegelja uhvatili u pijanom stanju više puta. Iako je Špegelj žestoko poricao autentičnost ovih snimaka, međunarodni napori Hrvatske da kupi oružje nisu se mogli sakriti; u februaru 1991. mađarski ministar vanjskih poslova javno je potvrdio prodaju deset hiljada pušaka Hrvatskoj. Savezni jugoslavenski ministar odbrane, general Veljko Kadijević, zahtijevao je da se Špegelj uhapsi, no hrvatski zvaničnici su to odbili. Špegelj se počeo kriti i na kraju je dao ostavku u ljeto 1991.

Istovremeno sa trijumfom političara nacionalista u svim republikama na izborima 1990, vlada svake republike i mnoge političke frakcije intenziviraju napore na planu osiguravanja oružja za rat, koji su mnogi smatrali neizbježnim. Transporti oružja postali su javna tajna. Dana 9. aprila 1991, bosanska policija zaustavila je tri kamiona sa više hiljada automatskih pušaka u blizini Mostara, za koje se u BiH vjerovalo da su namijenjene srpskim paravojnim snagama. Sličan incident dogodio se u maju 1991. godine sa kamionima koji su prebacivali oružje iz Crne Gore u Bosnu i Hercegovinu. U tajnoj operaciji pod nazivom "RAM", srpsko političko rukovodstvo je

tokom 1990. i 1991. godine organiziralo isporuke oružja zajednicama bosanskih Srba u istočnoj Hercegovini, bosanskoj Krajini i planinama u regiji Romanije pored Sarajeva. Kao rezultat ovih aktivnosti, Srbi u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini su do ljeta 1991. godine bili dobro naoružani.

Veći dio oružja koji je isporučen srpskim paravojnicima došao je iz skladišta JNA. Ipak, zapovjednici i glasnogovornici JNA su se držali parola o nepristranosti i javno se protivili tome da bilo koja republika ili politička frakcija nabavlja oružje. Dokazi sugeriraju da su se neki oficiri JNA, u ovo vrijeme, istinski protivili naoružavanju bilo koje frakcije, dok su drugi spremno predavali ključeve skladišta oružja srpskim paravojnicima i ekstremistima.

Rastuća trka u naoružavanju izazvala je oštre kritike iz saveznog Predsjedništva. Predsjedništvo je 9. januara 1991. godine, podržavajući stav JNA, naredilo da se sve "nelegalne paravojne jedinice" raspuste u roku od deset dana. Dana 15. januara, koristeći preokupiranost svijeta prvim danom invazije Ujedinjenih naroda pod vodstvom SAD, čiji je cilj bio protjerati Irak iz Kuvajta (operacija "Pustinjska oluja"), Savezni sekretarijat za narodnu odbranu je zaprijetio da će provesti naredbu Predsjedništva ukoliko se oružje ne vrati u roku od četiri dana. Hrvatski nacionalisti su ovu objavu smatrali najavom neposrednog napada i pojačali su svoje pripreme za sukob. Malo je oružja vraćeno, no JNA ipak nije poduzela mjere u ime saveznih organa vlasti. Predsjedništvo je ponovilo svoja upozorenja usmjerena protiv paravojnih formacija 9. maja, ali su sve strane i dalje ignorirale ova upozorenja.

Nezavisnost za Republiku Sloveniju

Miloševićeve čistke u Vojvodini, na Kosovu i u Crnoj Gori doprinijele su sve većoj polarizaciji između republika, sa Srbijom i njenim satelitima s jedne strane, i sa Slovenijom i Hrvatskom sa druge. Pokret, čiji cilj je bio slabljenje političkih odnosa sa Jugoslavijom, u Sloveniji je stekao brojne pristalice, zahvaljujući jakoj opoziciji Slovenaca Miloševićevim kršenjima ljudskih prava na Kosovu i otporu njegovom grubom ponašanju u dominaciji jugoslavenskom federacijom. U septembru 1989, Slovenci su izmijenili svoj ustav da bi omogućili odvajanje od jugoslavenske federacije.

Zahtjevi za labavijim odnosima sa Jugoslavijom stekli su veliki zamah kada su promiloševićevski nastrojeni Srbi, koristeći taktiku sličnu onoj koja je korištena u Vojvodini, na Kosovu i u Crnoj Gori, zakazali demonstracije za "istinu o Kosovu" koje su se trebale održati u glavnom gradu Slovenije, Ljubljani, 1. decembra 1989. godine.

Slovenačka policija je zabranila demonstracije 19. novembra 1989. godine. Oni su zaustavili vozove koji su u Sloveniju ulazili sa istoka i pretresli ih tražeći demonstrante prije nego što oni stignu u Ljubljanu. Spriječeni u svojoj namjeri da provedu masovne demonstracije u glavnom gradu Slovenije, srpski nacionalistički organizatori otkazali su demonstracije u posljednji čas, ogorčeno optužujući Slovence zbog njihovih prijetnji upotrebom sile. Srbija je ubrzo nakon toga pozvala svoja preduzeća da se suzdrže od trgovine sa Slovenijom. Ovaj bojkot je imao vrlo ograničen uspjeh jer su mnoga srpska preduzeća cijenila svoja tržišta u Sloveniji i pretrpjela bi velike gubitke ukoliko bi prihvatili bojkot.

U slovenačkom referendumu, u decembru 1990. godine, 88% glasača glasalo je za odvajanje od Jugoslavije. Špekulacije Jugoslavena i stranih promatrača su se sve više fokusirale na pitanje da li će Jugoslavenska narodna armija intervenirati da bi održala integritet Jugoslavije.

Slovenija i Hrvatska su 25. juna 1991. godine proglasile svoju nezavisnost od Jugoslavije. JNA, djelujući u skladu sa svojim uvjerenjem da je teritorijalni integritet Jugoslavije ugrožen, krenula je 27. juna da osigura međunarodne granične prijelaze i aerodrome u Sloveniji za koje je tvrdila da su u saveznoj nadležnosti. Teritorijalna odbrana Slovenije se suprotstavila. Zauzimajući skladišta oružja i municije koja su se nalazila u Sloveniji, slovenačke snage su znatno povećale svoju vojnu moć. Zarobili su oko 2.000 ljudi, opstruirali kretanje kolona JNA i preuzeli kontrolu nad međunarodnim graničnim prijelazima od snaga JNA. Vojni angažman u Sloveniji trajao je samo deset dana. Jugoslavenska vojska je bombardirala aerodrom u Ljubljani i napala druge ciljeve, uključujući i, medijski visoko propraćen, napad na kolonu civilnih kamiona, ali komandanti JNA vrlo brzo su se suočili sa dezertiranjem regruta, naročito onih koji nisu bili srpske nacionalnosti.

Reagirajući brzo, Evropska zajednica je 28. juna poslala medijatore i pokrenula proces okončanja finansijske pomoći Jugoslaviji. JNA, suočena

sa katastrofom u Sloveniji, odlučila se na povlačenje, umjesto dovođenja pojačanja i daljnjeg suprotstavljanja Teritorijalnoj odbrani Slovenije. Tadašnji komandant JNA, general Veljko Kadijević, vjerovatno je bio osoba koja je donijela odluku da se slovenačka situacija dalje ne pogoršava.

Poniženje koje je JNA doživjela u Sloveniji bilo je rezultat dvije pogrešne procjene. Prvo, vodstvo JNA je očekivalo da će Slovenci biti zastrašeni samom pojavom saveznih snaga i da će kapitulirati bez borbe. Drugo, JNA je vjerovala da je u stanju brzo pojačati svoje akcije u slučaju slovenačkog otpora; takva akcija, koja bi zasigurno zahvaljujući pažljivom međunarodnom praćenju događaja u Sloveniji bila shvaćena kao agresija, spriječena je neočekivanim dolaskom medijatora Evropske zajednice. Nakon što je bombardirala i oštro napala civilne ciljeve, JNA je ubrzo odlučila da otpiše Sloveniju kao nevažnu za svoje ciljeve. Dana 18. jula 1991. godine, dvije strane su postigle sporazum koji je omogućio preostalim jedinicama JNA u Sloveniji da se povuku, a Sloveniji je dozvoljeno da krene vlastitim putem.

Etnički gledano, Slovenija je bila relativno homogena republika. U njoj nije živjela značajna manjinska populacija drugih južnoslavenskih naroda, te se stoga nije suočavala sa akutnim nacionalnim pitanjem, kao što je to slučaj bio sa Hrvatskom, Bosnom i Hercegovinom, Makedonijom i Kosovom. Odsustvo većeg broja Srba značilo je da Slovenija nije bila dio aspiracija velikosrpskih nacionalista koji su željeli ujediniti sve srpske zemlje u jedinstvenu državu. Odvajanje Slovenije od jugoslavenske federacije proteklo je relativno bezbolno, zahvaljujući u velikoj mjeri nespremnosti JNA da uđe u otvorenu borbu da bi zadržala kontrolu nad tom republikom.

Spremnost JNA da izbjegne dugi i skupi sukob u Sloveniji navodi na zaključak da su Miloševićeve velikosrpske ciljeve, koji nisu uključivali Sloveniju, već u ljeto 1991. godine prihvatili i ključni komandanti JNA. Za razliku od događaja u Sloveniji, nesmiljena podrška JNA srpskim separatističkim pokretima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, gurnula je ove republike bivše Jugoslavije u otvoreni rat.

POGLAVLJE XI

POTONUĆE U RAT: BOSNA I HERCEGOVINA U RATOVIMA ZA JUGOSLAVENSKO NASLJEĐE

Rat u Bosni i Hercegovini je počeo u vrijeme tri važna vanjska događaja. Ti događaji su izmijenili perspektive i alternative koje su stajale na raspolaganju bosanskohercegovačkim političkim liderima. Prvo, JNA je dramatično izmijenila svoju misiju u drugoj polovini 1991. godine - od odbrane jugoslavenskih ideala postala je zastupnik velikosrpskog nacionalizma. Drugo, rat u Hrvatskoj 1991. ojačao je nacionalne ekstremiste među bosanskim Srbima i oslabio one koji su se nadali očuvanju multietničke bosanske države. I na kraju, iako su diplomatski predstavnici međunarodne zajednice citirali uzvišene principe i izražavali visoke ideale, njihova djela su glavne političke aktere u Bosni i Hercegovini usmjerila ka postavljanju separatističkih zahtjeva i napuštanju napora na iznalaženju mirnog rješenja.

Neki promatrači su bosanskohercegovački rat prikazali kao obnavljanje stoljetne međusobne mržnje čije se oživljavanje nije moglo spriječiti nakon kolapsa Titovog komunističkog režima. Suprotno tome, mi tvrdimo da sadašnja bosanskohercegovačka kriza, u kontekstu bosanskohercegovačke historije, predstavlja historijsku anomaliju koja ima samo jedan važan historijski presedan: međuetničko ubijanje tokom Drugog svjetskog rata. Oružani sukob, etničko čišćenje, bombardiranje gradova i zločini protiv civila u Bosni i Hercegovini ne predstavljaju očekivane posljedice etnonacionalnih podjela u bosanskohercegovačkom društvu; one su uslijedile kao rezultat transformacije JNA u instrument srpskih nacionalista, ambicija hrvatske i srbijanske vlade da anektira Bosnu i Hercegovinu i spremnosti nacionalnih ekstremista da provedu kampanje etničkog čišćenja uz podršku i pomoć organiziranih vojski u regionu.

Oružani sukob u Bosni i Hercegovini je uslijedio ubrzo nakon rata između hrvatskih Srba (zajedno sa njihovim saveznicima u JNA) i odbrambenih snaga Republike Hrvatske 1991. godine. Prvo ćemo razmotriti ove događaje da bismo bolje razumijeli situaciju u Bosni i Hercegovini.

JNA: strateška procjena i transformacija

Poraz JNA i njeno povlačenje iz Slovenije navelo je Generalštab Jugoslovenske narodne armije da ponovno razmotri svoju strategiju. Ovo sveobuhvatno razmatranje potrajalo je do kraja ljeta 1991. godine.[32] Pozivajući se konkretno na operaciju "Pustinjska oluja" (januar 1991), u analizi što ju je načinio Generalštab JNA zaključeno je da takve akcije predstavljaju "istinsku paradigmu" koju međunarodna zajednica treba primjenjivati prilikom interveniranja u lokalnim situacijama.[33] Analiza JNA zaključuje, međutim, da glavni međunarodni akteri vjerovatno neće postići neophodni politički konsenzus da bi intervenirali u jugoslavenskim zemljama.

Strateška procjena JNA postavila je, kao vrlo vjerovatnu hipotezu, mogućnost da će "nemiri koji su propratili dezintegraciju bivše Jugoslavije rezultirati ratom".[34] JNA se usmjerila ka konsolidaciji svojih resursa u onim područjima u kojima je živjela značajna srpska manjina, posebno u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Generalna strategija JNA tražila je da glavni saveznici i klijenti armije uzmu u obzir reakcije međunarodne zajednice na nasilje i zločine u Jugoslaviji kako se nikada ne bi otvorila opcija da dođe do izglasavanja međunarodne intervencije, poput one u Iraku. Armija i njeni glavni saveznici su nakon toga pokazivali izuzetnu opreznost vršeći eskalaciju svojih akcija u vrijeme kada je međunarodna zajednica bila okupirana drugim stvarima, a povlačeći se i čekajući u vrijeme kada su bili u žiži interesovanja međunarodnih medija.

---

[32] Glavni zaključci ove izuzetne procjene su objavljeni u časopisu *Vojno Delo* u oktobru 1991. a analizirao ih je James Gow, *"One Year of War in Bosnia and Herzegovina", Radio Free Europe Research,* 4.6.1993.

[33] Ibid, str. 5.

[34] Ibid, str. 1.

U isto vrijeme, JNA je u drugoj polovini 1991. godine često pokazivala znakove unutarnjeg neslaganja među svojim oficirima. Mnogi komandanti su otvoreno pomagali srpskim paravojnim snagama u Hrvatskoj; drugi su se više držali neutralnog kursa u hrvatskom ratu i zalagali se za umjeren, pomirljiv pristup. Uz Miloševićevo sponzorstvo i ohrabrenje, komandna struktura JNA provela je polagano transformaciju tokom hrvatskog rata, ostavljajući na najvažnijim funkcijama one koji su bili pristaše velikosrpskog nacionalizma. Potpuna transformacija JNA, od čuvara jugoslavenskih ideala i socijalističke ideologije do agenta velikosrpskih ambicija, bila je dugačak proces koji nije bio u potpunosti okončan do prisilnog umirovljavanja generala Živote Panića i četrdeset i dvojice drugih generala u augustu 1993. No, sam proces počeo je u sedmicama koje su uslijedile nakon poniženja JNA u Sloveniji i do kraja 1991. već je značajno uznapredovao.

Na razvoj rata u Hrvatskoj veliki utjecaj imala je spremnost mnogih oficira JNA da pruže pomoć srpskim paravojnicima. Djelujući uz podršku i zaštitu lokalnih komandanata JNA, pripadnici srpskih paravojnih snaga bili su u stanju parirati, pa često i nadvladati snage Teritorijalne odbrane Hrvatske sa kojima su se sukobljavali. Do jeseni 1991. godine, razni terenski komandanti JNA su, u suštini, vodili građanski rat s ciljem ujedinjavanja Srba u Hrvatskoj sa onima koji su živjeli u Srbiji i Crnoj Gori.

Rat u Hrvatskoj, juni 1991 – januar 1992.

Pobjednici na višepartijskim aprilskim izborima u Hrvatskoj 1990, Franjo Tuđman i drugi članovi njegove političke stranke – Hrvatske demokratske zajednice – bili su predani hrvatski nacionalisti. Kada je došao na vlast, Tuđman je potisnuo rivalske medije, a radio i televizija, koji su bili pod kontrolom vlade, usvojili su oštru nacionalističku retoriku. Njegov režim je ohrabrivao javno prikazivanje šahovnice, grba koji su hrvatski nacionalisti pozdravili kao simbol neovisnosti, a koji su brojni hrvatski Srbi mrzili kao simbol ustaške represije. (Šahovnica, iako datira iz srednjeg vijeka i često je bila dio hrvatskog simbolizma tokom perioda socijalizma, korištena je i kao dio ustaškog simbolizma u Drugom svjetskom ratu.) Nakon Tuđmanove pobjede, hrvatska preduzeća pod državnom kontrolom otpustila su hiljade srpskih radnika, povećavajući tako otpor koji su Srbi osjećali prema

novom režimu.[35] Tuđmanovi hrvatski nacionalisti nisu nudili nikakvu nadu u pomirenje već su provodili organizirane napore da otuđe i marginaliziraju Srbe u Hrvatskoj.

Sa svoje strane, Srbi u Hrvatskoj su počeli tražiti autonomiju od Hrvatske kada je Tuđman došao na vlast. Oni su bili ohrabreni Miloševićevim akcijama na Kosovu. Srpski aktivisti, koje su promiloševićevski orijentirani mediji u Beogradu obasipali hvalom, organizirali su između 19. augusta i 2. septembra 1990. referendum u područjima Hrvatske u kojima su živjeli Srbi; od 756.781 Srbina koji je glasao, 756.549 njih glasalo je za autonomiju. U direktnom izazovu upućenom hrvatskim vlastima, samoproglašeno Srpsko nacionalno vijeće je proglasilo "srpsku autonomnu oblast Krajina". Hrvatsko ministarstvo unutarnjih poslova je kao odgovor tome objavilo svoju namjeru da zaplijeni oružje pobunjenih Srba. Srbi u Hrvatskoj i nacionalistička hrvatska vlada su se kretali ka neizbježnom sukobu.

Od 1990. godine, oficiri Kninskog korpusa JNA, pod komandom generala Ratka Mladića, dali su jako mnogo oružja iz skladišta JNA srpskim paravojnim liderima u Hrvatskoj. Mladić, Srbin iz Bosne sa ekstremno nacionalističkim pogledima, kasnije je izašao na zao glas kao komandant srpskih nacionalističkih snaga u Bosni i Hercegovini.[36] Obje strane, hrvatske odbrambene snage i pobunjeni Srbi u Krajini, tokom jeseni i zime 1990-1991. godine, nastavili su jačati svoje arsenale. Srbi su objavili svoje odvajanje od Hrvatske 16. marta 1991. godine i u roku od mjesec dana sukobi između naoružanih Srba i hrvatske policije su izrasli u ozbiljan problem. Ovi sukobi su poprimili daleko zloslutniji ton u Borovu selu 2. maja 1991. godine.

Borovo selo je bilo naseljeno Srbima koji su bili poznati po naročito neprijateljskim stavovima prema hrvatskom nacionalističkom režimu. Vlada u Zagrebu se dogovorila sa lokalnim Srbima da neće poslati hrvatsku policiju u Borovo selo, no dva hrvatska policajca su ušla u selo 1. maja uveče. Oni su dočekani vatrom iz automatskog oružja i pritvoreni su od strane

[35] Misha Glenny, *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War* (London and New York: Penguin, 1992), str. 13, 77 i 107.

[36] Zanimljiv intervju sa Mladićem se može naći u Glenny, str. 26-9.

lokalnih Srba. Narednog dana, hrvatsko Ministarstvo unutarnjih poslova je poslalo dodatne policijske snage u Borovo selo. Oni su se sukobili sa dobro naoružanim srpskim paravojnicima u razmjeni vatre u kojoj su pobijedili Srbi; ubijeno je 12 hrvatskih policajaca i 3 Srbina. Konkretni detalji su i dalje predmet kontroverzi, no hrvatska propaganda i hvalisanje srpskih ekstremista navode na zaključak da su Srbi prerezali grkljan nekim hrvatskim policajcima i da su barem jednom iskopali oči.[37] Pored čiste bestijalnosti, ova djela predstavljaju simboličku ponovnu izvedbu četničkih zločina nad Hrvatima u Drugom svjetskom ratu, smišljenih da potpire etničku mržnju, ponovno potpaljujući strasti koje su vladale tokom genocida u tom ratu.

Hrvatski mediji su tvrdili da su Srbi bili pristaše ekstremnog bosanskog Srbina, Vojislava Šešelja, koji su poslani da postave zasjedu hrvatskim policajcima. Od maja 1991. godine, Šešelj je bio glasni poticatelj etničke mržnje i, po vlastitom priznanju, aktivni organizator ubistava iz mržnje. Na skupu u Beogradu, dva dana nakon pucnjave u Borovu selu, Šešelj se hvalio okupljenoj gomili da su njegovi četnici učestvovali u toj akciji. On je prijetio osvetom Hrvatima zbog nedavnih ubistava Srba, kao i zbog smrti Srba u Drugom svjetskom ratu. Incident u Borovu selu je nagovijestio naredna surova etnička ubistva koja su proveli Šešelj i njegovi sljedbenici u Hrvatskoj i, tokom 1992. godine, u Bosni i Hercegovini.

Hrvatska je zakazala referendum o neovisnosti od Jugoslavije za 19. maj 1991. godine. Da bi izbjegli uključivanje u novoproglašenu neovisnu hrvatsku državu, samoproglašena "srpska autonomna oblast Krajina" održala je vlastiti, drugi po redu, referendum 12. maja; 99% učesnika na referendumu je glasalo za napuštanje Hrvatske i pridruživanje Srbiji. Sedam dana kasnije, 94% glasača u Hrvatskoj je glasalo za neovisnost; većina Srba je bojkotirala hrvatski referendum.

Sukobi između srpskih paravojnika i hrvatskih snaga su rapidno eskalirali u ljeto 1991, a različite jedinice JNA pojačale su svoju otvorenu podršku lokalnim srpskim snagama. U augustu 1991. godine, JNA i srpski paravojnici su opkolili gradove i mjesta u sjeveroistočnoj Hrvatskoj. Dana 19. augusta, dok je svijet bio zaokupljen pokušajem državnog udara u Rusiji,

[37] Glenny, str. 73-8.

JNA je oštro eskalirala sukob - otpočevši opsadu i bombardiranje Vukovara. Jugoslavenske zračne snage su 7. oktobra 1991. izvršile zračni napad na Zagreb, oštetivši Banske dvore, sjedište predsjednika Republike Hrvatske i hrvatske Vlade u historijskoj jezgri grada. Dana 17. novembra, hrvatske snage koje su branile Vukovar su se predale, prepuštajući Srbima u potpunosti razorene ostatke nekada atraktivnog evropskog gradića. U nekoliko navrata tokom rata, JNA je napadala Dubrovnik – prekrasnu luku-grad, koja datira još iz srednjeg vijeka i koja nema vojni značaj. JNA je 6. decembra 1991. provela posebno destruktivno granatiranje stare dubrovačke jezgre iz zraka, sa kopna i sa mora, izazivajući međunarodno zgražavanje nad bespredmetnim uništavanjem dubrovačkih vjerskih i kulturnih spomenika.

Bombardiranje gradova, iako naizgled besmisleno i bezrazložno, služilo je groteskno političkoj svrsi, sličnoj etničkom čišćenju: civile bi natjeralo u bijeg, ostavljajući vojsci odriješene ruke da osvojena područja naseli Srbima ili drugima koji su podržavali ciljeve krnje Jugoslavije. Kako je JNA radije koristila paravojne formacije da bi provela svoju kampanju terora, operacije granatiranja i etničkog čišćenja su također omogućavale počiniteljima da potaknu dodatnu mržnju, smanjujući mogućnosti povratka ka dobrosusjedskim odnosima i mirnoj koegzistenciji koja je vladala u gradovima prije nego što je počeo rat u Hrvatskoj.

Kako su se neprijateljstva intenzivirala u ljeto 1991. godine, Evropska zajednica je u Hrvatsku poslala promatrače i počela tražiti diplomatsko rješenje. Njemačke diplomate su preuzele vodstvo, proglasile da je Jugoslavija bila stvar prošlosti, podržale pravo secesionističkih republika na nacionalno samoopredjeljenje i zatražile da JNA prekine sa upotrebom sile. Generalni sekretar UN-a je 8. oktobra 1991. imenovao bivšeg državnog sekretara SAD, Cyrusa Vancea, svojim ličnim izaslanikom za Jugoslaviju. Vance je 1. januara 1992. godine objavio da su se JNA, Srbija i Hrvatska složile oko prekida vatre i da će se zaštitne snage Ujedinjenih naroda (UNPROFOR) razmjestiti da bi razdvojile zaraćene strane u Hrvatskoj. Formalni sporazum između strana potpisan je 2. januara 1992. u Sarajevu. Dvije sedmice kasnije, vojno osoblje UN-a počelo je pristizati u Hrvatsku da bi UN otpočeo svoju ulogu čuvara mira u bivšoj Jugoslaviji.

Uspostava krhkog primirja u Hrvatskoj 1992. godine označila je početak brutalno krvavog sukoba u Bosni i Hercegovini.

Rat u Hrvatskoj: utjecaj na Bosnu

Hrvatski rat se prelio u Bosnu i Hercegovinu na dva različita načina. Prvo, Srbi iz Krajine i hrvatske trupe iz Ministarstva unutarnjih poslova koristili su prekogranične upade da bi unaprijedili svoje nacionalističke težnje prema Bosni. Drugo, što je vojno gledano još važnije, JNA je koristila Bosnu i Hercegovinu kao međuzonu za podršku svojim naporima u ratu u Hrvatskoj. Do kraja 1991. godine, JNA je ustanovila nekoliko protektorata unutar Bosne i Hercegovine, koristeći kao izgovor stvaranje srpskih autonomnih oblasti u toj zemlji koje su od JNA tražile da pruži zaštitu njihovim stanovnicima.

Hrvatsko Ministarstvo unutarnjih poslova je tokom proljeća 1991. godine provelo nekoliko manevara na bosanskohercegovačkom tlu. Ove akcije su političari bosanskih Srba smatrali provokacijama i tražili su od JNA da zaštiti Bosnu i Hercegovinu od hrvatske agresije.

Dana 26. aprila 1991. godine, četrnaest općina u sjeverozapadnoj Bosni, koje su bile naseljene pretežno Srbima i graničile su sa Krajinom u Hrvatskoj, proglasile su "zajednicu općina Bosanske krajine" sa sjedištem u Banjoj Luci. Radio Sarajevo je 8. juna izvijestilo da je dvije stotine srpskih paravojnika iz "srpske autonomne oblasti Krajina" provelo vojne vježbe u ovom regionu. Milan Martić, ministar unutrašnjih poslova SAO Krajine, tvrdio je da su upadi njegovih trupa, u suštini, ukinuli granicu između Bosne i Hercegovine i srpskih područja u Hrvatskoj. Sljedećeg dana bosanski predsjednik Izetbegović, koristeći Churchillovu retoriku, izjavio je: "Bitka za Bosnu je otpočela."[38]

Ubrzo nakon što je krajem ljeta 1991. godine pružila značajnu potporu Srbima u Hrvatskoj, JNA je pojačala svoje aktivnosti i u Bosni i Hercegovini. Brojne akcije JNA poduzete su s ciljem pružanja podrške operacijama u Hrvatskoj, ali određeni pokreti vojske očigledno su bili dio priprema za rat u Bosni i Hercegovini. Krajem septembra 1991. godine, JNA je uspostavila granice "srpske autonomne oblasti Hercegovina" da bi pružila podršku svojim napadima na Dubrovnik i drugim ciljevima na dalmatinskoj

[38] *Radio Free Europe Research Report,* 28.6.1991, str 35.

obali. Druge srpske autonomne oblasti osnovane su u Bosanskoj krajini (sjeverozapadna Bosna, regija Banja Luke) i Romaniji (istočno od Sarajeva). Svaka od ovih oblasti je zatražila "pomoć" od saveznih vojnih snaga u septembru 1991. godine i JNA je nakon toga pojačala svoje prisustvo u nekoliko, pretežno srpskih oblasti, u Bosni i Hercegovini.

U jesen 1991, JNA je koristila bosanskohercegovačku teritoriju i objekte da bi pružila podršku svojoj misiji u Hrvatskoj i premjestila svoje resurse na sigurne lokacije s ciljem olakšavanja mobilizacije u slučaju da se rat proširi na Bosnu i Hercegovinu. JNA je premjestila svoje jedinice iz gradova u bosanskohercegovačka sela, ostavljajući samo simbolično prisustvo u gradovima. Neki proizvodni pogoni u Bosni i Hercegovini su rastavljeni i preneseni u Srbiju; ostali su napušteni u narednih nekoliko mjeseci. Do januara 1992. godine i potpisivanja primirja u Hrvatskoj, JNA je bila strateški pozicionirana za zauzimanje većeg dijela seoskih područja u Bosni i Hercegovini i glavnih komunikacijskih veza.

Bosanskohercegovački lideri u potrazi za kompromisom

Nakon višepartijskih izbora u novembru 1990. godine, pripadnici tri nacionalne stranke koje su došle na vlast počeli su razgovarati o mogućem kompromisu u pogledu budućnosti Bosne i Hercegovine. Muslimanski i hrvatski političari su propagirali ideju suvereniteta Bosne i Hercegovine; srpski lideri su se tome protivili. Stranka demokratske akcije je 30. januara 1991. godine podnijela prijedlog za suverenu Bosnu i Hercegovinu; Hrvatska demokratska zajednica je brzo dala podršku tom prijedlogu, ali ga je odbila Srpska demokratska stranka. SDS je željela da Bosna i Hercegovina ostane u jugoslavenskoj federaciji pod dominacijom Srba i plašila se da bi suverenitet Bosne i Hercegovine "institucionalizirao status Srba kao manjine u Bosni i Hercegovini".[39]

Predstavnici sve tri stranke su 12. juna 1991. godine zatražili od Predsjedništva Bosne i Hercegovine da predloži "deklaraciju o suverenitetu" koja bi pomirila različita mišljenja. Ovi napori, koji su uskoro pali u sjenu

[39] *Radio Free Europe Research Report,* 5.7.1991, str 30.

zbog rata u Hrvatskoj, pokazali su se uzaludnim; kompromis nikada nije postignut.

U oktobru 1991. godine, dok je rat bjesnio u susjednoj Hrvatskoj, muslimanske i hrvatske stranke su napustile svoje napore i pokušaje da se postigne dogovor sa Srbima. Zajedno su 14. oktobra donijele rezoluciju kojom zahtijevaju suverenitet Bosne i Hercegovine. Predsjednik Skupštine, koji je bio Srbin, još ranije je raspustio sjednicu, tako da su pripadnici SDS-a već bili otišli. Glasanje o suverenitetu je označilo kraj parlamentarnih napora da se postigne sporazum između tri strane, iako su se pregovori između lidera tri stranke nastavili. Dana 9 januara 1992. godine, bosansko-hercegovački Srbi su proglasili vlastitu republiku.

Diplomatska intervencija: put ka priznanju

Tokom hladnog rata, interesom Zapada za Jugoslaviju je dominirala želja da se ojača jugoslavenska neovisnost protiv potencijalne sovjetske invazije. Tako su Sjedinjene Države i njeni saveznici podržavali jedinstvenu Jugoslaviju i protivili se separatističkim elementima unutar zemlje, zbog toga što bi oni potencijalno mogli ohrabriti sovjetsko miješanje.

Tokom 1991. i 1992. godine, kako Sjedinjene Države tako i Evropska zajednica, postepeno su napustili svoju podršku jedinstvenoj Jugoslaviji i počeli priznavati neovisnost republika koje su iz nje proizašle. Evropska zajednica, međutim, bila je znatno ispred Sjedinjenih Država u ovoj promjeni politike. Iako su posvećivale manje pažnje ovom problemu i prepuštale su Evropskoj zajednici inicijativu, Sjedinjene Države su nastavile, u principu, da podržavaju jugoslavenstvo do početka 1992. godine. U junu 1991. godine, državni sekretar, James Baker, posjetio je Beograd i izrazio kontinuiranu podršku jugoslavenskoj federaciji. Komandanti JNA su njegovu izjavu protumačili kao zeleno svjetlo za akciju protiv slovenačke neovisnosti. Evropska zajednica, s druge strane, brzo se uključila kada je Slovenija proglasila neovisnost od Jugoslavije u junu 1991. Tretirajući Sloveniju i JNA kao jednake aktere, Evropska zajednica je ohrabrila Slovence da se odvoje od Jugoslavije. Razdor između EZ i Sjedinjenih Država tako je otvorio mogućnost za obje strane – JNA centriste i lidere odvojenih jugoslavenskih republika – da se nadaju određenoj pomoći sa Zapada za svoje ciljeve.

U pokušaju da se uspostavi konzistentna politika prema jugoslavenskim zemljama, konferencija Evropske zajednice o Jugoslaviji je u novembru 1991. godine povjerila Arbitražnoj komisiji, na čelu sa Francuzom Robertom Badinterom, koja se sastojala od predsjednika ustavnih sudova pet zapadnoevropskih zemalja, da procijeni pravni status jugoslavenske federacije. U decembru 1991, Badinterova komisija je zaključila da je "Jugoslavija u procesu disolucije".[40] Komisija je odredila 23. decembar 1991. godine kao rok za prijavu bivših jugoslavenskih republika koje traže priznanje svoje neovisnosti od Evropske zajednice; republike koje ispune predviđene standarde bile bi priznate 15. januara 1992. U zadatom roku EZ je primila prijave za priznanje od republika Slovenije, Hrvatske, Makedonije i Bosne i Hercegovine.

Izvještaj Badinterove komisije je objavljen 15. januara 1992. godine.[41] Komisija je zaključila da Slovenija i Makedonija u potpunosti ispunjavaju kriterije za priznanje koje je EZ usvojila 17. decembra 1991. godine. Izvještaj je čvrsto i jasno iskazao potrebu da Hrvatska i Bosna i Hercegovina u potpunosti ispoštuju prava manjina srpske populacije u svojim granicama, u skladu sa relevantnim međunarodnim dokumentima, ali je također insistirao na održavanju postojećih granica između republika, osim u slučaju da se relevantne strane saglase u pogledu njihove izmjene. U pogledu Hrvatske, Komisija je zatražila samo da Republika Hrvatska u svoje novosastavljene ustavne amandmane od 4. decembra 1991. godine uključi određene garancije za specijalni status srpske populacije u Hrvatskoj; u svemu ostalom, smatralo se da je Hrvatska ispunila standarde EZ.

Badinterova komisija je izrazila druge rezerve u pogledu Bosne i Hercegovine. U izvještaju se navodi da su se Predsjedništvo i vlada Bosne i Hercegovine, na osnovu svog ustava i zakona, obavezali da će poštivati sve odgovarajuće međunarodne dokumente i da su garantirali poštivanje ljudskih prava ali da se "srpski članovi Predsjedništva nisu pridružili ovim deklaracijama". Komisija je spomenula tri referenduma koja su organizirali bosanski Srbi (10. novembar 1991; 21. decembar 1991; i 9. januar 1992.

[40] *Yugoslav Survey,* 32, br. 4 (1991), str. 19.

[41] *Yugoslav Survey,* 33, br. 1 (1992), str. 121.

godine) u kojima su oni izrazili svoju želju da budu isključeni iz suverene bosanskohercegovačke republike koja bi postojala van okvira Jugoslavije. (Dva od tri spomenuta referenduma su održana nakon što je EZ pokrenula postupak priznavanja). Izvještaj navodi da i bosanskohercegovački Ustav iz 1974. godine, kao i amandmani na Ustav iz 1990, konkretno garantiraju jednaka prava "narodima Bosne i Hercegovine – Muslimanima, Srbima i Hrvatima" kao i ostalima koji žive na teritoriji zemlje.

Komisija je vrlo jasno smatrala da EZ ne treba priznati Bosnu i Hercegovinu kao neovisnu državu bez pristanka bosanskih Srba. Izvještaj je zaključio da se "volja stanovništva u Bosni i Hercegovini" da Bosnu i Hercegovinu učine suverenom državom "ne može smatrati u potpunosti etabliranom". Izvještaj je sugerirao da njegova negativna ocjena može biti modificirana ukoliko bi Republika BiH održala referendum o neovisnosti za sve svoje građane "bez diskriminacije i pod međunarodnom kontrolom". Taj referendum je bosanskohercegovačka vlada zakazala za 29. februar i 1. mart 1992. godine.

Planovi za organizirano priznavanje hrvatske neovisnosti jačali su zahvaljujući ministru vanjskih poslova Njemačke, Hansu Dietrichu Genscheru, vodećem zagovorniku brzog priznavanja od strane Evropske zajednice. Ekonomske veze i kulturna identifikacija Njemačke sa Slovenijom i Hrvatskom su bili jači nego sa Srbijom, a njemačke simpatije prema Hrvatskoj su porasle zbog eskalacije agresivnosti i brutalnosti JNA u hrvatskom ratu. Genscher je kritizirao upotrebu sile JNA u Hrvatskoj i podržavao pravo Hrvatske na samoodređenje (odnosno pravo na izdvajanje iz Jugoslavije) i nepovredivost hrvatskih granica. Zarekavši se da neće biti obavezan rezervama koje je Badinterova komisija izrazila u pogledu ustavnih promjena i obaveze poštivanja ljudskih prava u Hrvatskoj, Genscher je prisilio Evropsku zajednicu na djelovanje objavom jednostranog priznanja hrvatske neovisnosti od strane Njemačke. Povlačeći se pred njemačkim pritiskom, EZ je nakon toga pristala da prizna neovisnost Slovenije i Hrvatske, što je stupilo na snagu 15. januara 1992. godine. Sjedinjene Države, s druge strane, uzdržale su se, vjerujući da bi prijevremeno priznanje moglo potkopati mirovni proces koji je bio u toku da bi se okončali sukobi u Hrvatskoj.

Njemačka pozicija je zanemarila insistiranje Badinterove komisije da Hrvatska u potpunosti poštuje prava srpske manjine koja je živjela u Hr-

vatskoj. Njemačka podrška za bezuvjetno priznanje je tako prevedena u prešutno prihvatanje hrvatskog nacionalnog šovinizma na račun srpske populacije u Hrvatskoj.

O ulozi Njemačke i Evropske zajednice u priznavanju odcijepljenih republika vodile su se žestoke debate. Neki kritičari, posebno oni prosrpske ili antinjemačke orijentacije, za izbijanje rata u Bosni krive, uglavnom ili isključivo, Njemačku, citirajući historijske njemačke antipatije prema Srbiji i simpatije prema Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini koje datiraju još od Drugog svjetskog rata. Ovo je isuviše pojednostavljeno objašnjenje jer je inicijalna kapisla za otpočinjanje bosanskohercegovačkog rata početkom 1992. došla ne od zapadnih diplomata već od snaga koje su neumoljivo na tome radile unutar same Bosne i Hercegovine. Još prije nego što je pitanje bosanskohercegovačkog priznanja došlo na dnevni red u Evropskoj zajednici, JNA je bila razmještena po Bosni i Hercegovini – spremna da potakne i pruži pomoć srpskim paravojnicima da raskomadaju Bosnu i Hercegovinu kao što je to već uradila u Hrvatskoj. Bosanski Srbi, svjesni podrške JNA velikosrpskim ciljevima, bili su ohrabreni na putu ostvarenja svojih separatističkih aspiracija i spremali su se za rat. Nadalje, hrvatske vojne jedinice i policija, koji su prije toga u nekoliko navrata upali na teritorij Bosne i Hercegovine, bili su spremni da zauzmu područje u zapadnoj Hercegovini u slučaju propasti krhkih političkih dogovora.

Bez obzira na široke vojne pripreme JNA početkom 1992. godine i političku surovost bosanskih Srba, akcije međunarodne zajednice su bile neposredni povod rata u Bosni.[42] EZ nije prepoznala važnost pregovora i kompromisa u multietničkoj Bosni i Hercegovini, u kojoj nijedna nacionalnost nije tvorila većinu, a koalicijska politika je tokom cijelog stoljeća bila pravilo. Posebno je insistiranje EZ na referendumu, kao uvjetu za priznanje, imalo dalekosežne posljedice. Referendum o neovisnosti je sam po sebi bio destabilizirajući faktor jer je naveo bosanske Srbe da ubrzaju svoju kampanju izbjegavanja uključivanja u neovisnu bosanskohercegovačku republiku. Pod vodstvom Radovana Karadžića, rukovodstvo bosanskih Srba

[42] Bivši američki državni sekretar Cyrus Vance je to i sam priznao kada je rekao da je "preuranjeno" priznavanje Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine od strane EZ i SAD "izazvalo rat koji sada traje". *The New York Times,* 14.4.1993, str. A-6.

se požalilo Evropskoj zajednici da će biti preglasani od strane Muslimana i Hrvata koji su se zalagali za jedinstvenu bosansku državu. Da bi se razmotrile ove pritužbe, EZ je pozvala lidere sve tri stranke, Srbe, Muslimane i Hrvate, u Lisabon krajem februara 1992, prije zakazanog referenduma o neovisnosti, u posljednjem pokušaju da se postigne sporazum o kantonizaciji ili podjeli Republike. Ovo je bio prvi od mnogobrojnih napora zapadnih sila da izvrše pritisak na tri strane da prihvate neki oblik etničke podjele Bosne i Hercegovine.

U razgovorima u Lisabonu, Karadžić, koji je zastupao bosanske Srbe, i Mate Boban, koji je zastupao bosanske Hrvate, spremno su se dogovorili o prijedlogu kantonizacije Bosne i Hercegovine. Na zaprepaštenje njegovih muslimanskih glasača i zapadnih diplomata, bosanski predsjednik Izetbegović je također pristao, iako je malo konkretnih granica i uvjeta kantonizacije bilo riješeno. Lisabonski sporazum je Bosnu i Hercegovinu doveo u čudnu poziciju novonastale neovisne države čiji lideri su se već složili oko njene podjele. Ipak, ovaj sporazum je donio nadu u kompromis koji bi potencijalno mogao zadovoljiti aspiracije sve tri strane.

Do kraja februara, Sjedinjene Države su se pridružile Evropskoj zajednici u napuštanju dugotrajne predanosti jedinstvenoj Jugoslaviji i krenule u pravcu podrške neovisnosti odcijepljenih republika. Warren Zimmerman, ambasador SAD-a u Jugoslaviji, i drugi u State Departmentu počeli su brinuti da će multietnička bosanska država biti podijeljena između srpskih i hrvatskih nacionalista; njih su naročito brinule Miloševićeve namjere. Ubrzo nakon što se Izetbegović vratio iz Lisabona, Zimmerman se osobno sastao sa njim i, pozivajući se na Lisabonski sporazum o kantonizaciji, apelirao na Izetbegovića da se "drži svojih obaveza".[43] Međutim, promjena u politici Sjedinjenih Država u pravcu priznavanja sama je po sebi predstavljala ohrabrenje za Izetbegovića koji se također suočavao sa jakim pritiskom svoje vlastite vlade da se suprotstavi kantonizaciji ili podjeli.

[43] *The New York Times,* 30.9.1993, str. A-18. Pismo Warrena Zimmermana uredniku. Zimmerman je porekao ranije izvještaje da je ohrabrio Izetbegovića da odustane od Lisabonskog sporazuma. David Binder, "US Policy Makers in Bosnia Admit Errors in Opposing Partition in 1992", *The New York Times,* 29.8.1993, str. 8.

Sa ili bez ohrabrenja vanjskih sila, Izetbegović se odrekao svoje podrške sporazumu o kantonizaciji nekoliko dana nakon što se vratio iz Lisabona i susreo sa Zimmermanom. EZ je odmah ponovno zakazala razgovore u Sarajevu i snažno apelirala na sve tri bosanskohercegovačke strane da postignu sporazum o kantonizaciji. Izetbegović je 18. marta ponovno dao svoj pristanak i složio se sa predstavnicama bosanskih Srba i Hrvata o kartama podjele Republike.

Državni sekretar SAD, James Baker, sastao se sa ministrima vanjskih poslova EZ u Briselu 10. marta. Iako su sve strane održavale fikciju da je EZ i dalje u vodstvu kod rješavanja bosanskohercegovačke krize, tok događaja sugerira da su Amerikanci izvršili pritisak za puno priznanje. EZ je najavila da će njeno priznanje Bosne i Hercegovine stupiti na snagu 6. aprila. Sjedinjene Države su 7. aprila objavile da priznaju Hrvatsku, Sloveniju i Bosnu i Hercegovinu kao suverene, neovisne države.

Uprkos spremnosti SAD i EZ da priznaju pluralističku i multietničku bosansku državu, izjave sa Zapada nisu bile propraćene neophodnim instrumentima osiguranja Bosne i Hercegovine od prijetnji onih koji su težili njenom komadanju. Razgovori koji su održani prije priznanja bili su prvi u nizu mnogih situacija u kojima bi zapadne diplomate pothranile nade Bosanaca artikuliranjem plemenitih namjera. No, SAD i EZ su provodile politiku "ciljeva bez sredstava". Zapadne sile su liberalno nudile simboličke geste i verbalno ohrabrenje Bosancima ali nisu bile spremne da provedu značajne akcije da bi odvratile očigledno agresivne namjere susjednih država i dobro pozicioniranih jedinica JNA.

Sporazumi iz Lisabona i Sarajeva s početka 1992. godine, u kojima je Izetbegović pristao na plan kantonizacije odnosno podjele Bosne i Hercegovine, pokreću pitanje njegove uloge u određivanju budućnosti Bosne i Hercegovine. Izabrani predsjednik bosanskohercegovačkog Predsjedništva 1990. godine, Izetbegović je također bio i lider stranke bosanskih Muslimana, Stranke demokratske akcije. Ranije zatvaran zbog zagovaranja islamske države, on se ipak izgradio kao konzistentan zagovornik multietničke Bosne i Hercegovine. Ovo nije predstavljao toliku kontradikciju kao što se čini na prvi pogled. Izetbegovićeve akcije su bile u skladu sa tradicijama Mehmeda Spahe i drugih lidera bosanskih muslimana koji su, iako su

posvećivali značajnu pažnju konkretnim interesima svojih muslimanskih glasača, često koristili vlastiti utjecaj da pruže podršku širim multinacionalnim političkim tvorevinama kako bi zaštitili interese bosanskih muslimana. Kod ranijih muslimanskih političkih lidera, ovo je uključivalo učešće u vladajućoj koaliciji u Bosanskom saboru tokom austrijske vladavine u periodu 1910-1914, učešće u većini vlada tokom Kraljevine Jugoslavije od 1918. do 1941. godine i podršku Komunističkoj partiji i vladi u socijalističkoj Jugoslaviji. Svaka od ovih tvorevina (izuzev Kraljevine Jugoslavije nakon 1929) čuvala je integritet Bosne i Hercegovine, pružajući time zaštitu bosanskim muslimanima od podjele između Srbije i Hrvatske.

Izetbegović je konzistentno podržavao održavanje multinacionalnih država: Jugoslavije početkom 1991, a zatim i Bosne i Hercegovine nakon što je postalo jasno da Jugoslavija više ne predstavlja održivu političku tvorevinu. Iz potrebe, on je također usvojio i rezervnu poziciju: kada je izgledalo da je kantonizacija, odnosno podjela, jedino moguće rješenje, on je tragao za najboljim mogućim aranžmanom za uspostavljanje krnje Bosne i Hercegovine kao domovine bosanskih Muslimana. Izetbegović je bio duboko svjestan da mini-država bosanskih Muslimana, ukoliko bi bila isuviše smanjena podjelom, ne bi predstavljala održivu tvorevinu i lako bi postala plijen susjednih država – Hrvatske i Srbije.

Za Radovana Karadžića i bosanske Srbe, pritisak EZ na Izetbegovića da pristane na kantonizaciju smatrao se pristankom na njihove secesionističke planove. Karadžić je apelirao na bosanske Srbe da bojkotiraju referendum o neovisnosti, koji je održan 29. februara i 1. marta 1992; avioni JNA su iznad Bosne i Hercegovine bacali letke u kojima se apelira na Srbe da ne glasaju. Bosanski Srbi su se i sami ponašali na veoma tradicionalan način: ohrabreni uspjehom svojih zaštitnika u Srbiji (kao što je to bio slučaj i u periodu 1912-1914 i tokom ere Kraljevine Jugoslavije), oni su propagirali ciljeve koji su ih dodatno udaljavali od stranaka bosanskih Muslimana i Hrvata, koji su, sa svoje strane, glasali u velikom broju i preko 99% njih dalo je svoj glas za potpunu neovisnost Bosne i Hercegovine.

Na dan referenduma, došlo je do sporadične pucnjave. Dva dana kasnije, srpski paravojnici su granatirali Bosanski Brod – grad na Savi u sjevernoj Bosni. Dana 27. marta 1992, kada su politički lideri bosanskih Srba progla-

sili vlastiti ustav, JNA je pokrenula napade na Republiku Bosnu i Hercegovinu sa juga, zapada i sjevero-zapada. Dana 6. aprila 1992, na dan priznanja Bosne i Hercegovine od strane Evropske zajednice, srpski snajperisti su sa krova hotela Holiday Inn u Sarajevu zasuli demonstrante za mir mecima iz automatskog oružja. Do tog trenutka, već 1.300 ljudi je bilo ubijeno u ratu koji je vrlo brzo zahvatio mladu bosansku državu.

Početak sukoba: vojna nejednakost zaraćenih strana

Krajem marta 1992, kada su neprijateljstva eskalirala u potpuni rat u Bosni i Hercegovini, snage koje su davale podršku bosanskim Srbima imale su veliku prednost u naoružanju i ljudstvu. JNA je imala oko 90.000 vojnika u Bosni i Hercegovini: kontrolirala je većinu skladišta oružja i municije i mogla je pozvati preko četrdeset borbenih aviona, stotine tenkova i teške artiljerije i hiljade dodatnih vojnika koji su bili stacionirani u Srbiji. Također, na raspolaganju su im bile teroristične brigade srpske dobrovoljačke garde pod kontrolom Željka Ražnjatovića, poznatijeg pod nadimkom Arkan, koje su u to vrijeme bile zauzete u Vukovaru (vjeruje se da su te jedinice odgovorne za masovna ubistva hrvatskih civila), ali su bile na raspolaganju za vršenje zločina u Bosni i Hercegovini.

Snage hrvatske Teritorijalne odbrane su imale oko 12.000 ljudi u zapadnoj Hercegovini. Na početku neprijateljstava, one su brzo djelovale da zaposjednu tu teritoriju – u početku u labavom savezu sa Bosancima ali kasnije u sukobu sa njima. Hrvatske trupe su bile dobro organizirane i dobro opremljene zahvaljujući oružju koje je Hrvatska nabavila iz Mađarske, Italije i Njemačke, što je dodatno pojačano tokom rata u Hrvatskoj. Tokom 1991. i početkom 1992. godine, hrvatske snage su prokrijumčarile znatno naoružanje u Bosnu i Hercegovinu i do proljeća 1992. godine su nagomilale značajnu količinu oružja u zapadnoj Hercegovini.

Snage Teritorijalne odbrane Bosne i Hercegovine su imale oko 50.000 ljudi. Od početka sukoba, one su bile u daleko slabijem i beznadnijem položaju zbog superiornosti snaga JNA i njenih saveznika. Teritorijalna odbrana je posjedovala uglavnom lako naoružanje; tokom opsade Sarajeva u jesen i zimu 1992/1993, Bosanci su u svom posjedu imali samo jedan tenk.

Bosanska vojska je bila tako slabo pripremljena djelimično i zbog toga što je Izetbegović do posljednjeg trenutka gajio nadu u političko rješenje. Pored toga, u nadi da će spriječiti širenje sukoba iz Hrvatske, Ujedinjeni narodi su u septembru 1991. godine uveli embargo na oružje za cijelu bivšu Jugoslaviju. Kako nije imala granicu sa drugim zemljama, i tek jedan mali izlaz na Jadransko more, Bosna i Hercegovina praktično nije imala mogućnosti da prekrši embargo, dok su Hrvatska i Srbija lako mogle zaobići ova ograničenja zahvaljujući svojoj dugoj obalnoj i kopnenoj granici. Najjače oružje bosanske vojske je bio njen istinski multietnički sastav (posebno u prvoj godini rata) i visok borbeni moral većine njenih vojnika. Srbi i Hrvati su zajedno sa bosanskim Muslimanima držali važne komandne položaje, a među vojnicima je bilo ljudi iz sve tri etničke grupe, koji su vjerovali u i bili spremni boriti se za multinacionalnu bosansku državu.

Ciljevi rata i tok sukoba

Srpske snage su krenule da zauzmu što veći dio Bosne i Hercegovine. Njihovi napori su u početku bili usmjereni na tri oblasti: region istočne Bosne (koji je prije 1992. bio naseljen miješanim srpskim i muslimanskim stanovništvom) i koji je graničio sa Srbijom, veliku teritoriju u sjeverozapadnoj Bosni, gdje je živio značajan broj Srba, i koridor preko sjeverne Bosne koji je povezivao ove dvije teritorije. Ovaj koridor je bio od suštinskog značaja za srpske planove kao kopneni most između Srba u zapadnoj Bosni i područja u Hrvatskoj koja su bila naseljena Srbima.

I hrvatski vojni ciljevi su uglavnom bili usmjereni ka zauzimanju što je moguće većeg teritorija. Njihov glavni cilj je bila oblast Hercegovine, zapadno od rijeke Neretve, koja graniči sa Hrvatskom. Konsolidacija teritorija pod kontrolom Hrvata u ovom području bi osigurala, pored širenja hrvatske teritorije u cjelini, i vojne prednosti u slučaju obnavljanja neprijateljstava sa Srbima u Hrvatskoj. Hrvatske aspiracije usmjerene ka Mostaru, centru Hercegovine, dovele su do propagandističkih tvrdnji da je Mostar "hrvatski grad" što je bila apsurdna tvrdnja bez ikakve osnove u historiji.

Snage bosanske vlade su se nadale da će, u najmanju ruku, održati kontrolu glavnih gradova i cesta koje ih povezuju. Gradovi sa svojim multietničkim sastavom i dugom tradicijom tolerancije među etničkim grupama,

tvorili su primarnu političku bazu za očuvanje Bosne kao multinacionalnog društva. Kontroliranje cesta između ovih gradova u planinskim predjelima Bosne je bio veliki izazov, kao što su i ranije vojne snage u Bosni i Hercegovini imale priliku spoznati. Ova ista mreža gradova, mjesta i glavnih transportnih arterija predstavljala je primarne ciljeve austrijske vojske u početnim bitkama za okupaciju Bosne 1878. godine. Nijemci i Talijani su, slično tome, za cilj imali ostvarivanje kontrole nad gradovima i cestama tokom njihove okupacije u Drugom svjetskom ratu. Suprotstavljajući se potrebi Bosanaca da kontroliraju glavne komunikacijske arterije, srpske i hrvatske snage su odsjekle pristup najvećim gradovima, sprečavajući stanovnike tih gradova da dobiju osnovne zalihe izvana.

Komadanje Bosne

Zahvaljujući velikoj vojnoj prednosti u Bosni i Hercegovini, JNA i njeni paravojni saveznici uspostavili su kontrolu nad većim dijelom bosansko-hercegovačke teritorije u roku od nekoliko sedmica. Armija je vrlo brzo pokazala vlastitu organiziranu podršku srpskim paravojnim jedinicama, u vidu artiljerijske podrške i na drugi način, uglavnom izvan Bosne i Hercegovine čime im je omogućila da teroriziraju i počine zločine nad lokalnim stanovništvom nesrpskog porijekla. Ova taktika je omogućila JNA da ostvari svoje ratne ciljeve, a da sama pretrpi vrlo malo gubitaka, te da istovremeno izbjegne direktnu odgovornost za ratne zločine koje su počinili srpski ekstremisti.

Srpske snage su odmah na početku rata napale gradove u istočnoj Bosni, u kojima su uglavnom bili nastanjeni Srbi i Muslimani. Arkanove paravojne jedinice su stigle u ovaj dio BiH iz Vukovara krajem marta 1992, da bi regrutirali i obučili lokalne Srbe i otpočeli teror nad nesrpskim stanovništvom. U Bijeljini su otvorili vatru na Muslimane koji su se kretali ka džamiji 4. aprila i za samo nekoliko dana preuzeli kontrolu nad gradom, ubivši i protjeravši najveći dio muslimanskih stanovnika. Zvornik, dalje prema jugu, pružio je otpor ovim teroristima te je podvrgnut artiljerijskom bombardiranju od strane JNA, što ga je prisililo na predaju 10. aprila. Narednih dana, dok su Arkanovi ljudi preuzimali kontrolu nad gradom, ubijeno je dosta muslimanskih civila. U Višegradu i Foči artiljerijska vatra

je prisilila gradove na kapitulaciju, a tenkovi JNA su ušli u gradove da bi pomogli u savladavanju otpora lokalnog stanovništva.

Karta 11.1 – Linije fronta (mart 1994)

Kada srpski paravojnici i JNA nisu bili u stanju izdejstvovati brzu predaju, blokirali su ceste da bi prekinuli dotok zaliha u gradove i počeli artiljerijsko bombardiranje da bi stanovništvo izložili teroru. U istočnoj Bosni opkolili su i bombardirali gradove, koji su već bili puni izbjeglica, Srebrenicu, Goražde i Žepu. (U maju 1993. ovi gradovi, zajedno sa Sarajevom, Tuzlom i Bihaćom, bili su proglašeni "zaštićenim zonama" od strane Vijeća sigurnosti UN-a. No, bez konkretne akcije na provođenju ove deklaracije od strane UN-a, bombardiranje se nastavilo.) Srpska strategija je bila najočitija u Sarajevu, gdje je JNA kontrolirala sve ceste koje su vodile u grad još od početka maja 1992. godine. Srpske snage su ubrzo nakon toga preuzele kontrolu nad sarajevskim aerodromom u potpunosti odsjekavši Sarajevo od ostatka svijeta.

Srpske snage nisu odmah imale uspjeha u svojim naporima da zauzmu veliku teritoriju u sjeverozapadnoj Bosni. Tamo su naišli direktno na hrvatske snage, jer je Hrvatska željela spriječiti uvezivanje teritorija pod kontrolom Srba u Bosni sa područjima Krajine u Hrvatskoj koja su također bila pod kontrolom Srba. Međutim, Srbi su imali prednost jer su već proglasili "srpsku autonomnu oblast Bosanska krajina". Brzo su izvršili konsolidaciju svoje vlasti u i oko grada Banja Luke. Kao što je prikazano na karti 11.1, Srbi su na kraju uspostavili kontrolu nad čitavom ovom oblasti.

Podjela Jugoslavenske narodne armije

U roku od nekoliko dana nakon prvih velikih akcija, uloga JNA u izbijanju rata je postala očigledna svima. Predsjednik Izetbegović je 27. aprila 1992. naredio Jugoslovenskoj narodnoj armiji da se povuče iz Bosne i Hercegovine ili da svoje trupe stavi pod komandu Teritorijalne odbrane BiH. Dana 4. maja, pod pritiskom međunarodne zajednice da okonča agresiju protiv Bosne i Hercegovine, savezno Predsjedništvo krnje Jugoslavije naredilo je JNA da se povuče ali je ovo naređenje dozvoljavalo vojnicima rodom iz Bosne i Hercegovine da ostanu u BiH.

Uslijedila je čisto kozmetička operacija osmišljena s ciljem smirivanja međunarodne zajednice. Povuklo se samo oko 14.000 vojnika. Pod izgovorom da su porijeklom Bosanci, oko 75.000 ih je ostalo u BiH, a teško naoružanje JNA ostalo je s njima. Ova akcija je, u suštini, podijelila JNA na dva dijela: bosanska komponenta je preimenovana u Vojsku Republike Srpske (VRS). Komandant ovih snaga bio je general Ratko Mladić, već na zlu glasu kao komandant JNA koji je otvorio vojna skladišta Srbima u Hrvatskoj još u ljeto 1990. godine. Njegov prezir prema multietničkoj Bosni kao i svim ljudima, bez obzira na nacionalnost, koji su ostali u gradovima, postao je dobro poznat nakon što je preuzeo komandu.

Organizacijsku podjelu JNA propratila je čistka oficira koji su smatrani nepouzdanim i koji su prisiljeni na rano umirovljavanje. Krajem februara 1992. godine penzionirano je 20 generala, a još 38 u maju. General Kukanjac, komandant snaga JNA u Sarajevu poznat po svojoj spremnosti da traži kompromis i da pokuša izbjeći krvoproliće, povučen je u Srbiju da bi napravio mjesta za tvrdolinijaša Mladića. U augustu 1993, čistka je nastav-

ljena. Četrdeset i tri generala prisilno su umirovljena u onome što je izgledalo kao finalna faza Miloševićeve konsolidacije vlasti i transformacije snaga sigurnosti krnje Jugoslavije u instrumente velikosrpskog nacionalizma.

Izbjeglice i etničko čišćenje

Nekoliko sedmica nakon početka borbi u Bosni i Hercegovini, broj izbjeglica koje su pokušavale umaći srpskim napadima porastao je po nevjerovatnoj stopi. Dana 26. aprila, manje od tri sedmice nakon što je EZ priznala neovisnost Bosne i Hercegovine, UNHCR je procijenio da je 370.000 Bosanaca otišlo iz svojih domova u izbjeglištvo. Taj je broj do 2. juna narastao na 750.000. Do jeseni 1992. godine, bosanskohercegovački rat je proizveo dva miliona izbjeglica, gotovo polovinu bosanskohercegovačkog stanovništva prema popisu iz 1991. Oko milion njih je ostalo u Bosni i Hercegovini i većina je pobjegla u gradove koji su i dalje bili pod kontrolom bosanske vlade, uvećavajući hitne potrebe civila za hranom i osnovnim sredstvima za život. Drugi su pak pobjegli u Hrvatsku ili u Srbiju, gdje su preko noći nicali izbjeglički kampovi, prijeteći da prevaziđu mogućnosti obje vlade da ih održi. Jedan broj izbjeglica prihvatile su i zapadnoevropske zemlje.

Rapidan porast broja izbjeglica podcrtava smišljenu strategiju srpskih i hrvatskih snaga da stvore etnički čiste teritorije u Bosni i Hercegovini protjerivanjem pripadnika neželjenih etničkih grupa. Oni su očigledno željeli izbjeći ponavljanje "problema Zapadne obale" s kojim su se suočavali Izraelci - rizik negativnog međunarodnog publiciteta koji bi propratio okupaciju teritorija naseljenih neprijateljski raspoloženim stanovništvom. Srpski i hrvatski nacionalni ekstremisti su također shvatili da je ostvarenje istinski multietničke države bio ključna premisa bosanske tvrdnje o vlastitoj jedinstvenosti u bivšoj Jugoslaviji. Iskorjenjivanjem etničke izmiješanosti i promoviranjem mržnje i netolerancije među nacionalnostima u Bosni i Hercegovini, oni su podrivali potencijal bosanskohercegovačke vlade da izgradi političku bazu, čak i ako bi u poslijeratnim pregovorima ponovno dobila neke teritorije. Kako u propagandi tako i na djelu, srpski i hrvatski nacionalisti su pokušavali bosansku vladu prikazati kao muslimansku, pokušavajući na taj način devalvirati njenu tvrdnju da zastupa interese svih

Bosanaca i Hercegovaca. Zastrašujuće je kako su u tome i uspjeli prema sudu svjetskog javnog mnijenja.

Treba naglasiti da su sve tri strane u sukobu u Bosni i Hercegovini koristile praksu etničkog čišćenja; međutim, srpske snage i režim krnje Jugoslavije odgovorni su za regrutiranje, obuku, osposobljavanje i plaćanje najgorih počinitelja ovog nasilja - paravojnika pod komandom Arkana i Vojislava Šešelja. Mnoge grupe i promatrači, uključujući *Helsinki Watch, Amnesty International,* američki State Department i Međunarodni sud pravde, vjeruju da je Srbija bila inicijator i glavni počinitelj etničkog čišćenja. U isto vrijeme, hrvatske oružane snage i paravojnici su i sami proveli široke operacije etničkog čišćenja. Muslimani su također provodili operacije etničkog čišćenja i počinili zločine, iako je bosanska vlada, uprkos užasnom pritisku pod kojim je radila početkom proljeća 1992, u više navrata djelovala ne bi li suzbila takve aktivnosti.

Metodologija etničkog čišćenja je teror koji se provodi otvoreno i razmetljivo, s ciljem da iz njihovih domova protjera stanovnike koji pripadaju "pogrešnoj" etničkoj grupi. Etničko čišćenje se tako razlikuje od sistematskih, tihih procedura istrebljenja koje su Nijemci koristili protiv Jevreja, Roma i drugih tokom Drugog svjetskog rata. Nijemci su riješili da ubijaju ljude bez stvaranja javne uzbune; oni koji su provodili etničko čišćenje u Bosni i Hercegovini su koristili ubistva i druge zločine da posiju strah i paniku i da ljude natjeraju u bijeg.

Pored operacija etničkog čišćenja u gradovima i selima Bosne i Hercegovine, pobornici etničkog ekskluziviteta su koristili čitav niz drugih taktika terora da bi svoju volju nametnuli pripadnicima drugih etničkih grupa i da bi posijali sjeme mržnje, ne bi li spriječili mogućnost multietničkog pomirenja. Žene svih starosnih dobi su silovane. Dok su neka silovanja počinili vojnici koji su bili van kontrole, brojna silovanja su bila smišljena i sistematski ohrabrivana od strane komandanata da bi se ponizio pobijeđeni narod i da bi se vojnici nagradili za svoje brutalno ponašanje. Uspostavljeni su logori za zarobljene pripadnike vojnih jedinica i za civile; logoraši su izgladnjivani, prebijani i ubijani, dajući publici na Zapadu televizijske snimke izgladnjelih zatvorenika kakve nisu viđene u Evropi od Drugog svjetskog rata. Kao što svjedoči sve veća plima bosanskih izbjeglica u ljeto 1992, ova

taktika, koju su smišljeno koristili nacionalni ekstremisti da bi uništili multietničko društvo u Bosni i Hercegovini, postigla je većinu svojih ciljeva. Uprkos međunarodnim naporima da se uspostave tribunali za ratne zločine, u skladu sa Poglavljem VII Povelje Ujedinjenih naroda, nijedna vanjska sila nije učinila ništa više od glasnih upozorenja da se prestane sa zločinima dok su se zločini i dalje provodili.

Izmijenjena uloga bosanskih Hrvata

Nakon višepartijskih izbora u novembru 1990, bosanske Hrvate je zastupala jedinstvena dominantna politička stranka, Hrvatska demokratska zajednica. HDZ je, međutim, imao dvije frakcije čije se rukovodstvo razmimoilazilo po pitanju budućnosti Bosne i Hercegovine.

Stjepan Kljuić, Hrvat koji je dobio najviše glasova na izborima u novembru 1990. godine i koji je postao član bosanskohercegovačkog Predsjedništva, bio je na čelu probosanske frakcije. Kljuićevo krilo stranke je podržavalo očuvanje jedinstvene multietničke bosanske države i podršku je imalo uglavnom od Hrvata koji su živjeli u gradovima i većim mjestima. Kada su izbila neprijateljstva u aprilu 1992, probosanska frakcija je zastupala najveći broj bosanskih Hrvata: velika većina bosanskih Hrvata je glasala za neovisnost Bosne i Hercegovine na referendumu 29. februara i 1. marta 1992. godine. Nadalje, neki pripadnici franjevačkog reda su podržali neovisnost Bosne i Hercegovine i apelirali na druge Hrvate da podrže očuvanje jedinstvene multietničke bosanske države. Mnogi Hrvati su bili pripadnici multinacionalnih jedinica bosanske vojske, a snage koje su branile Sarajevo uključivale su i jednu čisto hrvatsku jedinicu pod vlastitom komandom.

Druga frakcija HDZ-a se zalagala za etničku podjelu Bosne. Njeno rukovodstvo se nadalo da će Hrvatska pripojiti one dijelove Bosne i Hercegovine u kojima živi značajan broj Hrvata. Ova frakcija, na čelu sa Matom Bobanom, svoju podršku je uglavnom vukla iz ruralnog dijela zapadne Hercegovine koji graniči sa Republikom Hrvatskom, iz područja gdje je ruralno stanovništvo bilo većinski hrvatsko. Što je još važnije, frakcija koja se zalagala za pripajanje Hrvatskoj je propagirala program blizak onome

kojeg je favorizirao hrvatski predsjednik Tuđman i njegovi sljedbenici, te su tako imali i Tuđmanovu podršku.

Slična podjela mišljenja dogodila se i u Republici Hrvatskoj u pogledu pitanja hrvatske politike prema Bosni i Hercegovini. Do proljeća 1992, hrvatsko javno mnijenje je bilo žestoko antisrpsko i opsjednuto brutalnošću JNA i srpskih paravojnika u zauzimanju Vukovara i napadima na Dubrovnik tokom rata u Hrvatskoj 1991. godine. Prva reakcija većine Hrvata na rat u Bosni i Hercegovini je bila da susjednu Republiku smatraju još jednom žrtvom srpske agresije te da daju podršku bosanskoj vladi u njenoj borbi protiv JNA.

Hrvatski predsjednik Tuđman je, međutim, bio pod velikim utjecajem hercegovačkog lobija, grupe hrvatskih nacionalista koji su zagovarali podjelu Bosne i Hercegovine i pripajanje većinski hrvatskih područja Republici Hrvatskoj. Hercegovački lobi se uglavnom sastojao od hrvatskih emigranata u Kanadi i Sjedinjenim Državama koji su značajno doprinijeli finansiranju Tuđmanove predsjedničke kampanje 1990. godine. Tuđman je svoje finansijere nagradio punom podrškom programu pripajanja dijelova Bosne i Hercegovine i tako što je jednog od njih, Gojka Šuška iz Otave u Kanadi, imenovao svojim ministrom odbrane. Pored toga, Tuđman se i osobno obavezao na podjelu Bosne i Hercegovine u martu 1991. godine, kada je sa srbijanskim predsjednikom Miloševićem pregovarao i dogovorio podjelu Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske. Kako je rat napredovao, Tuđman i njegova vlada su podupirali različite hrvatske napore da se podijeli Bosna i Hercegovina i razmjestili su redovnu hrvatsku vojsku da se bori zajedno sa bosanskim Hrvatima protiv bosanskohercegovačke vlade.

Ubrzo nakon izbijanja otvorenih neprijateljstava u Bosni i Hercegovini u martu 1992, frakcija HDZ-a koja je bila za podjelu izbila je na čelo zajednice bosanskih Hrvata uz vojnu i političku podršku Tuđmanovog režima u Zagrebu. Hercegovački Hrvati pod vodstvom Mate Bobana su 3. jula 1992. sazvali samoproglašeno predsjedništvo "Hrvatske zajednice Herceg-Bosne" i proglasili samostalnu zajednicu. Boban je također na svojoj strani imao lojalnost velike hrvatske paravojne formacije čiji su regruti uglavnom dolazili iz zapadne Hercegovine. U augustu 1992, Boban je prisilio ultranacionalistički HOS, rivalsku paravojnu organizaciju, na raspuštanje

Sl. 11.1 – Dvije bosanske starice, Hrvatica i Muslimanka, bile su poslane u različite izbjegličke kampove

i integraciju njenog ljudstva u vlastitu paravojsku. Nakon što je završio sa preuzimanjem HDZ-a i konsolidacijom hrvatskih paravojnih jedinica u Bosni i Hercegovini, Boban i njegovi sljedbenici su kontrolirali i političke i vojne organizacije bosanskih Hrvata. Hrvatski predsjednik Tuđman je sponzorirao ove promjene, čime je, u suštini, okončao pretvaranje da snage Republike Hrvatske nisu bile angažirane u Bosni i Hercegovini.

Bez dovoljno oružja da provedu svoje ciljeve u pogledu podjele i pripajanja teritorija u ljeto 1992. godine, snage bosanskih Hrvata sklopile su taktički savez sa bosanskohercegovačkom vladom; međutim, politička i vojna vlast je vrlo jasno bila u rukama Hrvata koji su otvoreno zagovarali komadanje države Bosne i Hercegovine. Ubrzo nakon Bobanovog preuzimanja kontrole nad HDZ-om u ljeto 1992. godine, njegovi hrvatski paravojnici počeli su etničko čišćenje u muslimanskim selima pod svojom kontrolom, ubijajući i protjerujući muslimansko stanovništvo. U jesen 1992, međuna-

rodni medijatori su pregovarali direktno sa Bobanom dajući mu time status međunarodno priznatog lidera bosanskih Hrvata.

Bobanov trijumf je predstavljao udarac probosanskoj frakciji HDZ-a. No, mnogi bosanski Hrvati su i dalje podržavali bosansku vladu i nastavili su služiti u bosanskoj vojsci. Nadbiskup Puljić u Sarajevu podržavao je multietničku državu Bosnu i Hercegovinu. Za razliku od svojih prethodnika koji su sarađivali sa ustašama u Drugom svjetskom ratu, vodeći franjevci su podržavali multietničku saradnju i osuđivali etničko čišćenje. Stjepan Kljuić je protjeran iz rukovodstava HDZ-a, ali je i dalje nastavio biti utjecajan u podršci jedinstvenoj Bosni i Hercegovini. On je u novembru 1992. dao ostavku na svoju funkciju člana Predsjedništva BiH, ali se u oktobru 1993. godine opet pridružio tom organu.

Hrvatske i bosanske vojne jedinice su općenito ostale u opreznom savezu tokom 1992. i početkom 1993. godine. Među njima je ipak došlo do određenih oružanih sukoba. Dana 10. maja 1992, bosanske snage sigurnosti sukobile su se sa hrvatskim trupama u Busovači oko objekata koje je napustila JNA, što je bio prvi zabilježeni slučaj sukoba između ovih snaga. Dominantno obilježje njihovog odnosa je ipak bila oprezna saradnja. Hrvatska i Bosna i Hercegovina su 16. juna 1992. najavile sporazum o bliskoj saradnji u ratu protiv zajedničkog srpskog neprijatelja, a drugi sporazum o saradnji su potpisale 23. septembra 1992. godine. Slabo opremljene bosanske snage su u mnogome ovisile o oružju i zalihama koje su dolazile iz Hrvatske, a bosanskohercegovački gradovi su trebali hranu i druge potrepštine koje su mogle doći jedino preko teritorija pod kontrolom Hrvata. Iako su Hrvati redovno naplaćivali proviziju od konvoja koji su preko njihovog teritorija išli za Bosnu i Hercegovinu, oni su općenito dozvoljavali ovaj protok zaliha do kraja zime 1992/1993. godine.

Saradnja između hrvatskih i bosanskih snaga prekinuta je u proljeće 1993. godine. Paradoksalno je to što su se borbe rasplamsale u sedmicama nakon marta 1993, kada su i Bobanovi bosanski Hrvati i bosanska vlada dali podršku mirovnom prijedlogu Owena i Vancea, iako su bosanski Srbi odbili da ga potpišu. Kada je postalo jasno da međunarodna zajednica nema namjeru mijenjanja teritorija koje su već osvojene ratom, i hrvatske i snage bosanske vlade su požurile da izvrše konsolidaciju svojih pozicija i

da preuzmu punu kontrolu nad područjima koja su im data prema Vance-Owenovom planu.

Hrvatski zapovjednici su zahtijevali da jedinice Bosanske vojske u zapadnoj Hercegovini, oblasti koja je po mirovnom planu trebala biti pod hrvatskom kontrolom, budu pripojene Hrvatskoj vojsci. U području Travnika, još jedne oblasti koja je dodjeljena hrvatskoj kontroli u spomenutom planu, uprkos velikom broju muslimanskih stanovnika, hrvatski oficiri su insistirali da se hrvatska zastava istakne pored bosanske zastave. Bosanci su ove hrvatske zahtjeve primili kao prijetnju nadi u očuvanje multietničke države, čak i prema odredbama Vance-Owenovog plana. U proljeće 1993, ovi i drugi sukobi koji su se ticali suvereniteta i simbola, potpalili su vatru potpunog rata između hrvatskih i bosanskih snaga u centralnoj Bosni i Hercegovini.

Hrvatsko-bosanski sukob 1993. godine je bio među najžešćim u cijelom ratu i bio je popraćen žestokim kampanjama etničkog čišćenja na obje strane. Intenzivne borbe vodile su se u srednjoj Bosni i u Hercegovini, u blizini grada Mostara. Hrvatske snage su opkolile i izolirale Mostar, podvrgnuvši civilno stanovništvo teškom bombardiranju, ostavljajući hiljade, uglavnom muslimanskih stanovnika, u zamci bez osnovnih namirnica. Kada je 25. augusta 1993, konvoj pomoći Ujedinjenih naroda stigao sa hranom i zalihama, očajni stanovnici su pet dana odbijali da dozvole pedeset i dvojici španjolskih mirovnjaka pod zastavom UN-a da odu, plašeći se (s pravom) da će okrutno hrvatsko granatiranje biti nastavljeno čim ih UN-ovi vojnici napuste. Hrvatski vojni pritisak je, u suštini, podijelio grad na hrvatski dio, zapadno od rijeke Neretve, i muslimanski dio na istoku, uništavajući grad koji je stoljećima bio centar multietničke tolerancije i koji je početkom XX stoljeća bio mjesto rođenja i srpskog i muslimanskog pokreta za autonomiju.

Dana 9. novembra 1993, kontinuirana artiljerijska vatra hrvatskih snaga u Mostaru je uništila elegantni, bijeli most preko rijeke Neretve, što je bio čin bezumnog i namjernog uništenja koji se može uporediti sa bombardiranjem Dubrovnika od strane JNA. Sagrađen 1556. godine, mostarski Stari most su voljeli i čuvali pripadnici sve tri etničke grupe, a bio je i simbol koji su posjećivali milioni stranih turista koji su tokom godina dolazili u

ovo područje. Pored fizičkih patnji koje su nanesene mostarskim civilima i gotovo potpunog uništenja grada, bezumno rušenje Starog mosta produbilo je očaj onih koji su se i dalje nadali očuvanju pluralizma i multietničkog društva u Bosni i Hercegovini.

Iznenađuje, međutim, da su borbe između bosanskih i hrvatskih snaga u srednjoj Bosni rezultirale sa nekoliko značajnih pobjeda Bosanaca. Bosanske snage su uspješno protjerale Hrvate iz Vareša, početkom novembra 1993. godine. Na bosanskoj strani, borbe su uglavnom vodile čisto muslimanske brigade, a postalo je evidentno da Muslimani koriste vojnu pomoć koja je uspjela doći u Bosnu i Hercegovinu uprkos embargu na naoružanje Ujedinjenih naroda.

Srednja Bosna je zbog kampanja etničkog čišćenja i zločina koje su počinile trupe na obje strane ostala duboko polarizirana. Trijumf nacionalista ekstremista, u njihovom pokušaju uništavanja multietničkog karaktera bosanskog društva, može se dobro ilustrirati događajima u Fojnici – gradu u planinskom predjelu zapadno od Sarajeva u kojem je živjelo miješano muslimansko i hrvatsko stanovništvo.[44]

Fojnica, u kojoj se nalazio veliki franjevački samostan i nekoliko islamskih kulturnih institucija, predstavljala je blještav primjer multietničke saradnje na početku rata. Krajem juna 1993, francuski general Philippe Morillon, komandant snaga Ujedinjenih naroda u Bosni i Hercegovini, spomenuo je Fojnicu kao "model nade". Međutim, problemi su počeli kada su hrvatski lideri u Fojnici, uz podršku franjevaca iz lokalnog franjevačkog samostana, odbili da mobiliziraju lokalne Hrvate u Bobanovu hrvatsku paravojsku da bi se borili protiv bosanskih jedinica. Bobanovi paravojnici su intervenirali, protjeravši Hrvate probosanske orijentacije iz gradskih vlasti zamijenivši ih Bobanovim sljedbenicima. Kako su sukobi između hrvatskih i bosanskih snaga bivali sve žešći u ljeto 1993, hrvatske snage su opkolile Fojnicu u očiglednoj pripremi za napad. Dana 2. jula 1993, bosanska vojska je nakon žestokih borbi uspjela odbiti hrvatske jedinice koje su okruživale grad. Većina hrvatskih stanovnika je izbjegla, plašeći se odmazde od strane muslimanskih trupa u bosanskoj vojsci. Među nekolicinom Hrvata koji su

[44] Chuck Sudetic, "Killings in Bosnian Monastery Widen Croat-Muslim Divide", *The New York Times,* 31.12.1993, str. A-1 i A-3, sadrži detaljan prikaz utjecaja rata na Fojnicu.

ostali u gradu, bili su i vodeći svećenici iz franjevačkog samostana koji su nastavili promovirati multietničko društvo kao izlaz iz sukoba.

U pokušaju da ponovno zauzmu Fojnicu, hrvatske snage su izvršile kontranapad 10. novembra 1993. i spalili su dvije džamije; Muslimani su se osvetili spaljivanjem katoličke crkve u susjednom selu. Kada su se muslimanske snage bosanske vlade počele povlačiti pred hrvatskim napadom, među Muslimanima u Fojnici proširile su se glasine da se u franjevačkom samostanu nalazi radio-predajnik i da se tu čuva oružje za hrvatske snage. Četverica muslimanskih vojnika bosanske vojske ušla su u samostan 13. novembra. Prema izjavama očevidaca, vojnici su brutalno ubili dvojicu vodećih svećenika u samostanu. Bosanska vlada je osudila ova ubistva i otvorila istragu, no osumnjičene nije uhapsila ni tokom nekoliko mjeseci nakon brutalnih ubistava, što je dovelo do optužbi sa hrvatske strane da je ubistva naredila ili dozvolila bosanska vlada.

Hrvatsko-muslimanski odnosi dodatno su zatrovani zločinima nad civilima druge nacionalosti koje su počinili vojnici na obje strane. Hrvatski vojnici su ubili muslimanske civile u Ahmićima, u blizini Viteza, u aprilu 1993; muslimanski vojnici bosanske vojske ubili su znatan broj hrvatskih civila u Križančevom selu, u srednjoj Bosni, u septembru 1993; hrvatski vojnici su likvidirali muslimanske civile u selu Stupni Dol u oktobru 1993. godine.

Na zaprepaštenje, kako počinitelja tako i žrtava muslimansko-hrvatskog nasilja, neprijateljstva su iznenadno okončana u februaru 1994. godine. Ovaj radikalni zaokret bio je rezultat diplomatskog pritiska SAD-a na Tuđmanov režim i prijetnji ekonomskim sankcijama UN-a protiv Hrvatske, ukoliko nastavi pružati vojnu pomoć bosanskim Hrvatima. Očigledno, djelujući u skladu sa uputstvima iz Zagreba, hrvatski zapovjednici su zaustavili svoje napade na Mostar i između dvije strane je na brzinu dogovoreno primirje. Do kraja rata, obje strane su ratificirale sporazum o osnivanju Federacije, a hrvatski i bosanski komandanti su se sastali da otpočnu proces spajanja svojih snaga u jedinstvenu vojsku. Stanovnici Mostara su izašli iz svojih podruma na proljetno sunce u nadi da su borbe okončane zauvijek.

sl. 11.2 – Stari most u Mostaru, sagrađen 1556. godine,
uništen granatiranjem od strane Hrvata 1993. godine

Međunarodna zajednica: pomoć i posredovanje

U diplomatskim analima je zabilježeno malo slučajeva da je toliko mnogo patnje i bijede bilo istovremeno popraćeno sa tako malo efikasne akcije kao što je to bio slučaj sa bosanskom krizom početkom 1990-ih godina. Pozivi na vojnu pomoć Bosancima su uglavnom upućivani od strane zapadnih političara koji trenutno *nisu* bili na funkciji, kao što je to bila britanska premijerka Margaret Thatcher; bivši državni sekretar SAD-a, George Shultz; Bill Clinton, prije nego što je postao predsjednik SAD-a; i američki senator Robert Dole, nakon što je njegova stranka izgubila trku za Bijelu kuću. Oni koji su bili na vlasti, baš kao što je JNA i procijenila u svojoj strateškoj procjeni 1991. godine, smatrali su da bi teško bilo postići politički konsenzus u zapadnim demokratskim zemljama za smislenu akciju u cilju podrške bosanskoj vladi; nadalje, nijedan zapadni politički lider nije stao na čelo pokušaja da se stvori dovoljan zamah za stvarno djelovanje.

U odgovoru na rat u Bosni i Hercegovini, UN i države članice provele su niz simboličkih gesta i niskobudžetnih kozmetičkih akcija koje su se bavile posljedicama rata, a ne njegovim uzrocima. Margaret Thatcher je ovakav pristup nazvala kombinacijom "blagih riječi i ispraznih gesti".[45] Iako je čitav niz državnih vlada i privatnih agencija za pomoć radio na tome da olakša patnje žrtava rata, počinitelji agresije i ratnih zločina suočili su se sa ozbiljnim mjerama odvraćanja samo u nekoliko izoliranih slučajeva - kada međunarodna javnost više nije bila spremna tolerirati njihovo zlostavljanje. Akcije UN-a i država članica, iako su bile brojne i skupe, bile su efikasnije u smirivanju savjesti Zapada nego u pružanju trajnog rješenja za krizu. Ove akcije uključivale su humanitarnu pomoć, koja se isporučivala kopnenim konvojima i zračnim mostom, pomoć izbjeglicama, međunarodnu medijaciju timova Owen-Vance i Owen-Stoltenberg, ekonomske sankcije protiv krnje Jugoslavije i zonu zabrane letova nad Bosnom i Hercegovinom, uspostavljanje Tribunala za ratne zločine i beskrajan niz upozorenja i prijetnji međunarodnih tijela i pojedinačnih država.

Tokom ljeta 1992, svijet je postajao sve svjesniji zločina koji su počinjeni u bosanskohercegovačkom sukobu, kao i agonije civila u Sarajevu i drugim gradovima koje su bombardirale srpske trupe. U junu 1992, UN je ojačao svoje snage u bivšoj Jugoslaviji snagama UNPROFOR-a koje su bile posebno dodijeljene Bosni i Hercegovini. Iako je njihova misija bila isporuka humanitarne pomoći izgladnjelim civilima, komandanti UN-a bili su ograničeni na pregovore sa sukobljenim stranama da bi postigli svoje ciljeve. Srpski, hrvatski i bosanski vojni komandanti su se svi do jednog pokazali teškim partnerima za pregovore; zalihe su vrlo često danima i sedmicama stajale u konvojima ili skladištima dok su zaraćene strane držale civile kao taoce i nametale uvjete za isporuku humanitarne pomoći UN-a.

U augustu 1992. godine, Vijeće sigurnosti UN-a ovlastilo je svoje države članice da preduzmu "sve neophodne mjere" da bi osigurali isporuku humanitarne pomoći tamo gdje je Bosni i Hercegovini bila potrebna.[46] Kao što je to bio slučaj sa drugim aspektima ove krize, ključne "neophodne

[45] Margaret Thatcher, "This Week with David Brinkley", ABC televizija, 6.2.1994.

[46] *The United Nations and the Situation in the Former Yugoslavia.* Referentni dokument, Odjel za javno informiranje Ujedinjenih naroda, 7.5.1993.

mjere" za podršku u ispunjenju uzvišenih ciljeva UN-a nisu primijenjene ni od strane samog UN-a niti od strane bilo koje države članice. Od prvih dana rata, međunarodna zajednica je tolerirala naizgled beskrajnu zalihu obmana i prekršenih obećanja svih strana, a posebno Srba i VRS, u pogledu isporuka humanitarne pomoći. Opstruiranje konvoja pomoći postalo je rutinski dio taktike "davljenja", koju su koristili Srbi koji su opkolili bosanskohercegovačke gradove, hrvatske snage koje su u opsadi držale Mostar, kao i muslimanske jedinice bosanske vojske u više navrata. Iako su se sve tri strane konkretno složile 18. novembra 1993, da dozvole slobodan prolaz humanitarnim konvojima preko teritorija pod njihovom kontrolom, Srbi su nastavili (u vrijeme nastanka ove knjige u aprilu 1994) da blokiraju konvoje i frustriraju međunarodne humanitarce. Portparol UNHCR-a, Ron Wilkinson, izjavio je 10. decembra 1993. da su Srbi vrlo efikasni u opstruiranju isporuke humanitarne pomoći na način koji, vrlo vješto, nije nikad išao dotle da "sruči bijes svjetske zajednice na njih".[47]

Kako su isporuku humanitarne pomoći često opstruirale snage koje su provodile opsadu gradova, većina urbanih stanovnika u Bosni i Hercegovini je patila od značajnog nedostatka osnovnih potrepština tokom zime 1992/93. i 1993/94. godine. Iako su obje ove zime prošle bez ispunjavanja strašnih predviđanja da će stotine hiljada ljudi umrijeti od gladi, život u Bosni i Hercegovini je bio bijedan po svim standardima i mnogi su umrli zbog toga što su bili premladi, prestari, hendikepirani ili, jednostavno, nesposobni da se natječu u Darwinovskoj borbi za preživljavanje, na koju su Bosanci i Hercegovci svih etničkih grupa bili prisiljeni. U međuvremenu, rat se nastavljao. Sarajevo i drugi gradovi trpjeli su periodično granatiranje koje je ubilo i osakatilo hiljade civila i uništilo kulturne spomenike, javne zgrade i rezidencijalna naselja - od građevina koje su bile stare stoljećima do novih stambenih blokova. Srpske snage su okrutno ciljale očajne civile koji su stajali u redovima za hljeb ili su pokušavali pretrčati preko piste sarajevskog aerodroma.

Međunarodna zajednica, pored pružanja humanitarne pomoći, slijedila je kurs koji je uspostavila u Hrvatskoj i pokušavala je posredovati između

[47] *Fort Worth Star Telegram,* 11.12.1993, str. A-6. (Članak Associated Press-a koji je potpisao Alexander G. Higgins)

strana u sukobu. Napori UN-a i EZ su spojeni na konferenciji u Londonu, u augustu 1992. godine. Od tada, Međunarodna konferencija o bivšoj Jugoslaviji je imala stalne supredsjedatelje koji su za istim stolom okupljali zaraćene strane. Cyrus Vance je predstavljao generalnog sekretara UN-a, a bivši britanski ministar vanjskih poslova, David Owen, izabran je da kao predstavnik EZ naslijedi lorda Carringtona. Nakon što je Vance dao ostavku u proljeće 1993. godine, Thorwald Stoltenberg, bivši norveški ministar vanjskih poslova, naslijedio ga je 1. maja. Uzvišeni principi, sastavljeni u Londonu, uključujući i ideju da nikakav mirovni sporazum ne treba nagraditi one koji su provodili etničko čišćenje, uskoro su zaboravljeni, dok su medijatori na sve strane vršili pritisak da postignu sporazum koji bi jednostavno okončao borbe i time ratificirao teritorijalna osvajanja na bojnom polju.

Owen-Vanceovi i Owen-Stoltenbergovi razgovori vođeni su uglavnom u Ženevi, obično uz prisustvo predstavnika tri glavne frakcije u Bosni i Hercegovini, mada su im povremeno prisustvovali i predsjednici Milošević i Tuđman. Posredovanje, po samoj svojoj prirodi, pretpostavlja da strane imaju potencijalno validne i moralno jednake zahtjeve i medijatori su uložili jako puno napora da izbjegnu moralne ocjene strana u procesu pregovaranja.

Medijatori su iznijeli dva glavna prijedloga. Prvi plan, koji su javnosti iznijeli Owen i Vance u januaru 1993, nakon dugotrajnih razgovara u Ženevi, općenito je bio u skladu sa Lisabonskim odnosno Sarajevskim sporazumom iz februara i marta 1992. godine. Prema Vance-Owenovom planu iz januara 1993. godine, Bosna i Hercegovina je trebala biti podijeljena na deset kantona, po tri za svaku nacionalnost, a kontrolu nad desetim kantonom, Sarajevom i okolinom, trebale su između sebe dijeliti sve tri grupe (vidi kartu 11.2). Plan su prihvatili, ili su prisiljeni da prihvate, glavni predstavnici sve tri strane. Ovaj plan kasnije, međutim, nije dobio podršku u Skupštini bosanskih Srba koja je održana na Palama u maju 1993. godine. Srpska skupština je odbacila Vance-Owenov prijedlog tri puta, uprkos apelima grčkog premijera Constantinea Mitsotakisa, srpskog predsjednika Miloševića i lidera bosanskih Srba, Radovana Karadžića. U trećoj rundi glasanja, Skupština bosanskih Srba je zatražila svenarodni referendum. Na

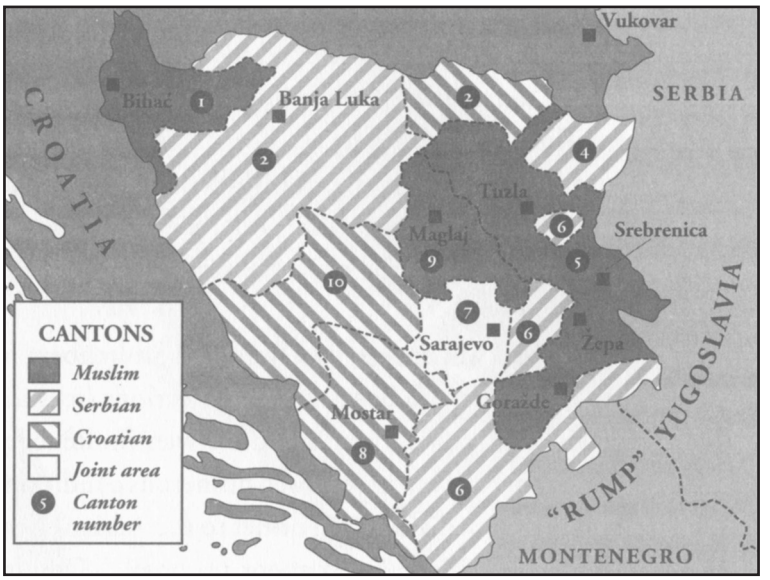

Karta 11.2 – Owen-Vanceov plan (januar 1993)

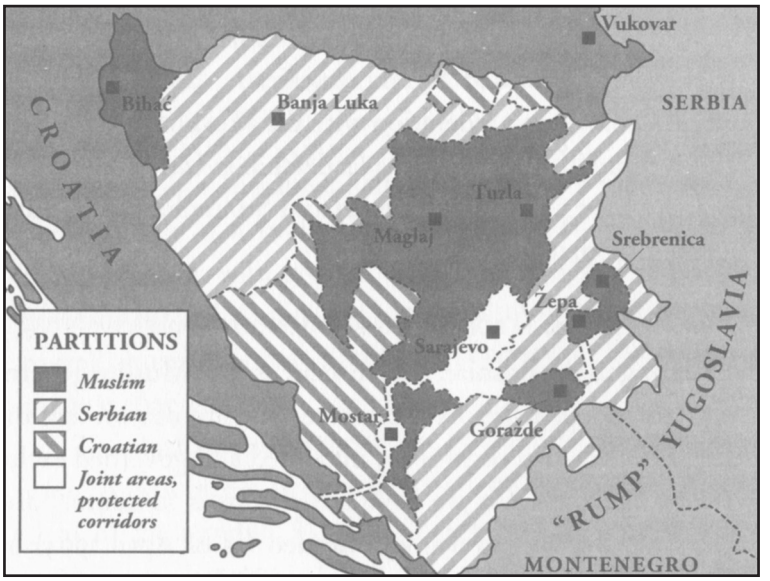

Karta 11.3 – Owen-Stoltenbergov plan (august 1993)

referendumu, koji je održan pod sumnjivim okolnostima, bosanski Srbi su velikom većinom odbacili predloženi sporazum.

Owen i Stoltenberg su u augustu 1993. godine sastavili drugi prijedlog da bi uvažili primjedbe bosanskih Srba (vidi kartu 11.3). Izetbegović je načelno prihvatio Owen-Stoltenbergov plan, ali je Skupština BiH nametnula brojne uvjete na ovaj plan i zahtijevala da Bosna i Hercegovina ima izlaz na Jadransko more, što je u suštini značilo odbacivanje Owen-Stoltenbergovog prijedloga. Uprkos dodatnim razgovorima, ovi pregovori pod okriljem UN-a i EZ-a ostali su u pat-poziciji dok su se među zaraćenim stranama nastavljale žestoke borbe. U februaru 1994, napori Owena i Stoltenberga da postignu konsenzus između tri strane, nadjačani su američkim planom da bosanske Hrvate udruže u federaciju sa Muslimanima. U vrijeme nastanka ove knjige, u aprilu 1994, vodstvo u mirovnom procesu je, izgleda, prešlo sa Owena i Stoltenberga na SAD i ruske diplomate.

Uloga Muslimana u bosanskoj vladi

Nazivajući bosanskohercegovačku vladu "muslimanskom vladom", neki novinari su prenosili dojam da su područja pod bosanskom kontrolom nastanjena i da njima upravljaju isključivo Muslimani. Kao što smo već naveli, ovo je netačno i navodi na pogrešan trag, jer je vlada pod vodstvom (u aprilu 1994.) predsjednika Izetbegovića sastavljena od pripadnika sve tri nacionalnosti, Muslimana, Srba i Hrvata, koji zagovaraju opstanak multietničke bosanske države. Pažljiviji promatrači su sa velikom preciznošću bosansku vladu nazivali vladom "pod vodstvom Muslimana" ili "kojom dominiraju Muslimani", ali sveukupnu situaciju najbolje može objasniti pregled događaja koji su doveli do toga.

Bosanska vlada je, u suštini, bila "pod vodstvom Muslimana" od novembra 1990. godine, kada je Izetbegović postao predsjednik Predsjedništva Republike nakon prvih višepartijskih izbora u Bosni i Hercegovini. Njegov izbor je bio odraz brojnosti Muslimana u Bosni prema popisu iz 1991. godine: 44% Muslimana, 31% Srba i 17% Hrvata. Vlast su, međutim, podijelili u nestabilnom koalicijskom aranžmanu koji je potrajao do proljeća 1992. godine. U aprilu 1992, srpski članovi Predsjedništva su dali ostavke, a mnogi srpski zastupnici u bosanskohercegovačkoj Skupštini su

se povukli. Dok su tokom 1993. godine rasle tenzije između bosanske vlade i Bobanovih Hrvata, mnogi Hrvati su se također povukli iz Skupštine. U septembru 1993, međutim, kada se Skupština BiH sastala da razmotri Owen-Stoltenbergov mirovni plan, u njoj je još uvijek bilo nekoliko desetina Srba i Hrvata. Bosanskohercegovačko Predsjedništvo je također i dalje bilo multinacionalno tijelo; u oktobru 1993. godine imenovalo je nove ljude kao zamjenu za one Srbe i Hrvate koji su dali ostavke.

Prevalentnost Muslimana u bosanskoj vojsci je rasla na sličan način kako se razvijao sukob između Bosanaca i Hrvata u srednjoj Bosni i u Hercegovini, tako da je do jeseni 1993. bilo moguće govoriti, opravdano, o bosanskoj vojsci pod vodstvom, odnosno pod dominacijom Muslimana. Oružane snage i stanovništvo općenito, međutim, uključivali su znatan broj Srba i Hrvata koji su i dalje gajili nadu da će multinacionalno bosansko društvo nekako preživjeti užase rata.

Od početka rata, nacionalni ekstremisti koji su i pokrenuli sukob, za cilj su imali uništenje Bosne i Hercegovine kao pluralističke države i gašenje sna o uzajamnoj toleranciji. Već smo naveli na koji način su to postigli – putem kampanja etničkog čišćenja i potpirivanjem mržnje i osvete. Za muslimanske lidere u bosanskoj vladi, koji su dugo multinacionalnu državnu tvorevinu smatrali jamcem očuvanja svojih interesa, opstanak multietničke bosanskohercegovačke države je od ključnog značaja za njihov dugoročni opstanak.

Rukovodstvo bosanskih Muslimana uključivalo je i neke koji su željeli uspostaviti islamsku državu prije negoli živjeti u sekularnoj multinacionalnoj državi. Međutim, većina vodećih bosanskih muslimanskih političara XX stoljeća podržavala je multinacionalne državne tvorevine kao najbolju zaštitu muslimanskih interesa. Ova dva pristupa, umjesto da budu uzajamno isključivi, koegzistirali su kao konkurentne preference u političkim stavovima mnogih bosanskih Muslimana. Za većinu bosanskih Muslimana u XX stoljeću, multinacionalno stajalište predstavljalo je dominantnu crtu, dok su islamski, odnosno muslimanski nacionalistički impulsi postojali više na margini. Dobra ilustracija ove tvrdnje se može naći u karijeri bosanskog predsjednika Izetbegovića. Osuđen i zatvoren tokom ere socijalizma zbog zagovaranja islamske države, on je konzistentno radio na očuvanju multi-

nacionalne države (prvo Jugoslavije, zatim Bosne i Hercegovine) otkako je postao predsjednik bosanskohercegovačkog Predsjedništva 1990. godine.

Kako je bosanskohercegovački rat napredovao, razvoj dva događaja potresao je tradicionalno dominantni muslimanski pristup davanja prednosti multinacionalnoj državi. Prvo, to je bila evidentna nespremnost međunarodne zajednice i Sjedinjenih Država da vojno interveniraju ili da dozvole izuzeće od embarga na oružje koji je UN uveo 1991. godine da bi se dala podrška očuvanju multietničke bosanske države. Drugi događaj je bio sukob koji je izbio između bosanskih i hrvatskih snaga u srednjoj Bosni i u Hercegovini, koji je dodatno doprinio političkoj izolaciji bosanskih Muslimana i naveo ih da se uzdaju isključivo u vlastite resurse.

Tokom 1993. godine, javne izjave lidera bosanskih Muslimana, poput Izetbegovića i ministra vanjskih poslova, Harisa Silajdžića, odražavale su istinsku zaprepaštenost da zapadne sile, a posebno Sjedinjene Države, mogu tolerirati komadanje pluralističke Bosne i Hercegovine i legalizaciju teritorijalnih osvajanja Srba i Hrvata koji su je komadali. Postajalo je sve očiglednije da zapadne sile bosansku vladu promatraju samo kao muslimansku komponentu tripartitnog plana podjele. Muslimanski lideri su u početku bili razočarani i u konačnici očajni. Rezultat toga je bio da su neki bosanski muslimanski lideri napustili svoje nade za održanjem multietničkog bosanskohercegovačkog društva i postali glasniji u zagovaranju isključivo muslimanskih ciljeva.

Porast muslimanskih nacionalističkih interesa u bosanskoj vladi je postao evidentan kada je razmatran Owen-Stoltenbergov plan u ljeto 1993. godine. Prije nego što je bosanskohercegovačka Skupština razmotrila plan, vodeći muslimanski intelektualci i političari su sazvali svemuslimanski sabor u Sarajevu (Bošnjački sabor) da bi se razgovaralo o mirovnom prijedlogu. Bošnjački sabor, koji nije imao ustavni status, preporučio je prihvatanje plana, mada uz značajne revizije i dodatne uvjete. Kada se bosanskohercegovačka Skupština sastala i razmotrila predloženi mirovni plan, ona je krenula stopama Bošnjačkog sabora, dodajući tako dalekosežne uvjete za prihvatanje Owen-Stoltenbergovog prijedloga da je njihovo glasanje bilo praktično odbacivanje plana.

Uspon muslimanske isključivosti se također može vidjeti iz pristupa bosanske vlade bandama, paravojnicima i bosanskoj vojsci. Muslimanski paravojnici i bande su terorizirali civile u područjima pod kontrolom vlade još od podizanja barikada u proljeće 1992. godine, a isključivo muslimanske brigade formirane su u početku rata i borile su se u okviru bosanske vojske. Međutim, aktivnosti ovih muslimanskih jedinica uglavnom su bile pod kontrolom vlade, čak i kada su muslimanske bande tolerirane zbog njihovog doprinosa ratnom naporu.

U oktobru 1993, dvije najmoćnije muslimanske bande u Sarajevu su raspuštene u pucnjavi sa vladinim trupama, ali je vlada na druge načine postala još izrazitije muslimanska. Borbe sa hrvatskim jedinicama u srednjoj Bosni vodile su uglavnom muslimanske brigade i tako su snage bosanske vlade postale gotovo isključivo muslimanske. U novembru 1993, samo nekoliko dana prije nego što će Hrvati srušiti Stari most u Mostaru, bosanska vlada je raspustila čisto hrvatsku jedinicu, koja je do tada učestvovala u odbrani Sarajeva, i naredila je njenim pripadnicima da se pridruže redovnoj bosanskoj vojsci.

Lord David Owen je kao dio propagandne kampanje da se osigura prihvatanje Owen-Stoltenbergovog mirovnog prijedloga, rekao zapadnim nacijama početkom 1994, da se ne trebaju plašiti pojave islamske države na Balkanu. To je izmišljotina nastala iz neosnovanih želja. Mini-država bosanskih Muslimana, bez svog multietničkog karaktera, zahvaljujući srpskim i hrvatskim osvajanjima koje je legitimnim učinila kampanja posredovanja međunarodne zajednice, teško bi mogla biti sekularna, prozapadno orijentirana država koja je u posljednju deceniju XX stoljeća ušla kao Republika Bosna i Hercegovina. Ona bi mogla svoje izvore, ideologije, inspiracije i oružje potražiti na Istoku. Okružena neprijateljski raspoloženim susjedima, koji su priželjkivali njene gradove i industrijsku bazu, njene perspektive dugoročnog opstanka bi bile slabe, a njeni stanovnici bi doživjeli siromaštvo i bijedu koja bi dodatno bila pogoršana izolacijom.

1994: Ultimatumi NATO-a i muslimansko-hrvatska federacija

Dana 5. februara 1994, jedna jedina granata je pala na pijacu u centru Sarajeva, ubivši 68 ljudi i ranivši preko 200 drugih. Iako je ovaj napad bio tek

jedan među stotinama drugih od početka rata koji su rezultirali ubijenim i osakaćenim civilima, ovako koncentriran i visoko medijski popraćen pokolj je prešao imaginarni prag svjetske tolerancije prema nasilju. Američki i francuski lideri, koji su se samo nekoliko dana ranije otvoreno sukobili u vezi Bosne i Hercegovine, brzo su postigli dogovor usmjeren ka okončanju ubijanja civila u Sarajevu. Francuzi su se složili da NATO treba da pripremi upotrebu zračnih napada na bosanske Srbe. Zauzvrat, Amerikanci su obećali da će se aktivnije uključiti u ženevske pregovore. Generalni sekretar UN-a, Boutros Boutros-Ghali, odobrio je upotrebu zračnih napada i NATO je uputio ultimatum svim stranama (koji je uglavnom bio usmjeren ka bosanskim Srbima) zahtijevajući da se svo teško naoružanje stavi pod kontrolu UN-a ili povuče iz zone od 20 kilometara oko Sarajeva do 21. februara.

Ovi zahtjevi nisu bili nova stvar. Bosanski Srbi su pristali na nadzor UN-a nad njihovim teškim oružjem na Londonskoj konferenciji u augustu 1992. godine, no samo nekoliko sati nakon potpisivanja sporazuma pokazali su vlastiti prezir prema takvim dogovorima tako što su pojačali svoje napade na civilne mete. NATO je bio uspješniji u ljeto 1993. godine i iskoristio prijetnju zračnim napadima da prisili Srbe na povlačenje sa planine Igman. Srbi su očigledno smatrali novu prijetnju zračnim napadima vjerodostojnom: oni su na februarski ultimatum odgovorili zaustavljanjem svojih napada i teško oružje oko Sarajeva je utihnulo 11. februara, po prvi put nakon gotovo dvije godine.

Tokom nekoliko dana, malo srpskog oružja povučeno je iz zone zabrane. U tom trenutku intervenirale su ruske diplomate. Zamjenik ministra vanjskih poslova Rusije, Vitalij Čurkin, posjetio je sjedište bosanskih Srba na Palama i dobio obećanje da će Srbi povući svoje teško naoružanje u zamjenu za njegovo obećanje da će se ruske trupe pridružiti UNPROFOR-ovim snagama u Bosni i Hercegovini. Ovaj sporazum osigurao je predsjedniku Borisu Jeljcinu diplomatsku pobjedu, a bosanskim Srbima omogućio da se pretvaraju da su prihvatili ruske zahtjeve, umjesto da priznaju da su kapitulirali pred prijetnjama NATO-a. U danima nakon Čurkinove objave, brojno srpsko teško oružje brzo je povučeno iz zone zabrane da bi bilo upotrijebljeno u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine. Bosanski Srbi su

gromko pozdravili dolazak ruskih trupa 20. februara, pokazujući slavensko bratstvo koje je podsjećalo na dobrodošlicu priređenu ruskim panslavenskim dobrovoljcima koji su Srbima pomogli u periodu 1875-1878. Kada je rok 21. februara istekao, komandanti UN-a su izjavili da su Srbi ispoštovali uvjete i prijetnja zračnim napadima NATO-a je povučena.

Spremnost NATO-a da upotrijebi svoju zračnu nadmoć uskoro je stavljena na provjeru kada je šest srpskih aviona, otvoreno kršeći UN-ovu zonu zabrane letova, 28. februara bombardiralo fabriku municije bosanske vlade u Novom Travniku. Brzo reagirajući, komandanti UN-a i NATO-a ovlastili su američke avione, koji su patrolirali nad Bosnom i Hercegovinom, da otvore vatru na srpske letjelice. Četiri srpska aviona su oborili američki F-16 tokom sukoba u zraku u kojem je bilo očigledno ko ima zračnu premoć.

Iako je ultimatum NATO-a bio ograničen na Sarajevo, njegov uspjeh je označio početak nove faze u diplomatskom tretmanu bosanskohercegovačkog rata. Nakon što su pažljivo izbjegavali značajan angažman tokom gotovo dvije godine, ruske i američke diplomate su sa entuzijazmom krenule u potragu za trajnim mirom u Bosni i Hercegovini, povremeno sarađujući, a ponekad se natječući za vodeću ulogu. Nakon sastanka sa ruskim liderima u Moskvi, lider bosanskih Srba, Radovan Karadžić, objavio je da će njegove snage dozvoliti ponovno otvaranje tuzlanskog aerodroma za humanitarne letove u zamjenu za rusko obećanje da će poslati dodatne trupe koje će se pridružiti mirovnim snagama UN-a u Bosni i Hercegovini.

Osim što su pomogli da se okonča bombardiranje Sarajeva, američke diplomate su ohrabrile prestanak neprijateljstava između Hrvata i Muslimana. Američka inicijativa, koju je predvodio specijalni izaslanik Charles Redman, uskoro je rezultirala obustavom vatre, a 18. marta 1994. godine, predsjednik Clinton je objavio da je postignut sporazum između bosanskih Hrvata i Muslimana u bosanskoj vladi da uspostave federaciju koja bi imala labave veze sa Hrvatskom.[48] Iako su američke diplomate naglasile da će kasnije u mirovni proces biti uključeni i Srbi, američka inicijativa (možda bez namjere) ponovno je uspostavila historijsku koaliciju između Hrvata

[48] Za više informacija o Federaciji, vidi Patrick Moore, "The Croatian-Muslim Agreements", *RFE/RL Research Report,* 1.4.1994, str. 20-24.

i Muslimana koja je postojala u nekoliko navrata tokom XX stoljeća, od vremena pred kraj austrijske vladavine do proglašenja neovisnosti Bosne i Hercegovine 1992. godine.

Odluka bosanskih Hrvata da uspostave mir sa bosanskom vladom predstavlja dramatičnu prekretnicu koju je izričito naredio hrvatski predsjednik Franjo Tuđman. Nagla promjena, od potpunog rata sa Muslimanima do punog učešća u bosanskoj državi, otkriva mjeru u kojoj su interesi bosanskih Hrvata bili podređeni interesima Republike Hrvatske i njene vladajuće političke stranke.

Potpuna promjena politike predsjednika Tuđmana prema Bosni i Hercegovini bila je rezultat sve lošije ekonomske i političke situacije u Hrvatskoj i mogućnosti suočavanja sa međunarodnim ekonomskim sankcijama ukoliko hrvatska vlada nastavi pomagati ratne napore u Bosni i Hercegovini. Nakon što su hrvatske snage pretrpjele velike poraze od slabije opremljenih muslimanskih brigada bosanske vojske, Republika Hrvatska je poslala dodatne jedinice u Bosnu i Hercegovinu početkom 1994. godine. Ovi pokreti trupa privukli su pažnju promatrača Ujedinjenih naroda i nekoliko članica Vijeća sigurnosti je upozorilo Hrvatsku da bi uskoro mogle biti nametnute ekonomske sankcije. Uzimajući u obzir lošu ekonomsku situaciju u Hrvatskoj, sankcije bi dovele do političkih problema na domaćem terenu za Tuđmana i do međunarodne izolacije zemlje koja se ponosila svojim evropskim karakterom i zapadnim nasljeđem. Vijeće sigurnosti je 3. februara 1994. osudilo prisustvo redovnih hrvatskih trupa u Bosni i Hercegovini i zahtijevalo njihovo povlačenje.

Tuđman je bez zadrške odbacio Matu Bobana kao lidera bosanskih Hrvata i zamijenio ga Krešimirom Zubakom – umjerenijim političarem koji je bio prihvatljiviji zapadnim diplomatama. Zubak i ministar vanjskih poslova Hrvatske, Mate Granić, pozvani su u Washington sredinom februara da pregovaraju o primirju sa bosanskom vladom. Krajem februara, Tuđman je podržao ideju o osnivanju federacije iako su njegovi komentari jasno stavljali do znanja da to radi zbog pritiska međunarodne zajednice. Uprkos određenom zatezanju oko toga ko će dobiti najviše pozicije u vlasti, pregovori između Hrvata i bosanskog premijera, Harisa Silajdžića, brzo su napredovali. Do kraja marta, obje strane su pristale da postanu di-

jelom novoosnovane muslimansko-hrvatske federacije. Sporazum između Muslimana i Hrvata je dramatično izmijenio politički pejzaž u Bosni i Hercegovini. U vrijeme nastanka ove knjige, u aprilu 1994, još se ne može ocijeniti kakve su šanse opstanka ponovno uspostavljenog muslimansko-hrvatskog saveza, nakon prestanka direktnih diplomatskih pritisaka kojima je stvoren. Ako se pokaže trajnom, novoosnovana bosanska federacija bi mogla neutralizirati neke od posljedica etničkog čišćenja i žestokih sukoba u srednjoj Bosni, zapadnoj Hercegovini i gradu Mostaru.

Nakon NATO-ovog ultimatuma i hrvatsko-muslimanskog primirja, srpsko bombardiranje Sarajeva i hrvatsko bombardiranje Mostara je također okončano. Stanovnici oba ova grada su izašli iz svojih podruma i skloništa da bi pogledali ruševine svojih gradova. U Sarajevu su djelimično ponovno uspostavljene tramvajske linije i snabdijevanje električnom energijom, a cijene na crnom tržištu su naglo pale kako su osnovne namirnice i usluge postajale raspoloživije.

Uprkos prestanku svakodnevnog bombardiranja, Sarajevo je i dalje bilo pod opsadom. Bosanski Srbi su nastavili kontrolirati prilaze gradu i ograničavati kretanje roba i osoba. Na drugim mjestima, snage bosanskih Srba su nastavile testirati granice strpljenja Zapada. U sjeverozapadnoj Bosni, koja je bila pod kontrolom Srba, gdje je malo koji međunarodni promatrač imao priliku biti svjedokom njihovih djela, bosanski Srbi su ubrzali svoju kampanju etničkog čišćenja koristeći dobro plaćene paravojnike pod zaštitom lokalnih snaga sigurnosti.[49] Srbi su također postajali sve odvažniji u opstruiranju isporuke humanitarne pomoći opkoljenim gradovima. Dana 23. marta oteli su deset kamiona UN-a, kidnapirali danske vozače pod prijetnjom oružja, i prisilili ih da hodaju kroz prve linije za koje su rekli da su minirane.[50] Nakon dvodnevnih protesta UN-a, Srbi su vozače oslobodili nepovrijeđene, a kamione su vratili.

U proljeće 1994. godine, rat je ponovno postao dvostrani sukob između ponovno uspostavljene bosanske vlade (sa svojom vojskom pod vod-

[49] John Kifner, "In North Bosnia, a Rising Tide of Serbian Violence", *The New York Times,* 27.3.1994, str. 1 i 9.

[50] *The New York Times,* 27.3.1994, str. A-6.

stvom Muslimana) i njenih neprijatelja, bosanskih Srba. Snage bosanske vlade, oslobođene borbi sa Hrvatima, počele su napredovati i zauzimati srpske položaje u srednjem dijelu sjeverne Bosne, u pokušaju da ponovno osvoje teritorije koje su izgubile u ranijoj fazi rata. Snage bosanskih Srba, spriječene u nastavku svojih akcija protiv Sarajeva, pojačale su bombardiranje nekoliko urbanih enklava pod kontrolom vlade. Oni su natjerali na povlačenje jedinice bosanske vojske koje su branile Goražde, strateški položaj bosanske vlade na rijeci Drini. S obzirom da je Vijeće sigurnosti UN-a proglasilo Goražde zaštićenom zonom u maju 1993. godine, napad bosanskih Srba na ovaj grad prepun izbjeglica predstavljao je otvoreno suprotstavljanje rezolucijama UN-a.

Tokom operacija protiv branitelja Goražda, snage bosanskih Srba su povećale svoje granatiranje civilnih meta. U pokušaju da spriječe srpske napade, ratni avioni SAD-a, pod komandom NATO-a, proveli su zračne napade na vojne ciljeve VRS koja je napadala Goražde 10. i 11. aprila 1994. godine. Tokom narednih nekoliko dana, snage bosanskih Srba su izvršile odmazdu zarobivši više od 200 pripadnika UN trupa u različitim dijelovima Bosne i Hercegovine kao taoce. Dana 16. aprila, britanski avion *Sea Harrier* oboren je dok je pokušavao izvršiti zračni napad na ciljeve VRS. U narednim danima, UN i NATO su se pokazali nemoćnim dok je VRS intenzivirala granatiranje, čak i dok su lideri bosanskih Srba proglašavali primirja i obećavali ruskim diplomatama da će okončati svoje napade.

Bosanski Srbi su tako još jednom prešli prag tolerancije međunarodne zajednice prema sistematskom nasilju protiv civila. Suočena sa ponižavanjem UN-a i NATO-a u Bosni i Hercegovini, Clintonova administracija je 21. aprila dobila odobrenje NATO-a za upućivanje ultimatuma, sličnog februarskom, koji je uspješno okončao napade na Sarajevo. Kao i u augustu 1993. i februaru 1994, srpsko ispunjavanje ultimativnih zahtjeva je bilo nevoljko i nepotpuno, ali je granatiranje na kraju prestalo, a snage UNPROFOR-a su krajem aprila ušle u Goražde.

Razvoj događaja u Goraždu u martu i aprilu 1994. godine, bio je u skladu s onim što se u februaru dešavalo u Sarajevu. Vodstvo bosanskih Srba je kontinuirano provjeravalo odlučnost NATO-a i UN-a, pokušavajući ih umiriti pažljivo osmišljenim proklamacijama primirja i izražavanjem

želje za mirom, uz istovremeno pojačavanje napada na civile. Sistematska upotreba terora protiv civila, prije negoli vojni poraz bosanskih snaga koje su ih štitile, poslužila je kao okidač odlučnosti SAD-a i NATO-a da upute vjerodostojan ultimatum snagama VRS koje su provodile opsadu. Ovo je bosanske Srbe dovelo u poziciju jasne vojne nadmoći u ovom području, koju nisu iskoristili da izvrše potpuno osvajanje teritorija samo zahvaljujući prijetnjama UN-a i NATO-a.

Cijena rata

Ratovi nastali raspadom Jugoslavije nisu proizveli stvarne pobjednike. I pobjednici i žrtve su propatili iako u različitom stepenu i na različite načine.

Za krnju Jugoslaviju (Srbiju i Crnu Goru) i samoproglašenu Republiku Srpsku, vojni uspjesi su popraćeni ekonomskim propadanjem i međunarodnim prezirom. Ponašanje njihovih snaga u Bosni i Hercegovini rezultiralo je međunarodnom osudom i teškim ekonomskim sankcijama koje su nametnuli Ujedinjeni narodi. Krnja Jugoslavija je posrtala pred apsurdno visokom inflacijom, oko milion procenata mjesečno: Narodna banka je izvršila ponovno vrednovanje valute tako što je u oktobru 1993. izbrisala šest nula sa dinara i dodatnih devet nula u decembru 1993. godine. U trenutku nastanka ove knjige, oslabljena civilna ekonomija jedva funkcionira na njemačkim markama, razmjeni i proizvodima sa crnog tržišta koji se krijumčare iz Bugarske, Grčke i Mađarske. Da bi dobili nekoliko litara benzina ili lož-ulja, stanovnici moraju danima čekati u redu .

Dio Bosne i Hercegovine pod kontrolom Srba je postao vojna država pod vojnom kontrolom Vojske Republike Srpske, kako se bosanski ogranak JNA prozvao u maju 1992. godine. Nakon što je većina muslimanskog stanovništva protjerana u kampanjama etničkog čišćenja, teritorij Bosne i Hercegovine pod kontrolom Srba izgubio je najveći dio svojih proizvodnih kapaciteta. Njen lider, Radovan Karadžić, krajem 1993. procijenio je da privreda radi sa samo 18% predratnog kapaciteta.[51] Većina privredne proizvodnje direktno je radila za VRS, ne doprinoseći ništa blagostanju civil-

[51] John Burns, "Bosnian Serbs Begin to Question Price of Victory", *The New York Times,* 14.11.1993, str. 1 i 4.

Sl. 11.3 – Molitva ubijenoj mladosti u Tuzli 25. maja 1995. godine

nog stanovništva. Kada su zapadni novinari posjetili ovo područje u jesen 1993, stanovnici su im se tajno potužili da žive u strahu od neselektivnih akcija vojske, poredeći svoj režim sa staljinizmom u bivšem Sovjetskom savezu. Nakon dvadeset mjeseci rata, VRS je imala nizak moral i suočavala se sa dezertiranjem iz svojih redova.

Republika Hrvatska je izgubila oko trećine svoje teritorije koju su tokom rata 1991. godine zauzeli JNA i njeni srpski saveznici. Direktni troškovi rata, zajedno sa odsustvom stranih turista na dalmatinskoj obali i teretom zbrinjavanja stotina hiljada izbjeglica, rezultiralo je stalnom ekonomskom krizom u Hrvatskoj, iako situacija nije bila toliko očajna kao u krnjoj Jugoslaviji. Uprkos masovnoj pomoći iz Republike Hrvatske u ljudstvu i materijalno-tehničkim sredstvima za borbe u Hercegovini i srednjoj Bosni 1993. godine, hrvatske snage su izgubile teritoriju i povukle se pred bosanskim snagama, koje su pak strani promatrači ocijenili kao slabo opremljene i slabo naoružane. Zbrinjavanje talasa bosanskih Hrvata koji su kao izbjeglice došli u Hrvatsku zbog borbi, povećalo je teret vlade. Možda dugoročno najzlosutniji za Hrvatsku je izazov koji su zagrebačkom reži-

mu uputili pokreti za autonomiju Istre i Dalmacije. Ukoliko bi ovi pokreti uspjeli, Republika Hrvatska bi mogla izgubiti turističke regione sa visokim prihodima na dalmatinskoj obali, reducirajući Hrvatsku na okolinu grada Zagreba.

Rat koji je počeo u aprilu 1992, oblasti Republike Bosne i Hercegovine pod kontrolom vlade pretvorio je u urbane enklave neimaštine i bijede čiji su preostali stanovnici živjeli u uvjetima nedostojnim čovjeka, koji su u Evropi bili nepoznati od Drugog svjetskog rata. Većina stanovnika Bosne i Hercegovine je postala štićenicima međunarodne zajednice koja je radila na dopremi pomoći, ovisni o pošiljkama pomoći koje su pristizale, sporadično, humanitarnim konvojima i zračnim mostom kojim su je prevozili teretni avioni SAD-a. Nakon dvadeset i dva mjeseca rata, ljekari UN-a su procijenili da je prosječna osoba u Sarajevu izgubila preko 11 kilograma tjelesne mase od početka opsade u aprilu 1992. godine. Iako je svakodnevno granatiranje okončano 11. februara 1994, što je donijelo olakšanje i umjereni optimizam stanovnicima Sarajeva, opsada je, u suštini, i dalje nastavljena jer su snage VRS i dalje držale grad u okruženju.

Za većinu Bosanaca, rat se nastavio kao i ranije, u pat-poziciji sa hiljadama civila zarobljenim u urbanim centrima u zemlji. Bolnicu u Tuzli granate su pogodile samo dan prije isteka UN-ovog ultimatuma. U aprilu 1994. patnja stanovnika opkoljenih enklava Goražda, Srebrenice i Žepe u istočnoj Bosni i dalje je strašna. Pored procjene da je 200.000 Bosanaca i Hercegovaca ubijeno u borbi, procjenjuje se da ih je još 2.000.000 raseljeno i u izbjeglištvu, sa vrlo malo nade da će se vratiti u svoje predratne domove.

Kada se EZ uključila u bosanskohercegovačku krizu početkom 1992. godine, medijatori međunarodne zajednice su u potpunosti priznali tri sukobljene strane, tretirajući ih kao jednake pregovarače sa legitimnim zahtjevima. Iako su nametnute ekonomske sankcije da bi se kaznila krnja Jugoslavija, a i srbijanski predsjednik Milošević i lider bosanskih Srba Karadžić su postali predmetom istraga za ratne zločine, Owen i Stoltenberg su im ipak dali neupitnu legitimnost za pregovaračkim stolom, kao i hrvatskim liderima Franji Tuđmanu i Mati Bobanu. Spremnost međunarodnih medijatora da prihvate sve strane, na osnovu njihove vojne moći, dovela je do prihvatanja teritorijalnih osvajanja najmoćnijih strana. Zajedno sa poli-

tikom toleriranja određenog nivoa kontinuiranog nasilja svih strana, njihov pristup je ohrabrio nastavak rata čiji je cilj bio nanošenje što većih gubitaka i produženje pat pozicije koji su započeti u proljeće 1992. godine.

Rapidna podjela Bosne i Hercegovine vojnom silom 1992. može se uporediti sa događajima iz 1941. godine, kada je nestanak Kraljevine Jugoslavije ostavio Bosnu i Hercegovinu na milost i nemilost stranih okupatora. Tada, kao i sada, moćna vojna sila (Nijemci 1941. i JNA 1992. godine), s ciljem sijanja nesloge u Bosni i Hercegovini, stala je na stranu jedne etničke grupe (Hrvata 1941, Srba 1992). Tada, kao i sada, strani okupatori, u savezu sa domaćim kolaboracionistima, počeli su provoditi genocidne kampanje s ciljem uspostavljanja etnički monolitne države. U periodu 1941-1945, ovi napori su propali. Partizani pod Titovim vodstvom održali su plamen nade u međunacionalno bratstvo i jedinstvo, apelirajući na pripadnike svih nacionalnosti da rade na protjerivanju stranih okupatora. Ovdje, međutim, prestaju sličnosti, jer je Tito sa svojim partizanima pobijedio uz pomoć i vojnu podršku zapadnih saveznika i uz direktno vojno učešće sovjetske Crvene armije. U bosanskohercegovačkoj krizi koja je počela 1990. godine, međunarodni angažman nije uspio efikasno odvratiti ultranacionalističke agresore niti ponuditi smislenu pomoć onima koji su davali podršku multinacionalnom razrješenju.

Etničko čišćenje koje su provodili Srbi, Hrvati i Muslimani uništilo je multietničnost u mnogim dijelovima Bosne i Hercegovine 1992/1993. godine. Kako je rat napredovao, a nacionalni ekstremisti provodili kontinuirano bombardiranje i opsadu nekoliko bosanskohercegovačkih gradova, nade u multietničko društvo su sve više blijedile. Od svih suprotstavljenih strana u sukobu, međutim, bosanska republika je stajala sama u svojoj predanosti multietničkom društvu i principima pluralizma i uzajamne tolerancije. Uskraćena za mogućnost da se naoruža zbog embarga na oružje koji su nametnuli Ujedinjeni narodi i bez podrške i priznanja za svoje napore u očuvanju multietničkog društva, bosanska vlada je ipak predstavljala mjesto okupljanja za pripadnike svih nacionalnosti koji su se nadali održanju pluralističkog bosanskohercegovačkog društva, naročito u Sarajevu i drugim opkoljenim gradovima.

I pored stoljetne tradicije prihvatanja i uzajamne koegzistencije različitih vjerskih zajednica i nacionalnosti, historijsko naslijeđe Bosne i Hercegovine je iznevjereno u ratu koji je počeo 1992. godine. Ovim se ne može poreći da su mnogi Srbi i Hrvati u Bosni i Hercegovini, tokom većeg dijela prošlog stoljeća, izražavali želju za političkim udruživanjem sa susjednom državom. No, historijski modeli koalicijske politike i kompromisa, zajedno sa duboko ukorijenjenim tradicijama saradnje i koegzistencije u svakodnevnom životu, ranije su rezultirali davanjem prednosti kompromisu nad lokalnim interesima jedne grupe. Tokom 1992, međutim, dok su predstavnici međunarodne zajednice slali uzaludne prijetnje i iskrivljavali prirodu sukoba da bi opravdali vlastito nedjelovanje, naoružani nasilnici i počinitelji žestokog etničkog čišćenja uništili su veći dio društva koje se odlikovalo mnogim vrijednostima i vjerovanjima koja tvore srž demokratskog života na Zapadu.

POSEBNA IZDANJA
KNJIGA 7

Robert J. Donia i John V. A. Fine, Jr.

BOSNA I HERCEGOVINA: IZNEVJERENA TRADICIJA

Izdavač:
Institut za istoriju, Sarajevo
Alipašina 9, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
www.iis.unsa.ba

Za izdavača:
Dr. Husnija Kamberović

Prijevod s engleskog:
Daniela Valenta

Dizajn i tehničko uređenje:
Tarik Jesenković

Štampa:
"Amos Graf"
Sarajevo

Sarajevo, 2011.

ISBN
978-9958-649-09-7